

yığılan altın ve gümüş ölçüsünde, para-sermayenin yoğunlaşmasına, merkezileşmesine yolaçmayacağı da açıktır.

Burada, sanayi sermayesinin önkoşulu olan para-sermaye (para-servet) birikimi ortaya çıksa bile, sermayenin ilkel birikimi (doğrudan üreticilerin ücretli işçi ve üretim araçlarının sermayeye dönüşmesi), yani kapitalist üretimin diğer önkoşulları ortaya çıkmamıştır. Tefecilik, burada, bir iktisadî çöküntü ve politik yozlaşma yaratmakla birlikte, yeniden-üretimin mülkiyet biçimlerini yıkıp dağıtmadığı için, eski üretim biçimi sürüp gider. Çünkü, toprak, köy topluluğunun ortaklaşa mülküdür, bu topluluğun üyesi olan doğrudan üretici, bu anlamda, mülksüzdür. Tefecilik, onun, mülkiyetinde olmayan toprağını yitirmesine yolaçamaz, ama, burada, kârın artı-emeğin sırtından büyümesi gibi, tefecinin faizi de, bu artı-emeğin sırtından büyüyerek, doğrudan üreticinin gerekli-emek zamanının sınırlarını daha da küçülterek, artı-emeğinin bir kesimini ele geçirir. Böylece, doğrudan üreticiyi yoksullaştırarak, yeniden-üretimin mülkiyet biçimini dağıtmaksızın, yeniden-üretimi acınacak boyutlarda geriletir ve küçültür. Bu nedenle, tefeci sermaye, asya biçiminde, iktisadî çöküntü yaratır, ama eski mülkiyet biçimini dağıtmadığı için de, devrimci bir rol oynamaz.

KÖYLÜ AİLESİNİN TARIM VE EV ELZANAATLARININ BİRLİĞİNİN PARÇALANMASI VE İÇ PAZARIN YARATILMASI

Gördük ki, birikmiş para-servetin sermayeye dönüşmesi, bir yanda para, üretim aracı ve yaşama aracı sahiplerinin, öte yanda kendi emek-güçlerini satan özgür işçilerin, yani farklı türden iki meta satıcısının yüzyüze geldiği meta pazarındaki kutuplaşmanın ortaya çıktığı tarihsel gelişme düzeyine bağlıdır; ama öte yandan, sermaye, emeğin öteki koşulunu —belirli bir zanaat hünerini, iş aracı olarak aletin varlığını vb.—, sermayenin ilk döneminde hazır bulur.¹²⁶ “Sermayenin ilkin şurada burada ya da yerel olarak, eski üretim biçimleriyle yanyana ortaya çıktığı, ... ilk tarihsel biçim manüfaktürdür.”¹²⁷ “Manüfaktür, başlangıçta, kentsel denilen za-

naatları değil, *kırsal yan uğraşları*, iplikçiliği ve dokumacılığı, zanaat ustalığını, teknik eğitimi en az gerektiren uğraşı ele geçirir.”¹²⁸ Bu nedenle de, büyük ticaret merkezleri dışında manüfaktür, ilkin kentlerde değil, kırdan, loncaların bulunmadığı yerlerde kurulur. Köylü ailelerin yan uğraşları olan iplikçiliği ve dokumacılığı, baş uğraşları haline getirerek, onları kendi denetimine alır ve ücretli emekçiler olarak kendi egemenliğine sokar. Köylü ailelerin kendine yeterli ekonomisini parçalama süreci, onu mülksüzleştirme ve üretim araçlarından yoksun bırakarak ücretli emekçi durumuna getirme süreciyle birlikte gider. “Başlangıçta, onların emeklerini, yalnızca onların ürünlerini satın alarak, satın almıştır. Bunların kendilerini, bu değişim-değerinin üretimi ile sınırlar sınırlamaz, ve böylece doğrudan değişim-değerleri üretmek ve yaşamlarını sürdürmek için emeklerini tamamıyla para ile değiştirmek zorunda kalır kalmaz, tüccarın egemenliği altına girerler. Ensonu, ona ürünlerini *sattıkları* görünümü de ortadan kalkar. Tüccar, onların emeklerini satın alır ve ilkin bunların ürün üzerindeki mülkiyetlerini, çok geçmeden de aletler üzerindeki mülkiyetini çeker alır, ya da kendi üretim maliyetlerini azaltmak için bunun onlarda *hayalî bir mülkiyet* olarak kalmasına izin verir.”¹²⁹

Kapitalist toplumun ekonomik yapısının feodal toplumun ekonomik yapısından doğan gelişmesinin sırrı, buradadır. Sermayeye dönüştürülmüş olan para-servet, köylü ailelerin, tarım ile ev elzanaatlarının birliğini parçalayarak, onları meta üreticileri ve meta tüketicileri haline getirir. Tarım ile ev elzanaatlarının birliği, köylü ailelerini, esas olarak, kendi kendine yeterli hale getirmiştir. Burada, ancak ürünlerin fazla kısmı metaya dönüştürülmektedir. Sermaye, köylü ailesinin bu birliğini parçalayarak, feodalizmin doruğunda pek az gelişmiş olan toplumsal işbölümüne, tarım ile sanayinin birbirinden ayrılmasına, köylü ailelerini kapsayan bir genişlik kazandırır; köylü ailesinin, daha önce kendi kullanımını için eğirdiği ve dokuduğu ürünleri, bu kez onun karşısına meta olarak çıkarır; ve köylü ailesi bu metaları edinmek için, tarımsal ürününün artık belirli bir kısmını da meta

¹²⁶ Karl Marx, “Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler”, adı geçen yapıt, s. 57.

¹²⁷ Aynı yapıt, s. 65.

¹²⁸ Aynı yapıt, s. 65.

¹²⁹ Aynı yapıt, s. 64-65.

olarak üretmek zorunda kalır. Ve giderek, daha çok meta üreticisi ve meta tüketicisi haline gelerek, eskiden kendi kendine yeterli olan köylü aileleri, meta ekonomisine, dolayısıyla sermayeye bağımlı hale gelir.

Köylü ailelerin bu kendi kendine yeterli birliğinin, tarım ile ev elzanaatları birliğinin parçalanması, kuşku yok ki, farklılıklar gösterir. Tüccar, ilkin, köylü ailelerin ev elzanaatlarının alıcısı olarak görünebilir, ve onların, ev elzanaatlarına daha fazla yönelmesini, yani esas olarak değişim-değerleri üretmesini sağlar, ve tarım ikincil bir iş, bir yan uğraş haline gelir. Burada, köylü ailelerin, giderek, sermayenin ücretli-işçisi durumuna geleceği anlaşılır bir şeydir. Sermaye, bir noktada, köylü aileleri bir yandan ücretli-işçi haline getirirken, bir başka noktada köylü ailelerin karşısına, onların yan uğraşları olan ev sanayilerinin hammaddelerinin alıcısı, kendi mamul ürünlerinin satıcısı olarak çıkabilir. Köylü aileleri, ipliğini satarak, dokuma satın alır; ya da giderek, pamuk veya yünü satarak, iplik ya da dokuma satın alabilir. Bir aile içersinde, ev elzanaatları ile tarımın birbirinden ayrılması, ve ev elzanaatlarının sermaye tarafından ele geçirilmesi, bu kendi kendine yeterli birliği parçalar. Kendi kendine yeterli köylü aileleri, artık, kendi kendine yeterli olmaktan çıkar, bir yandan gereksindiği ipliği ve dokumayı (giderek yalnızca dokumayı) elde edebilmek için onu satın almak, ve onu satın alabilmek için de satmak üzere üretmek zorunda kalır. Böylece, daha önce, yalnızca ürün fazlaları metaya çevrilirken, şimdi bir yandan meta üreticisi ve öte yandan meta tüketicisi haline gelmiş olur. Bu, aynı zamanda, tarım ile sanayiın kırsal alanda birbirinden ayrılması, sermaye için kırsal alanda bir iç pazar yaratılması olgusuyla birlikte ilerler. Kendi giyeceğini kendisi üreten köylü ailesinin yerini, şimdi üreten ve giyenlerin birbirlerinden ayrıldığı, tarım ve sanayiın birbirinden ayrıldığı, meta üretimine dayanan bir işbölümü alır, ve bu ölçüde de, sermaye, kendisine bir iç pazar yaratır.

Feodal toplumun ekonomik yapısı, köylü ailelerin kendi kendine yeterli birliğinin parçalanması için gerekli önkoşulları ve koşulları yarattığı halde, asya biçiminin ekonomik yapısı, bu koşulları, kendi içsel gelişmesiyle yaratamaz.

Bir başka deyişle, tefeci ve ticaret sermayesi yoluyla bir para-servet birikimi sağlanmış olsa bile, para-servet, sermayeye (sanayi sermayesine) dönüşmez. Bu nedenle de, köylü ailesinin kendi kendine yeterli birliği, tarım ile ev elzanaatları birbirinden ayrılmaz; değişmeye karşı dirençli, değişmeye karşı sağlam bir birim oluşturur. Bu parçalanma, daha aşağıda göreceğimiz gibi, sanayi sermayesinin dışsal etkisi ile meydana gelecektir. Bir yandan, köy topluluğuna ait toprağın komünal mülkiyetini dış müdahalelerle parçalayarak, ve öte yandan, köylü ailelerin kendine yeterli birliğini, tarım ve ev elzanaatlarının birlikteliğini parçalayarak..

ASYA BİÇİMİNİN, DÜNYA PAZARININ ETKİSİYLE PARÇALANMASI

Asya biçiminde, kapitalist üretimin önkoşullarının ortaya çıkmadığını genel hatlarıyla belirtmiş bulunuyoruz. Toprağın komünal mülk, küçük topluluğun mülkü olması, kent ile köyün farklılaşmamış birliği, ya da işbölümüne dayanan bir kent ve köy farklılaşmasının ortaya çıkmaması, köylü ailesinin kendi kendine yeterliliği, ya da tarım ve ev elzanaatlarının birliği, despot devletin niteliği (alt-feodallerin bulunmaması ve hükümdarın artı-ürünün tek sahibi olması, doğrudan üreticinin farklılaşmaya yolaçacak kendisine ayırabileceği bir artı-emek koşullarına sahip olmaması vb.), tefeci ve ticaret sermayesinin, sanayi sermayesine dönüşmesini sağlayacak koşulların ortaya çıkmaması, bu üretim biçiminin *içten* parçalanması olanağını doğurmaz, meta üretimine dayanan sanayi ve tarım arasında bir işbölümünü yaratmaz, doğrudan üreticiler mülksüzleştirilerek ücretli-işçi ve üretim araçları da sermaye haline gelmez, yenden-üretimin mülkiyet biçimi giderek azalan boyutlarda da olsa yüzlerce yıl devam eder. Doğrudan üreticilerin mülksüzleşerek ücretli-işçi haline ve üretim araçlarının sermaye haline gelmesi, burada, ancak, sanayi sermayesinin *dışsal* etkisi altında meydana gelecektir.

İç yapıları bakımından çözülmeye karşı dirençli olan bu üretim biçimleri, dünya pazarının etkisi altında parçalanacaktır. Ama bu dünya pazarını, ticaret sermayesiyle karıştırmamak gerekir. Çünkü kapitalizm-öncesi sermaye biçim-

lerinden olan tefeci sermayenin ikiz kardeşi ticaret sermayesi, yalnızca dolaşımdan doğar, dolaşıma aittir, bir başka deyişle, tüccar sermayesi, üretimin dışında meydana gelir, meta haline gelen ya da meta olarak üretilen ürünlerin değişimiyle büyür; ama meta üretimine girmez. Ancak kapitalist üretimle, kapitalist meta üretimiyle birlikte, ticaret sermayesi, sanayi sermayesine bağlanır, ticaret sermayesi sanayi sermayesinin ögesi, uzantısı haline gelir. Bu nedenle, asya biçiminde, üretim biçimlerinin iç sağlamlığı ve örgütlenişi, kapitalizm-öncesi sermaye kategorilerinden olan ticaret sermayesinin, çözücü ve bozucu etkilerine karşı kor. “Ve eğer —*der Marx*—, 16. ve kısmen de 17. yüzyılda, ticaretteki ani genişleme ve yeni dünya pazarlarının doğuşu, eski üretim biçiminin yıkılmasına ve kapitalist üretimin doğuşuna büyük bir katkıda bulunmuş ise, bu, tersine, zaten varolan kapitalist üretim biçimi temeli üzerinde oluşmuştur. Bizzat dünya pazarı, bu üretim biçimi için temel teşkil eder. ... Sanayide devrimlere yolaçan şey, ticaret olmaz, *ticareti sürekli biçimde kökünden değiştiren şey** sanayi olur.”¹³⁰ Hindistan’da, asya biçimini parçalayan da, sanayinin kökünden değiştirdiği ticaret, ya da başka deyişle sanayi sermayesi olmuştur. İngiliz ticaretinin, bu birlikleri dağıtıp parçaladığını belirttiği yerde Marx, İngilizlerin aksine, Rus ticaretinin, “asya tipi üretimin ekonomik temelini, dokunmadan olduğu gibi bıraktığını”,¹³¹ belirterek, ticaret sermayesinin niteliği bakımından sanayi sermayesinden farklılığını vurguluyordu.

İngilizler, Hindistan’da, bu kendi kendine yeterli toplulukların toprak mülkiyetini, bölgelere göre, farklı biçimde değiştirmişlerdir. 1793 Kalıcı Zemindar Yasasıyla, köy topluluklarına ait olan topraklar, vergi tahsildarları olan zemindarların mülkü haline getirildi; zemindar, mülksüzleştirilen köylülerden toplanan toprak vergilerinin onda-birini kendisine alıyor, onda-dokuzunu Doğu Hindistan Şirketine veriyordu. Zemindar denilen bu sistem, Bengal ve bazı eya-

¹³⁰ *Capital*, v. III, s. 333.

¹³¹ Aynı yapıt, s. 334. (Marx, bu sözlerine şu dipnotu ekler: “Rusya, ... kendi kapitalist üretimini geliştirmek için ateşli bir çaba içerisine girebilir, bu da değişmeye başlamış bulunuyor.”)

* İtalikler benim. —M.E.

letlerde uygulanıyordu. Bombay ve Madras’ta ise, eskiden köy topluluğunun üyesi olan Hintli köylü, ryot, hükümet toprağının bir kiracısı şekline dönüştürülmüştür. Ryot (Hintli köylü), Doğu Hindistan Şirketine yüksek bir rant (vergi) ödemek zorundaydı, bu kirayı ödeyemediği zaman, toprak üzerindeki hakkını kaybetmekteydi. Bu nedenledir ki, ryotların ellerindeki toprakların çoğu, tefecilerin eline geçecektir.¹³² Üçüncüsü köy sistemidir, değişikliğin niteliğini tam saptayamadığımız bu değişiklik için, Marx, İngilizlerin, “Kuzey-Batıda, ortak toprak mülkiyetine dayanan Hint ekonomik topluluğunu, kendi karikatürüne dönüştürmek için ellerinden geleni geri koymadıklarını”¹³³ belirtir.

Marx, 14 Haziran 1853’te Engels’e şunları yazıyordu: “... bu klişeleşmiş köy topluluklarını parçalamak, Avrupalılaştırma için *sine qua non* [zorunlu koşul] olmuştur. Vergi tahsildarı bunu tek başına başaracak adam değildir. Köyleri kendi kendine yeterli olma niteliğinden yoksun kılmak için *eski sanayilerin yıkılması** gerekiyordu.”¹³⁴ “Bu küçük kalıplaşmış toplumsal organizma biçimleri, İngiliz vergi tahsildarının ve İngiliz askerinin sert müdahalesinden çok, İngiliz buharlı makineleri ve İngiliz serbest ticareti ile büyük çapta çözülmüşler ve yokolmaktadırlar.”¹³⁵ “İngiliz ticareti, bu topluluklar üzerinde, köklü değişiklikler getirici bir etki yapmış ve ... bu sınaî ve tarımsal üretim birliğinin çok eski zamanlardan beri tamamlayıcı bir ögesi olan *iplik ve dokuma sanayilerini yıkması ölçüsünde*, bu birlikleri parçalayıp dağıtmıştır.”¹³⁶

İngiltere’de, İrlanda’da, Fransa’da varolan toprak mülkiyet biçimlerinin çeşitli karikatürlerini Hindistan’da yaratmış olan İngilizler, vergi tahsildarı ve İngiliz askerinin sert müdahalesiyle, yalnız bunlarla, toplulukların iç yapılarını çözüp dağıtamazdı. Köylü ailelerin kendi kendine yeterli birliğini, ve bunları kendi kendilerine yeterli olma niteliğinden

¹³² Bkz: Karl Marx, “Hindistan”, *New-York Daily Tribune*, n° 3838, 5 Ağustos 1853, (*On Colonialism*, s. 77-80).

¹³³ *Capital*, v. III, s. 333-34.

¹³⁴ “Marx’tan Engels’e”, *On Colonialism*, s. 314.

¹³⁵ Karl Marx, “Hindistan’da İngiliz Egemenliği”, Marx, Engels, *Seçme Yapıtlar*, I, Sol Yayınları, Ankara 1977, s. 594.

¹³⁶ *Capital*, v. III, s. 333-334.

* İtalikler benim. —M.E.

yoksun kılmak için, tarım ile ev elzanaatlarını birbirinden ayırmak gerekiyordu. Köylü ailelerin bu kendi kendine yeterli birliğini, İngiliz sanayi sermayesi parçalamış, ve bu aileleri, daha önce kendi kullanımları için kendilerinin ürettiği ipliği ve dokumayı, sonuçta, sanayi sermayesinden, meta olarak satın almak zorunda bırakarak, köylü aileleri ve kapalı köy birimlerini parçalamıştır. Ama, bir yandan, mülksüzleştirmekte olduğu Hintli köylünün daha da yoksullaşmasına yolaçarken, öte yandan ücretli işçi olarak, yoksullaşan Hintli köylüyü değil, İngiliz kırsal alanlarından Lancashire'a topladığı emek-gücü satıcılarını istihdam etmiştir. Dolayısıyla, İngiliz sanayi sermayesi, köylü ailelerin ve kendi içine kapalı köy topluluklarının, gelişmeye ve çözülmeye karşı içsel yapısı bakımından sağlam birliklerini parçalamakla birlikte, mülksüzleşen yığınlara, daha üretken olacakları yeni üretim alanları yaratmamıştır. Bir başka deyişle, sanayi sermayesi, burada, gelişmeye karşı dirençli köy topluluklarını çözümlenerek, devrimci bir etki yapmış, ama buna karşılık, üretici güçlerin gelişmelerine olanak sağlamamış, hatta bunları geleneksel yeniden-üretim araçlarından da yoksun bırakarak, mahvetmiştir. İngiliz sanayi sermayesi, burada, çözücü yönüyle ne denli devrimci ise de, üretici güçleri mahvedici yönüyle, tam bir barbar olarak, tarih sahnesinde yerini almıştır. Barbarlık döneminde, üretici güçleri yıkıp tahrip eden barbar orduların yerini, burada, İngiliz sanayi sermayesinin aldığı açıktır.

“Bu aile toplulukları —*der Marx*—, onlara kendi kendilerine yetme gücü veren el dokumacılığının, el eğirmeciliğinin ve el tarımcılığının o özgün bileşimi içinde, ev sanayiine dayandırılmıştı. Eğiriciyi Lancashire'a, dokumacıyı ise Bengal'e yerleştiren, ya da Hintli eğiricinin ve dokumacının her ikisini birden yokeden İngiliz müdahalesi, bu küçük yarı-barbar, yarı-uygar toplulukların iktisadî temellerini ortadan kaldırarak bunları dağıtmış ve, böylece, Asya'da o zamana dek görülmemiş en büyük, ve doğruyu söylemek gerekirse, biricik *toplumsal* devrimi yaratmıştır.”¹³⁷ Bu çalışkan ve zararsız toplumsal organizmalar ne denli iğrenç yön-

temlerle dağıtılıp parçalansa da, ve bu topluluk bireylerinin kalıtsal yaşam araçlarını yitirmesi, ne denli acı verici olsa da, köklü bir toplumsal devrim olmaksızın, asya biçimi, üretici güçlerin gelişmesinin dar ve geleneksel kalıplarını kıramazdı, ama İngiliz sermayesi, mülksüzleştirdiği doğrudan üreticinin, onun geçimini sağlaması için satmak zorunda kaldığı emek-gücü metana bir pazar yaratmamakla, yani onu, hem üretim araçlarından yoksun bırakıp, hem de emek-gücünü satın almamakla, üretici güçlerin önündeki engelleri kaldırmasına karşın, onun gelişmesinin koşullarını yaratmamış, dolayısıyla üretici güçleri yıkıma sürüklemiştir. Emekçiyi *görünürde* serbest hale getirmiş, ama *gerçekte* emekçinin büsbütün yıkılmasının nedeni olmuştur. Uygur Avrupa'nın, yabani Asya'da, Asya uygarlığını, barbarca yıkışı böyle olmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ÜRETİM İLİŞKİLERİ (BİR YAKLAŞIM)

GİRİŞ

Osmanlı devletinin kuruluş ve örgütlenişinin ilk çekirdeğini oluşturan uç beyliğinin toplumsal yapısı konusunda, birbirine karşı görüşler vardır. Kimi yazarlar, bu uç beyliğinin göçebe ve yarı-göçebe bir Türkmen aşireti olduğunu, ve devletin kurucusu Osman Beyin de, bu aşiretin reisi olduğunu ileri sürerler. Bu görüşe karşı olan yazarlardan bazıları, daha sonra, eski dünyanın başlıca iki kıtasını, ve bu iki kıtanın ticaret, uygarlık, nüfus vb. akışını daralan bir yolla birbirine bağlayacak büyük bir imparatorluğu kuracak olan bu çekirdeğin, göçebe ve yarı-göçebelikten çıkmış, daha ileri bir topluluk oluşturması gerektiğini ileri sürerler. Anadolu'ya gelen ve büyük çoğunluğunu Oğuz Türkmenlerinin oluşturduğu aşiretler, daha başlangıçta, Anadolu'ya yerleşmeleri (ve yerleştirilmeleri) sırasında, Selçuklu devleti tarafından önemli ölçüde parçalanmışlardır, ve Osman Beyin küçük aşiretinin, göçebe ve yarı-göçebe durumunda olsa bile, kurulacak olan devlet aygıtı için gereksindiği unsurları, Selçuklular, İlhanlılar, bazı Anadolu beylikleri ve hatta bazı islâm devletlerinde yetişmiş Türkler arasından bul-

¹³⁷ Karl Marx, “Hindistan'da İngiliz Egemenliği”, *Seçme Yapıtlar*, 1, s. 594.

muş olmaları o denli olasıdır (Köprülü). Bazı yazarlar ise, daha değişik bir görüş ileri sürüyor: bir uç beyi olan Ertuğrul ve oğlu Osman beyler, bu bölgeye yerleşmiş olan aşiretin reisi değillerdir; onlara, bu uç beyliği, Selçuklu sultanı Alâaddin tarafından, bir ikta ya da malikâne (*fief*) olarak verilmiştir (Akdağ).

Uç beyliğinin mülkiyet biçimi konusunda başlıca üç olasılıkla karşı karşıyayız:

Birinci olasılık: Türk göçebelerde ve özellikle Türkmenlerde ortaklaşa mülkiyetin varlığı (O. Turan), bunların, Anadolu'ya geldikten sonra da, toprağı, ortaklaşa mülk edineceklerini düşündürmektedir. Toprağın ortaklaşa mülkiyeti, kuşkusuz göçlerle ve fetihlerle, değişikliğe uğrayacaktır. Sözkonusu olan uç beyliği, tek bir aşiretten ve özellikle (hayvancılığın ağır bastığı) göçebe ve yarı-göçebe bir aşiretten oluşuyorsa, burada da, aşiretin, (özellikle otlak olan toprakları) ortaklaşa mülk edineceği aklauygun gelmektedir. Bu takdirde uç beyinin, bu aşiret içerisinde, "bir çeşit feodal üstünlüğe" (Engels) sahip bir aileden gelmiş olması, ve aşiretinin ortaklaşa mülkiyetinin (aşiret mülkiyetinin) temsilcisi olarak görünmesi gerekir — ve aynı zamanda, yeni fetihlerle birlikte, aşiretin egemenliği altına aldığı öteki toplulukların, bu aşiretin temsilcisi tarafından mülksüzleştirilmesi de bir zorunluluk olarak ortaya çıkar.

İkinci olasılık: uç beyliğini oluşturan topluluğun aşiretlerden oluşması, bu topluluğu oluşturan aşiretlerden birinin ve bu aşiretin önde gelen ailesinin, toplulukların birliğini sağlayacak, ve bu nedenle de yönetsel üstünlüğe sahip bir aile olarak ortaya çıkması da olasıdır. Ve bu önde gelen aile başkanının, küçük topluluklar üstündeki, askeri niteliği ağır basan yönetsel görevinin, ilkel bir soyluluğa dayandığı kadar, mülkiyet bakımından (başta hayvan olmak üzere taşınır mülkiyet bakımından) daha varlıklı bir aileden oluşuna, bir çeşit feodal üstünlüğe dayandığı da anlaşılır bir şeydir.

Üçüncü olasılık ise, sultanın, aşiretlerin dışından bir beye, bu uç bölgesini savunma göreviyle, üzerindeki toplulukla birlikte bir malikâne (yurtluk) ya da ikta olarak vermiş olmasıdır. Her iki durumda da, malikâne ya da ikta olarak

verilmesi halinde, uç beyi ile bu uç beyliğini oluşturan topluluk (ya da topluluklar) arasındaki ilişki, doğrudan üreticilerin artı-ürünlerine malikâne ya da ikta sahibi uç beyinin elkoymasını öngörür. Uç beyi, bu aşiret (ya da aşiretler) içerisinde, ya da dışardan görevlendirilmiş de olsa, burada, artı-ürünün mülk edinilme biçimi değişmeyecektir.

Esasen, Selçuklu devletinin egemenliğinin dağılmasıyla, bağımsız bir birlik oluşturacak olan bu uç beyliği, başlangıçta Selçuklu devletinin bir parçası olarak görünür. Bu nedenle de, bu uç beyliğini, bağımsız bir aşiret ya da —parçalanmış da olsa— bağımsız aşiretler topluluğu biçiminde düşünmemiz olanağı yoktur; bu beyliği, Selçuklu devleti tarafından malikâne ya da ikta olarak verilmiş bir uç beyliği olarak, malikâne ya da ikta sistemi içerisinde ele almak zorunluluğu vardır ve bu nedenle de, ister aşiretin bünyesinden, ister dışardan görevlendirilmiş bir Türkmen beyi olsa da, malikâne ya da ikta sahibi olan uç beyi ile doğrudan üreticiler arasında artı-ürünün maledinilmesi biçimi, her üç durumda —bazı nicel farklılıklar dışında— aynı olacaktır.

Burada, bizi, bu uç beyliğini oluşturan topluluğun sahip olduğu mülkiyet biçiminden çok, fetihle birlikte bir imparatorluğa doğru büyüyecek olan uç beyliğinin, fethedilen (ya da kendisine katılan) alanlarda bulacağı —kendi özelliklerine göre benimseyeceği ya da değiştireceği— mülkiyet biçimi ilgilendirmektedir. Bu açıdan uç beyliği, çeşitli etkiler ortasındadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz: 1° Türkmen aşiretlerinin Anadolu'ya gelmeden önce, sahip oldukları mülkiyet biçimi; 2° geldikleri Anadolu'da buldukları —ve özellikle Selçuklular devletinde uygulanmakta olan— mülkiyet biçimi; 3° islâmiyetin, uç beyliğini, gerek doğrudan ve gerek Selçuklu örgütlenişini etkilemesi bakımından dolaylı etkileri; 4° fethedilen alanlarda varolan mülkiyet biçimleri (esas olarak Bizans'tan doğrudan etkilenme ve Bizans'ın Selçuklu devletine etkilerinden dolayı, dolaylı etkilenme). Bu nedendir ki, uç beyliğinin, bizzat fetihle, kendi mülkiyet biçimi değişikliğe uğrayacağı gibi, bu değişikliğe uğrayan mülkiyet biçiminin alacağı yeni biçimler de, fethedilen alanlarda süregelen mülkiyet biçimlerinin benimsenip benimsenmemesine bağlı olacaktır.

TOPRAK MÜLKİYET BİÇİMLERİ AÇISINDAN UÇ BEYLİĞİNİ ETKİLEYEN ETMENLER

Osmanlı timarlarını, Bizans pronoyalarının bir taklidi, hatta bir devamı sayan batılı yazarlara (Deny) karşı, Osmanlı timarlarının, Selçuklu iktalarından devralındığı, ve bunun kökeninin Arap islâm âleminde bulunduğu görüşü ileri sürülür (Köprülü, ve Köprülü'ye katılan Barkan, İnalçık vb.). Fethedenler ile fethedilenlerin uygarlık düzeylerindeki farklılıklar, farklı bireşimlerle somutlaşır.¹ Türkmen aşiretlerinin, toprak mülkiyet biçimi bakımından kendilerinden daha ileri bir düzeyde bulunan Bizans pronoya (timar) sisteminin büsbütün etkisinde kalmadığını düşünmek, toplumsal yasalara aykırı, öznel duygular taşıyan bir tutum olmak gerekir.

İlk Osmanlı padişahları, devletin örgütlenmesinde, töre ve yasaklara (ırksal geleneklere) ve şerî ilkelere (dinsel geleneklere), saf bir biçimde bağlı kalmamışlar, gerek bu iki geleneğin (ırksal ve dinsel geleneklerin) etkisinde kalmışlar, gerek bir uç beyliği olarak kendisinin bir parçası biçiminde ortaya çıktıkları Selçuklu devlet örgütlenmesinin ve savaşım içerisinde bulunduğu Bizans devlet örgütlenmesinin etkisinde kalmışlar, ve yeni devleti, yeni çağa ve kendi özel koşullarına uygun düşen bir örgütlenme üzerinde oluşturmuşlardır. Toprak mülkiyet biçimleri, özellikle devlet ile doğrudan üretici köylü ve alt-feodaller ile doğrudan üretici köylü arasındaki ilişkiler, Asya göçebe aşiretlerinin töre ve geleneklerinde, yararlanabileceği öğeleri pek bulamazdı. Bu nedenledir ki, toprak mülkiyet biçimleri, kendine özgü farklılıkları ortaya koymakla birlikte, daha çok Selçuklu devletinde şekillenen —içersinde Bizans etkisini de taşıdığı— biçimlerin ve islâmî ilkelerin etkisinde kalmıştır. İlk Osmanlı padişahlarının etkisinde kaldığı islâmî ilkeler ise, kesin ve mutlak ilkeler değildir; bu ilkeler, zamanla değiştiği gibi, fethedilen toprakların halkının dinsel yapısına, ve fetih biçimlerine göre de farklılıklar göstermiştir.

İslâm toprak hukuku, fethedilen ülkenin ve fethin özelliklerine göre, yeni mülkiyet biçimlerinin birbirinden farklı

olacağını öngörür. Birincisi, fetih sırasında müslümanların elinde bulunan topraklardır ki, bu gibi toprakların sahiplerinin elinde bırakılması gerekir. İkincisi, zor ve silah yoluyla fethedilerek müslümanların eline geçen topraklardır ki, bu topraklar, ya fatihler arasında paylaşılır, ya müslüman topluluğun ortak çıkarı için alıkonur, ya da bu topraklar, imamın isteğine göre, ya paylaşılır, ya “kâfir elinde” mülk olarak bırakılır, ya da müslüman topluluğun çıkarı için alıkonup kiraya verilir. Üçüncüsü, savaşmaksızın, müslümanların isteğini kabul eden müslüman-olmayan ülkelerde, anlaşmaya göre, topraklar, ya eski sahiplerinin elinde kalır, ya da müslüman topluluğun çıkarı için alıkonarak fetihden önceki doğrudan üreticiye daimî ve irsî kiracılık ile bırakılır.² Sorun, oldukça çapraşıktır, ve islâmiyetin olgunlaşmasıyla birlikte, islâm toprak anlayışında meydana gelen değişiklikler ve değişik uygulama ve yorumlar konuyu daha da çapraşıktırmıştır. Toprak hukukunda, islâm düşünürleri, üç biçim düşünmektedirler: “İlk mâlik, muayyen bir vergi ödemek suretiyle yerinde bırakılabilir, yahut onu *beytül-mâl* üzerine alır ve kiraya verir, veyahut da o toprak, iktâ olarak verilebilir.”³ Osmanlı beyleri, daha önce Anadolu Selçuklu devletinin yönetiminde bulunan yerleri topraklarına kattığı zaman, genel olarak, buradaki toprak mülkiyet biçimlerini *aynen* korumuş, fethedilen ve müslüman-olmayan topraklarda ise hemen hemen yukardaki üç biçimden birini uygulamış, bu arada, silah arkadaşlarına zengin toprak mülkleri vermişlerdir.⁴

² Ömer Barkan, “Türkiye’de Toprak Meselelerinin Tarihi Esasları”, *Ükü*, c. XI, s. 342, 343.

³ Prof. Dr. Halil İnalçık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 1, s. 33.

⁴ Burada islâm toprak hukukunun etkisini izleyebileceğimiz gibi, Bizans İmparatorluğundaki pronoyaların (timar) etkisini de izleyebiliriz. Bizans İmparatorluğunda, imparatorun, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki çiftçilerle birlikte dilediklerine (bu, daha çok askerî göreve bağlı olmuştur) temlik veya vakfetmişlerdir. (Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, *İslâm Ansiklopedisi*, s. 294.) İslâmiyette, (belirli bir dönemde) emir, fethedilen toprağın beşte-birini kendine almak ya da silah arkadaşlarına dağıtmak hakkına sahiptir. (Halil İnalçık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, s. 31. vb..)

İLK OSMANLI PADİŞAHLARININ SELÇUKLU DEVLETİNDEN
DEVRALDIĞI İKİ MÜLKİYET BİÇİMİ
DEVLET MÜLKİYETİ VE ÖZEL MÜLKİYET

Daha Selçuklular zamanında, devlet mülkü olan toprakların yanısıra, sınırlı da olsa, özel toprak mülkiyeti, bir başka deyişle, iki tip toprak mülkiyeti yanyana bulunuyordu. Selçuklularda, özel toprak mülkiyetini de iki farklı biçimde buluyoruz: Biri, bağımsız küçük mülkiyet biçimidir, toprağın sahibi, toprağını dilediği gibi tasarruf edebilir, satabilir, vakıf ve hibe edebilir, ipotek ettirebilir, sahibi ölünce varislerine kalır, bunlar esas olarak kent ve kasaba çevrelerindeki bağ, bahçe, tarla gibi küçük topraklardır. İkinci tipte özel topraklar ise, Selçuklu sultanlarının, ya satış yoluyla, ya bağış veya hizmet karşılığı olarak, genellikle devlet adamlarına temlik ettikleri köy ve arazilerdir. Örneğin, İzzettin Keykâvus, 657'de, Seferhisar'a bağlı Boğus köyünü Emir İsmail Artuk'a elli sutani altına, ve 660'ta Amasya'da İlarıslan köyünü Emir Esedüddin bin Yağıbasan'a üç yüz altına satıp temlik etmiştir.⁵ Bağış ya da hizmet karşılığı temlik edilen topraklarda olduğu gibi, satışlarda da mülkiyet hakkı tamdır, yani yeni sahipleri, bu toprakları satabilir, vakıf ve hibe edebilir, miras olarak bırakabilir. Nitekim bu köyler, satış yolu ile elden ele geçmiş ya da vakfedilerek vakıf haline gelmiştir. Bağımsız küçük mülk topraklar ile köylerin satış ya da bağış olarak temlik edilmesi arasındaki fark, ikisincisinde, toprak üzerinde çalışan reyanın (köylünün) durumunda bir değişikliğin meydana gelmemiş olmasıdır. Mirî mülk halinden özel mülk haline gelen köylerde, toprağı bizzat tasarruf eden reyanın, daha önce devlete veya ikta sahibine ödediği rant ve vergiler, bu kez aynen mülk sahibine ödenmektedir.⁶ "Mülk sahibi, ... devletin evvelce mirî iken reayaya kanuna göre tanıdığı haklara riayete mecburdur."⁷ "Bütün hudut, hukuk, muzafatiyle [ekleriyle], tepe ve düzlükleri, sulak ve kır arazisi, ağaçları, haram yerleri, meskenleri, sularları" ile, yani tam mülk olarak temlik edilen köyün reaya-

⁵ Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku — Mirî Topraklar ve Hususî Mülkiyet Şekilleri", *Belleten*, c. XII, sayı 47, s. 564.

⁶ Osman Turan, "II. İzzettin Keykâvus'a Aid Bir Temlik-nâme", *Zeki Velâti Togan Armağanı*, İstanbul 1950-1955, s. 159.

⁷ Osman Turan, "Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku", s. 565.

sı, —ister satış, ister bağış, ister miras yolu ile olsun— sahip değiştirmektedir. Bir başka deyişle, köyün yalnızca toprağı değil, toprakla birlikte reaya da satılmaktadır.

Kent ve kasabaların çevresindeki bağ, bahçe ve tarla gibi genellikle küçük toprakların özel mülkiyeti ile köylerin —reayası ile birlikte— mülkiyeti arasındaki fark, genel olarak, Selçuklu ve Osmanlı araştırmacılarını duraksatmış, köylere ait temliklerin, yeni sahiplerine, bu mülklerini satmak, bağışlamak, miras bırakmak vb. hakkını vermekle birlikte, köylerin köylülerle birlikte satılmış olması, bu satışların, köylünün vergilerini tahsile mahsus bir satış olduğu, mülkiyetin gene devlete ait bulunduğu yolunda bir kanı uyandırmıştır.⁸ Oysa burada, fark, bağımsız küçük mülkiyet ile feodal mülkiyet arasındaki farktır. Köylerin, reayası ile birlikte satılması, ya da ihsanı, yalnızca mülkiyetin feodal niteliğini ortaya koymaktadır. Çünkü, senyörlük arazisinde bulunan doğrudan üretici köylü, toprak sahibine, —kölelikte olduğu gibi kölelik bağı ile değil— *toprak yoluyla (tarikiyle)* bağlıdır. Tarımsal üretimin büyük bir kısmı, aynı köylü işletmelerinde yapılır, toprak sahibinin arazi üzerindeki mülkiyet hakkı, genellikle, iktisadî faaliyetlerin biçimini hiç bir noktadan etkilememektedir. Bu mülkiyet hakkı, köylünün ürettiği ürünün belirli bir kısmını toprak sahibine vermesi ve yılın belirli zamanlarında senyörüne angarya iş görmesi gibi bir yükümlülük biçiminde gerçekleşir.^{9a} Feodal toprak mülkiyetinde, toprak, çıplak olarak değil, *üzerindeki serf ile birlikte* satılır.

Selçuklularda, satış yoluyla, bağış ya da hizmet karşılığı temlik edilen köy ve araziler, temlik koşullarında belirlendiği gibi, satılarak elden ele geçmekte, miras olarak bölünmekte, ipotek ettirilmekte ya da vakfedilmektedir. Örneğin, 700 tarihinde, Alp Arslan bin Mehmed, Amasya'da bulunan Ortaköy'ün dörtte-birini Ebu Bekir bin Ali bin Arabgâh'dan üç bin dirhem gümüşe satın almıştır.⁹ 697 (1298) tarihinde, Amasya mahkemesinde, Emir Şucaüddin Süleyman, Emir

⁸ Bkz: Aynı yazı, s. 564-565.

^{9a} İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, Ankara 1934, s. 155. (Sözcükleri türkçeleştirdiğim için, alıntıyı turnak içinde vermedim.)

⁹ Aynı kitap, s. 565.

Nâsırüddin Muhammed'den bir yıl vadeyle binbeşyüz sultanî gümüş dirhem borç almış ve buna mukabil, karısı Saliha Hatun'dan vekâletini haiz bulunduğu üç parça çiftlik araziyi ona ipotek etmiştir. Faiz olarak da (bu toprağın bir yıllık mahsul gelirinin dışında) toprağın sekizde-birini alacak-hya hibe olarak vermiştir.¹⁰ Bu konuda, daha yaygın ve önemli bir olgu, vakıflardır. Vakıf, toprak, bina, para vb. gibi gelir getiren mülk, mülkiyetinin hapsedilmesidir; hapsedilerek, satışı, mirasçılar arasında paylaşılması, haczi vb. ortadan kalkan mülk geliri (rant, faiz vb.) vakfeden tarafından belirtilen hizmetlere, kişilere vb. ödenmektedir. Hapsolunan mülkiyetin, sahibi tarafından kaldırılabilceği görüşünü ileri sürenler olmuşsa da (Abu Hanifa, Mâlik), vakfolunan şeyin üzerinde vakfedenin mülkiyet hakkının kalmadığı görüşü genellikle benimsenmiştir.¹¹ Vakıflar, mülkiyet biçimine göre ikiye ayrılmaktadır. Sahih vakıflar (evkafı sahiha) ve sahih olmayan vakıflar (evkafı gayri sahiha). Sahih vakıflarda, vakfolunan şeyin *mülk olması* önkoşuldur. Sahih olarak vakfolunacak şeyin, mülk olması, ya da mülk olarak mirî araziden ayrılmış olması gerekir.¹² Selçuklu devletinde karşılaştığımız vakıflar, bize, satış yoluyla, bağış ya da hizmet olarak mirî mülkten ayrılarak temlik edilen toprakların, yalnızca "köylerin vergilerine tasarruf" anlamına gelemeyeceğini, aynı zamanda, mülkiyet açısından da, devlet mülkünden ayrıldığını ortaya koymaktadır. Aksi takdirde, vakfedenin, mülkiyeti olmayan bir şeyi vakfetmesi gerekir ki, bu, vakfın özüne aykırı düşer. Nitekim, temlik olunan köylerin birçoğu, yeni sahiplerinin mülkleri olduğu için, vakıf haline getirilmiş, ve reyanın hukukî durumu burada da değişmemiştir, "bu köyler, mâlikleri tarafından vakfedince yine reyanın durumunda bir değişiklik husule gelmeden vergiler vakıf mütevellisine verilmeye"¹³ başlanmıştır.

Toprakların ne ölçüde özel mülk haline geldiğini saptamak bakımından Selçuk devri vakfiyelerinden birine bakmak yeter. Celâlettin Karatay'ın kervansarayı için yaptığı

¹⁰ Osman Turan, "Selçuklu Türkiye'sinde Fazla Para İkrazına Dair Hukukî Bir Vesika", *Belleten*, c. XVI, sayı 62, s. 252.

¹¹ Halil İnalcık, "İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s. 32-33.

¹² Ali Himmet Berki, *Vakıflar*, İstanbul 1946, s. 17.

¹³ Osman Turan, "II. İzzettin Keykâvus'a Aid Bir Temlik-nâme", s. 159.

vakıflar arasında *iki köy*, medresesi için yaptığı vakıflar arasında *üç köy* vardır. Daha sonra, Karatay, "hepsini *satın aldığı*" belirtilen 30 ayrı parça arazisi ile gene "hepsini *satın aldığı*" belirtilen 19 parça arazisini bu vakıflara eklemiştir.¹⁴ Bizim burada dikkatimizi çeken bir başka husus da, vakfa eklenen parça arazilerin sınırlarının, şahıslara ait olanların, devlete (arz-i sultaniye) ait topraklardan çok daha fazla olması,¹⁵ ve toprak satışlarının oldukça çoğalmış bulunmasıdır.

Sonuç olarak şunu belirteceğiz ki, sultanlar tarafından satış yoluyla, bağış ve hizmet karşılığı temlik edilen topraklar, mirî mülkten (devlet mülkünden) ayrılmış ve kişilere mülk olarak devredilmiş topraklardır. Devlete ait topraklar ise, genel olarak, askerî ve diğer devlet hizmetleri karşılığı, ikta olarak verilmiş topraklardır. İkta sahipleri, kendilerine ikta edilen toprağı tasarrufunda bulunduran doğrudan üreticinin ödemekle yükümlü bulunduğu rant ve vergileri kendileri ahırlar,¹⁶ ama kendilerine ikta edilen toprağı satamaz, bağışlayamaz, vakfedemezlerdi. Bu anlamda, ikta olunan topraklar, devlete ait mülklerdir, ve ikta sahipleri, reyanın, toprak sahibi olarak devlete ödediği rant ve vergileri, bu kez, ikta sahibine ödemekteydi. Daha gelişkin biçimiyle Osmanlı timar sisteminde göreceğimiz gibi, burada da, "ikta yapılan şahıs, *devlete bir şey ödemez*".¹⁷ Yani, ikta sahibi, bir vergi tahsildarı değildir, artı-ürünü paylaşan bir alt-feodaldır. İkta sahibi ile doğrudan üretici arasındaki ilişkinin niteliğini belirleyen şey, devlet ile doğrudan üretici arasındaki ilişkinin niteliğidir, ve devlet ile üretici arasındaki ilişkinin niteliği feodal olduğu zaman, ikta sahibi ile doğrudan üretici arasındaki ürünün paylaşılma ya da artı-ürünün mülk edinme biçimi de feodal olacaktır. Nitekim, toprağın, tem-

¹⁴ Osman Turan, "Selçuk Devri Vakfiyeleri, III, Celalettin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri", *Belleten*, c. XII, sayı 45, s. 17 vd..

¹⁵ 49 parça arazinin sınırlarından 75'i mülk, 31'i devlet (arz-i sultani) ve 9'u vakıftır. Bkz: Aynı yapıt, s. 122-126.

¹⁶ "Türkiye Selçuklularında iktaların, malî bakımdan muaf olan ve olmayan diye, iki kısma ayrıldığını, muaf olmayanların tekâlif-i divâniye ve avarız vergileri ödediğini biliyoruz." (Osman Turan, "İkta", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 956.)

¹⁷ Halil İnalcık, "İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", s. 42 (İnalcık'ın, burada, Osmanlı timarlarına değindiğini belirtelim.)

lik edilerek, devlet mülkünden ayrılması halinde, toprağa tasarruf eden reayanın, devlete ya da ikta sahibine ödediği devlet haklarını temlikten sonra mülk sahibine aynen ödemeye devam etmesi, üretim biçiminde ve artı-ürünün mülk edinilme biçiminde, sahip ile üretici arasında bir değişiklik yaratmamakta, yalnızca artı-ürünün *sahibi* değişmektedir. İkta verilmesi halinde de durum aynıdır, reaya, devlete ödediği yükümlülükleri, bu kez ikta sahibine öder, ikta sahibi, (emek, ürün ya da para biçimindeki) artı-emeği *kendisine* mülk edinir.

İLK OSMANLI BEYLERİNİN MÜLK TOPRAKLARI

İlhanlılar, Anadolu'yu egemenlikleri altına aldıktan ve Selçuklu egemenliği hemen hemen silindikten sonra, Doğu ve Orta Anadolu'da esas olarak askerî örgütlenmeye dayalı ikta sistemi yıkılırken, uçlarda daha bağımsız bir varlık haline gelen "Türkmen beyleri, Selçuklu teşkilât ve müesseselerine dayanan beyliklerini korumuşlardı".¹⁸ İkta sisteminin bozulduğu yerlerde, eski askerî ikta arazisi, Moğol aristokrasisinin *malikâne* toprakları halini almış, Anadolu beyliklerinde ise yaşamaya devam etmiştir.¹⁹ Ama burada, unutulmuşdur ki, daha önce uç beyi olarak bir alt-feodali, bir ara-feodali oluşturan ikta sahibi, siyasal bir bağımsızlığa kavuşmasıyla birlikte, birliğin en yüksek beyi olur, ve kendisini, toprakların mutlak sahibi olarak görür. Henüz bir uç beyi olarak anılacak olan Osmanlı beylerinin yaptıkları temlikler, bu bakımdan önem taşır. Örneğin 544 nolu Bolu evkaf defteri, ilk Osmanlı padişahlarının ve silah arkadaşlarının vakıf ve mülk topraklarını içerir.²⁰ Osman Bey, Kozğacı köyünü Ada şeyh zâviyesine vakfetmiş, Orhan Bey, Söğüt nahiyesinde, Şarâbdar mezramı *mülkiyete* vermiştir.²¹ Orhan Gazi, 1324 yılında, "hududu ile Mekece nahiyesinin tamamını" vakfetmiş,²² 1348'de, kumandanına, sınırları temlikna-

¹⁸ Osman Turan, "İkta", s. 958.

¹⁹ Ömer Lütü Barkan, "Timar", *İstâm Ansiklopedisi*, s. 294.

²⁰ Prof. Ömer Lütü Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler, I. İstila Devirlerinin Kolonizasyon Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı II, s. 292.

²¹ Aynı yazı, s. 393.

mede belirtilen Pambucak deresini ise *mülk olarak* vermiştir.²³ Orhan Gazi, vakfiyede, "*benim mülküm*den olan —der— mezkûr Mekeceyi"²⁴ vakfettim. Bunlar, bize, ilk Osmanlı beylerinin uç beylikleri sırasında mülk toprakları olduğunu, ve yeni fethedilen yerlerden de mülk ve vakıf olarak toprak verdiklerini açıklamaktadır. Osmanlı devletinin başlangıcında, toprak mülkiyetinin, birbirine karşı iki mülkiyet tipini, devlet mülkiyeti ve özel mülkiyeti içerdiği açıktır. Özel mülkiyetin aldığı çeşitli biçimler yanında, devlet mülkiyetinin tarihsel evrim içerisinde alacağı yeni biçimlere aşağıda değineceğiz. Yalnızca şunu belirtelim ki, Osmanlı İmparatorluğunun devraldığı topraklar, asya biçiminde olduğu gibi, *yalnızca* komünal mülkiyet değildir, özel mülkiyet de vardır. Okurun anımsayacağı gibi, asya biçiminde, özel mülkiyet yoktur. İkinci özellik, asya biçiminde komünal mülkiyet, köy topluluğunun ortaklaşa mülküdür; burada ise, devlet mülkü, köy topluluklarının ortaklaşa mülkünden ayrı ve çok daha gelişkin bir mülkiyet biçimidir. Doğrudan üretici, yani köylü, burada, toprağın yalnızca zilyedi olarak karşımıza çıkar, ve asya biçiminde olduğu gibi, topluluğun üyesi olduğu için aynı zamanda toprağın —ortaklaşa— sahibi olarak görünmez.

MÜLKİYET BİÇİMİ AÇISINDAN SİPAHİ TİMARİ VE MÜLK TİMAR

Oluşumunda, ister Selçuklu iktaları, ister Bizans pro-noyaları, ister islâmî ilkeler ya da ister bu etkenlerin tümü rol oynamış olsun, timar sistemi, Osmanlı İmparatorluğunda, mülkiyet biçiminin ağır basan yönünü oluşturur. Padişahlar, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki çiftçilerle birlikte, bazı kişilere tamamen serbest mülk olarak vermişler, bir kısmının ise, *gelirini*, hizmet karşılığı, bazı kişi ve kurumlara tahsis etmişlerdir. Malikâne, toprağın *mülkiyetinin*; timar ise, *gelirinin* verilmesi yönünden, mül-

²² Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey Vakfiyesi", *Belleten*, c. V, sayı 19, s. 281.

²³ Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlı Tarihine Ait Yeni Bir Vesikaların Ehemmiyeti ve İzahı ve Bu Münasebetle Osmanlılarda İlk Vezirlere Dair Mutalea", *Belleten*, c. III, sayı 9, s. 102.

²⁴ Uzunçarşılı, *Belleten*, sayı 19, s. 282.

kiyet sahipliği bakımından birbirinden ayrılır.

Toprağın gelirinin hizmet karşılığı bazı kişi ve kuruluşlara tahsis edilmesi, toprak mülkiyet biçimini değiştirmeksizin, hizmetlere karşılık ödenecek maaşın, devletten değil, üreticiden doğrudan doğruya alınması olarak görünür. Toprağın sahibi olarak devlet, üreticiden alacağı rant ve vergileri, hizmet sahibine devretmektedir. Burada, timar sahibi, bir vergi tahsildarı değildir, artı-emeği (ister emek, ister ürün, ister para olarak) *mülk* edinmektedir.

Timar sisteminde, bizim için önemli olan, bu "hizmet" in niteliğidir, ve hizmetin niteliği, aynı zamanda, timarlarda farklılıkların da temelini oluşturacaktır. Hizmet, devlet yönetimine ilişkin hizmetler olabileceği gibi, askerî hizmetleri de içerir. Esas olarak, askerî örgütlenmeye ilişkin hizmetleri, devlet yönetimine ilişkin hizmetlerden, temelden ayırmak gerekir. Yönetimsel görevler, *geçici* olma niteliğini sürrekli olarak içlerinde taşırlar ve, tayin, nakil, terfi ve görevden alma gibi değişken özellikler içerir. Bu görevler değiştiği ya da yer değiştirdiği sürece, bu hizmetlilerin gelirlerini aldıkları dirlikler de değişir. Örneğin, vezirliğe yükselen bir kişiye, maaşına göre, bir dirliğin geliri bağlanır, başvezirliğe yükseldiği zaman, ya dirlik, maaşı oranında genişletilir, ya da maaşına uygun yeni bir dirlik verilir; vezirlikten alındığı zaman, dirliği de elinden alınmış olur. İdarî yönetimler için de durum aynıdır, beylerbeyi, sancak beyi (eyalet beyleri, il beyleri), maaşları tutarında dirliklerin gelirlerini kendi adına toplar, ve görev yerleri değiştiği zaman gelirini topladıkları dirlikler değişir, görevden alındıkları zaman dirliklerin gelirinden yoksun kalırlar.

Bu timarları, askerî örgütlenmeye dayanan sipahi timarlarından ayırmak gerekir. İmparatorluğun kuruluşunun ilk devirlerinde, yerel soylulara ya da bölgenin ileri gelenlerine, askerî hizmet için verilen timarlar, yönetim hizmetleri için verilen timarlardan özünde ayrıdır. Timar (dirlik) sahibi olan sipahiler, doğrudan üretici olan köylülerden (reayadan) ayrı bir sınıf oluştururlar. Bunlar, devlet tarafından dirlik sahibi olduğu için sipahi değildirler, sipahi olduğu, sipahi-zade olduğu, bir başka deyişle üst-sınıftan geldiği için sipahidirler ve bu soylulukları nedeniyle kendileri-

ne dirlik verilmektedir. Ve bu nedenle de, yönetsel görevler için verilen timarlardan, özünde farklıdır. Sipahinin askerî görevi, savaş zamanında, savaşa, belirlenen sayıda askerle katılmaktır. Aslında, savaş, birliğin ortak görevi olduğu için, birliğin *soylu* üyesi olarak, bu ortak göreve katılması onun doğal görevidir. O, savaşa katıldığı için, birliğin soylu üyesi olduğu için dirlik sahibidir; birliğin kendisine yüklediği ortak göreve katılmadığı zaman, birliğin üyesi olmaktan çıkacağı için, dirliğini kaybeder. Daha ileride açıklayacağımız gibi, raiyet oğlu raiyete dirlik verilmediği gibi, reaya, sipahi gibi, kılıç kuşanıp ata binemez. Bir kimseye ilk kez timar verilmesi gerektiğinde, babasının timar tasarruf edip etmemesine bakıldığı gibi, eğer babası timar tasarruf etmemişse, ata ve dededen "sipahi-zade" olup olmadıkları araştırılmaktadır.²⁵ Timar sahibi öldüğü zaman, oğullarına, verilmesi ilke olarak kabul edilmiş timar miktarı, fermanla hükme bağlanmıştır. "Birisi uğur-ı hümâyunda [padişah uğruna] giriftar [tutsak] ve şehit veya fevt veya nâbedid [kayıp] olsa kanun vazolunmuştur, zeamet ve timarlar ol kanun üzerine oğluna ... verilir."²⁶ Bu gibilerin, yarar oğulları olmayıp küçük iseler, büyüyünceye kadar savaşa cebeli (asker) göndermek koşuluyla, kendilerine timar verilmektedir.²⁷

Anlaşılabileceği üzere, askerî örgütlenme üzerine kurulmuş olan timarlar, kökenini, ilkel de olsa soyluluktan almaktadır, ve soylu olduğu için de, soyluluk hiyerarşisindeki yerine göre, artı-üründen pay almaktadır.

Timarlar ile Avrupa feodalitesi arasında bir —timarların feodal bir nitelikte olmadığını tanıtlamak için— karşılaştırma yapmayı iktisat tarihçilerimiz pek sevmişlerdir; şimdilerde ise, timar toprağının, devlet mülkiyetinde olması nedeniyle, asya üretim biçimine benzerliği üzerinde durulmaktadır. Bu nedenle, sipahi timarları ve mülk timarlar üzerinde ayrıca durmak gereği vardır.

Timarlar, *kılıç* adı verilen ve hiç değişmeyen bir çekir-

²⁵ M. Tayyip Gökbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", *Tarih Dergisi*, c. XVII, sayı 22, s. 38-39.

²⁶ Uzunçarşılı, adı geçen yazı (*agy*), s. 389.

²⁷ Gökbilgin, *agy*, s. 40.

dek kısmı ile, bu kısma zamanla eklenmiş hisselerden oluşmaktadır. Bir başka deyişle, timarlar, “kılıç yeri” olarak anılan hassa çiftlikler ile reayanın daimî ve irsî olarak tasarrufunda bulundurduğu reaya çiftlikleri olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. “Rumeli’de defter yazısı 6.000 akçeye kadar olan tezkeresiz timarların kılıç kısımları 3.000, ve geliri 6.000 ile 20.000 akçe arasında değişen tezkereli timarların kılıcı 6.000, Anadolu eyaletindeki tezkeresiz timarların kılıçları ise 2.000 akçelik idi.”²⁸ Kılıç yeri denen hassa çiftlikler, sipahilik hizmetine giren herkese başlangıçta verilen ve doğrudan doğruya sipahiler tarafından işletilen çiftliklerdir. Reaya çiftliklerinden ayrı olarak, hassa çiftlikleri “sipahinin çifti yürüyen” çiftlikleridir, sipahi ve ailesi toprak işleriyle uğraşmak istemedikleri zaman, sipahi bu çiftlikleri, “tamamen şahsî ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde kiraya verebilmekteydi”.²⁹ Kiracılık ilişkileri, genellikle yerel âdetlere göre düzenlenen bir ortaklık şeklini almakta, tohum ve çift hayvanları sipahi tarafından verildiğinde, ürün yarı-yarıya paylaşılmakta, ya da (herhalde tohum ve çift hayvanları doğrudan üreticiye ait olduğu zaman) sipahi, ürünün üçte-birini ya da dörtte-birini almaktadır.³⁰

“Kılıçların adedi ve yerleri değiştirilemezdi. Her timar sahibinin bir kılıç yerine tayin olması lâzımdı. Babalarının timarının müşterek bir beratla iki kardeşe verilme halleri hariç, bir kılıç yerine iki kişi tayin edilemezdi.”³¹ Zamanla sipahinin göstereceği yararlıklara göre yapılacak eklerle (terakkilerle) timar büyümekle birlikte, sipahinin ölümü halinde hizmete yeni girecek olan oğullarına, timar aynen tamamen intikal etmemekte, başlangıç toprağına, kılıç miktarına dönülmektedir.³² Öyle anlaşılıyor ki, kılıç yeri, esas olarak, sipahinin oğluna intikal eden timarın hassa çiftliğini, bir başka deyişle feodal birimin *malikâne* kısmını oluşturmaktadır. Her ne kadar, hassa çiftliklerinin satılması yasal olarak olanaksız ise de, babadan oğula geçen bu yerler,

²⁸ Barkan, “Timar”, s. 316.

²⁹ Barkan, “Çiftlik”, *İslâm Ansiklopedisi*, s. 394.

³⁰ Aynı yazı, s. 394.

³¹ Barkan, “Timar”, s. 316.

³² Aynı yazı, s. 295, 316.

gerçekte satılmış ya da zamanla özel mülk haline gelmiş, özellikle bazı padişah hasları ile büyük vakıflarda, geniş alanlar, özellikle verimli ovalar içeren hassa çiftlikleri, “öteki hassa çiftlikleri gibi ve belki de daha büyük bir kolaylıkla ... hususi mülkler şeklinde şahıslara mal edilerek, son devrin büyük çiftliklerinden bazılarının teşekkülüne yaramıştır.”³³

Timarları oluşturan ikinci kısım, reaya çiftlikleridir. Reaya çiftlikleri, parçalara bölünmüş küçük tarımsal işletmelerdir. Bu çiftlikler, onları işleyebilecek çiftçilere, “daimî ve irsî bir nevi kiracılık mukavelesi ile”, yani tapu ile verilmiştir.

Reaya —bağımlılıkları açısından aşağıda belirteceğimiz gibi— toprağına bağlı köylüdür, yani serftir; toprağın sahibi değil, zilyedir ve bu zilyedlik babadan oğula —oğul yoksa eşine ve daha sonraları kızına veya kardeşine— intikal eder; toprağı işlemek ve rant ve vergilerini ödemekle yükümlüdür; ancak üzerine yazılı toprağı işledikten sonra başka sanatlarla uğraşabilir; toprağı terkedemeyeceği gibi, boş da bırakamaz.

Okurun gördüğü gibi, timar sisteminde, sipahi ile reaya arasındaki ilişki, karşıt sınıf farklılığına dayanmaktadır ve sipahi, —timarların özelliklerine göre bazı istisnalar dışında— reayanın ödenmemiş artı-emeğine kendisi adına elkoymaktadır. “Zira burada ikta yapılan şahıs [timar sahibi], *devlete bir şey ödemez*. Ancak muayyen bir hizmetle bunu karşılar, ekseriya bu hizmet de irsî bir mahiyet kazanmıştır. Nihayet bu hizmet ekseriya a s k e r î mahiyettedir.”³⁴ Sipahi, burada, toprağın tek sahibi görünen hükümdarın maiyeti olarak değil, toprağın sahibi olan üst-topluluğun üyesi olarak ödenmemiş artı-emeği mülk edinmektedir. Toprağın devlet mülkü (mirî mülk) ya da özel mülk olması, ödenmemiş artı-emeğin mal edinilme biçimini, timar sahibi ile reaya açısından ilişkiyi değiştirmemektedir. Nitekim, mülk timarlarda (eşincülü mülklerde), toprakların “*yüksek mülkiyet hakkı*” birisine satılmış veya bağışlanmıştır: “Amma Vilayet-i Anadolu’da bazı mülk timarlar vardır ki,

³³ Barkan, “Çiftlik”, s. 394.

³⁴ Prof. Dr. Halil İnalcık, “İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlı Devrindeki Şekillerle Mukayesesi”, s. 42.

mukaddimâ *temlik* olundukta sefer-i hümayana cebelüsü eşmek [asker göndermek] üzere verilmiştir. Her timara ne denli cebelü [asker] tayin olunmuş ise, sefere onlar eşer. Fevt oldukta [öldüğü zaman] oğullarına verilir, istihkakı talep olunmaz. *Oğlu olmaz ise, sair emläki gibi vârislerine intikal eder, gerek nisâdan [kadınlardan] olsun, gerek ricalden [erkeklerden] olsun.* Sefer vaki oldukta hisseleri miktarı cebelülerin eştirirler. Cebelüsü sefere gitmez ise ol sene mahsulü *mevkufât* tarafından eminler zaptederler, *mirî* içindir. Amma, sefere cebelüsü eşmedi diyü sair timarlar gibi ahara [başkasına] verilmez.”³⁵

Mülk timarların, sahiplerinin savaşa katılma görevi yoktur; “malikâne rayihası olmağla binefsihi eshabına [kendi sahibine] hizmet tekellüf olmamıştır”,³⁶ yalnızca savaş zamanı, belirlenen sayıda (ki, genellikle 3.000 akçelik gelir için bir asker hesap edilmektedir) askeri savaşa göndermekle yükümlüdür. Savaşa asker gönderilmediği zaman, bir yıllık geliri, devlet tarafından zapt olunur, mülkü, öteki timarlar gibi ellerinden alınıp başkasına verilmez. Mülk timarlar da, diğer mülkler gibi, timar sahibi ölünce oğullarına kalmakta, oğulları yoksa, öteki mülkler gibi, kadın olsun, erkek olsun, vârislerine intikal etmektedir. Mülk timarlara ait defterlerde, hisse satışlarına, vakıf ve hibe edildiğine ilişkin kayıtlar,³⁷ toprak mülkiyetinin, devlete değil, kişilere ait olduğunu ortaya koymaktadır. “Osmanlılar, kendilerine Anadolu beyliklerinden intikal eden ve az çok kuvvetli bir soy asaletini devam ettirmekte olan bu tip timarları lüzumlu buldukça muhafaza etmişlerdir. Hatta Rumeli’nde de bazı hıristiyan beylerin ellerinde bırakılan timarların da böyle bir aile mülkü eşkıncülü timarlar halinde bulundurulduğu görülmektedir.”³⁸

Görüldüğü gibi, mülk timarlar ile mülk-olmayan timarlar arasında, timar sahibi açısından ayırddedici fark, birin-

³⁵ Aynı Ali Efendi, *Kavanin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezamin-i Defter-i Divan*, İstanbul 1280 H., s. 75’ten aktaran: Ömer Lütü Barkan, “Osmanlı Devrinin ‘Eşkıncülü Mülkler’i veya ‘Mülk Timarları’ Hakkında Notlar”, *Zeki Velîdi Togan’ Armağanı*, s. 63-64.

³⁶ Avni Ömer Efendi, “Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hâkânî”, yayınlayan: Uzunçarşılı, *Belleten*, c. XV, sayı 59, s. 390.

³⁷ Bkz: Barkan, “Osmanlı Devrinin ‘Eşkıncülü Mülkler’i ...” s. 64-66.

³⁸ Barkan, aynı yazı, s. 67.

de timar sahibinin savaşa gitmek görevi bulunmaması, savaşa yalnızca asker göndermesi, ötekisinde timar sahibinin de savaşa gitmesi zorunluluğunun bulunmasıdır. Mülk-timarların, sipahi timarlarından farklı olarak, oğulları, kızları ve diğer vârisleri arasında paylaşılarak timarın giderek parçalanması ise, sorunun bir başka yönünü, artı-ürünün feodal mülk edinme biçiminde bir farklılığı değil, mülkiyet biçiminin çözülmesi olanağını içinde taşımasıyla diğerinden ayrıldığını ortaya koymaktadır. Ödenmemiş artı-emeğin mülk edinilme biçiminin *aynı* olduğu iki timar biçiminde, mülkiyet biçiminin çözülmesi olanağının *farklı* ölçülerde olması, üretim ilişkisinin niteliğinde bir farklılığı değil, bu ilişkilerin çözülmesi olanağında bir farklılığı açıklar.

Bunun, kalıntıları günümüzde de devam eden daha tipik bir örneğini, *yurtluk* ve *ocaklıklarda* izlemekteyiz. Doğu Anadolu’da, Kürt aşiret reislerinin birçoğunun, kendilerine özerklik sağlanması koşuluyla, padişaha tabiiyeti sağlanmış, ve Kürt aşiret reislerine, kendi aşiret bölgeleri yurtluk ve ocaklık timarlar olarak bırakılmıştı. Bir kısmı ocaklıktır ki, Kürdistan beylerine ve hâkimlerine tayin olunmuştur, “temessükâtı mucibince [anlaşma belgeleri gereğince] azl ve naibi kabul eylemezler.”³⁹ Savaş sırasında beyler, buldukları beylerbeyi ile sefere giderler. Bunlardan birisi öldüğü ya da hizmeti bıraktığı zaman, sancağı ve hasları oğluna ve akrabasına verilir, “hariçten kimseye virilü gelmemiştir”. Yurtluk timarlar ise, aşiret beylerine tayin olunmuştur ki, bunlar, *kavim ve kabile sahipleridir*, “timar ve aşiretlerinin rüsum’ı raiyetleri [raiyet vergileri] ve cürüm ve cinayetler ve *te’dibe müteallik* [cezalandırmaya ilişkin] *siyasetleri* min küll-il-vücuuh [tamamıyla] bunlara mahsustur; ... kangı sancağa tabiler ise sancak beyleri ile maan sefer eşerler; ... birisi fevt olsa yahut edâ-i hizmet etmese, timarı ile mir [bey] aşiretliği oğluna ve akrabasına verilir; madem ki emlâk ve akrabası münkariz olmaya [son bulmaya] ahara verilmek hilaf-ı kanundur. [yasaya aykırıdır]”.⁴⁰ Aynı Ali Efendi, bunları, “hükümetler” olarak adlandırmaktadır: “hâkimleri, *mülkiyet* sistemiyle zapt ve tasarruf ederler ... er-

³⁹ Uzunçarşılı, *agy*, s. 388-389.

⁴⁰ Aynı yazı, s. 389-390.

babı mahsûlâtı her ne ise hâkimleri mutasarrıfıdır.”⁴¹

Görülüyor ki, aşiret beylerine tayin olunan yurtluk timarlarda, aşiret beyleri ödenmemiş artı-emeği mülk edinmekte, iç yönetimi bakımından (yargılama, ceza verme dahil) tam bir özerkliğe sahip bulunmakta, ve yalnızca (herhalde aşiretten toplayacağı belirli sayıda asker ile birlikte) savaşa gitmektedir. Burada, yurtluk timarları, mülk timarlardan ayıran tek özellik, mülkiyetin, aşiret reisinin değil, aşiretin mülkü olmasıdır; ya da toprak, aşiret üyeleri arasında parçalanmış ise, aşiret üyelerinin işledikleri toprakların bir kısmının ya da çoğunun, aşiret üyesinin doğrudan mülkü olması gerekir. Toprağın sahibinin devlet, kişi ya da aşiret olması, üretim ilişkisi açısından, ödenmemiş artı-emeğin mülk edinme biçiminde bir değişiklik meydana getirmemekte, ödenmemiş artı-emeği mülk edinen kişilerin zamanla değişmeleri ya da aynı aileden gelmiş olmaları, ödenmemiş artı-emeğin mülk edinilme biçimini değiştirmemektedir.

Timar sisteminde, mülkiyeti devlete ait sipahi timarlarını ve mülkiyeti timar sahibine ait mülk timarları (eşkincülü mülkleri), ödenmemiş artı-emeğin mülk edinilmesi açısından değil, mülkiyeti açısından ele alırsak, burada, birincilerin devlet mülkü, ikincilerin özel mülk topraklar olarak, birbirine karşıt iki mülkiyet biçiminin yanyana olduğunu görürüz. Timar sisteminin çözülüşünde, bu timarlar, mülkiyet biçimlerine göre farklılıklar alacak, biri timar sahibinin mülkü olarak vârislerine intikal edecek ve diğeri —konuyu saf biçimiyle ele alıyor ve daha sonraki satışları burada hesaba katmıyoruz— irsî ve daimî kiracı olan reayanın kendi mülküne dönüşecektir. Aşiret mülkiyetinin varlığını izlediğimiz yurtluk ve ocaklık timarlar ise, timar sistemi nasıl burada mülkiyet biçimini değiştirmekte herhangi bir rol oynamamışsa, timar sisteminin kalkmasıyla birlikte, gene eski mülkiyet biçimi esas olarak devam edecektir. Mülkiyet biçimi bakımından, çözülmeye karşı en dirençli olan birlikler, Kürt aşiretleridir ve aşiret üyeleri ile aşiret reisleri arasındaki ilişkinin, ödenmemiş artı-emeği mülk

edinme biçimi bakımından feodal niteliği, timar sistemi kalktığı zaman da yaşamaya devam edecektir.

TOPRAĞIN DEVLET MÜLKİYETİ VE ÖZEL MÜLKİYET AÇISINDAN MALİKÂNE VE MALİKÂNE-DİVÂNİ SİSTEMİ

Timar sisteminin, mülkiyet biçimi açısından kendi içerisinde, karşıt iki mülkiyet —devlet mülkiyeti ve özel mülkiyet— biçimini içerdiğini yukarıda açıklamaya çalıştık. İmparatorlukta, karşıt iki mülkiyet biçimi, yalnızca timar sistemi içerisinde bulunmamaktadır; timar sisteminin yanısıra timar sistemi dışında varolan özel mülk topraklar da, devlet mülkiyetine karşıt özel mülkiyetin niteliğini ve oylumunu ortaya koyması bakımından özel bir önem taşır. Yazımızın bu kesiminde, imparatorlukta, malikâne ya da malikâne-divânî denen özel mülk toprakların özelliği üzerinde durmak, toprakta özel mülkiyetin niteliğini belirlememiz bakımından önem taşır.

“Anadolu beyliklerinden Osmanlılara devredilen mülklere, ekseriya babadan dededen tevarüs ederek veya satın almak suretiyle sahip bulunan” mülk sahipleri bulunmakla birlikte, mülk toprakların büyük bir kısmı, Osmanlılar döneminde temlik edilmiş topraklardı.⁴²

Anadolu beyliklerinden devreden mülk topraklar, daha aşağıda göreceğimiz gibi, “iki baştan tasarruf edilen” malikânelerdir. Rumeli’de, hıristiyan topluluklardan fethedilen yerlerde, ilk Osmanlı padişahları, “bazı sultanlara ve atebe-i aliyyeye [yüksek saraya] müstahak olanlara ve boy beylerine ve bazı memleket erlerine”⁴³ serbest mülk (malikâne) olarak geniş topraklar temlik etmişlerdir. Osmanlı padişahları, “istediklerine, istedikleri zaman bir takım köyleri bütün hukuk ve rüsumu ile ebediyet ve serbestiyet üzere meccanen” temlik etmişler, genellikle bu temlikler bağış ve hibe şeklinde yapılmıştır.⁴⁴ Kendilerine serbest mülk olarak top-

⁴¹ Prof. Ömer Lütfi Barkan, “İmparatorluk Devrinde Toprak Mülk ve Vakıfların Hususiyeti”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. VII, sayı 4, s. 922-923.

⁴² Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Kanun-ı Osmanî Mefhûm-ı Defter-i Hâkânî”, s. 387.

⁴³ Barkan, *agy*, s. 922.

⁴¹ Aynı Âli Efendi, (*Kanunname-i Âl-i Osman*), *Osmanlı Devleti Arazi Kanunları*, Ankara 1962, s. 93-94, 6-7.

rak verilen kimselerin fethe bizzat katılmış bulunması zorunlu olmadığı gibi, devlete büyük hizmetlerde bulunması da gerekli değildi. Çok kez, padişahlar, kendi gözdelerine, evlenmek üzere olan kızlarına çehiz olarak köy temlik ettikleri gibi, kimlikleri belirsiz bir takım kişilere de büyük temlikler yapmışlardır.⁴⁵

“Bilcümle hukuku şer’iye ve rüsumu örfiyesiyle ve serbestiyet üzere”, yani tüm şer’i hukuku ve devlet vergileriyle ve serbest mülk olarak verilen bu malikânelere, “devlet memurları herhangi bir nedenle veya vergi toplamak için girememekte ve temlikname ile verilenden fazla varidat zuhur edip etmediğini tahkik ve teftiş için defter soramamaktadır.”⁴⁶ Bu gibi mülk sahipleri, mülkleri dışından adam bulup getirmek, yeni köyler kurmak, “mülkleri dahilinde idarî ve malî bakımdan tam bir istiklâl içinde” hareket etmek hakkına sahiptirler.⁴⁷

Bu mülk topraklar, aile vakfı haline sokulmadıkları sürece, öteki mülkler gibi sahip olunabilmekte, mirasçılar arasında paylaşılmakta, vakfedilmekte, borç için haczedilmekte, başlık karşılığı bedel olarak verilmekte, nikâh ile karısına kalmakta ve cihaz olarak bağışlanmakta, diyet olarak öldürülenin ailesine bırakılmaktadır;⁴⁸ “hemen mülk-i mevrusları [babadan kalma mülkleri] gibidir; isterlerse mülkiyet üzere tasarruf ederler ve dilerse ahara bey ederler [başkasına satarlar] ve hibe veyahut vakfederler; neslen bâde neslin [kuşaktan kuşağa] tâ silsileleri münkati ... olmadıkça [soyları sona ermedikçe] mülkiyet tariki üzere tasarruf ederler”.⁴⁹

Bu mülklerde, askerî ya da diğer yükümlülükler görülmemektedir, “minbaat mukabelesinde hizmet teklif olunmamıştır”.⁵⁰ Bunun yanı sıra, bu mülklerde, tasarruf hakkı, reayanın elinde kalmaktadır.⁵¹

⁴⁵ Aynı yazı, s. 923.

⁴⁶ Aynı yazı, s. 912. Ayrıca bkz: “Timar”, s. 296; “Mâlikâne-Divânî Sistemi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, s. 120.

⁴⁷ Aynı yazı, s. 912.

⁴⁸ Aynı yazı, s. 919-922; “Timar”, s. 296.

⁴⁹ Uzunçarşılı, *agy*, s. 387.

⁵⁰ Aynı yazı, s. 387.

⁵¹ Ömer Barkan, “Mâlikâne-Divânî Sistemi”, s. 120. Selçuklu Devletinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğunda da, serbest mülk olarak verilen topraklar-

İmparatorlukta karşılaştığımız bir başka mülk toprak ise, Barkan’ın “mâlikâne-divânî sistemi” olarak adlandırdığı malikânelerdir. Konya taraflarından başlayarak büyük bir kısmına Doğu Anadolu eyaletlerinde raslanan mâlikâne-divânî sistemi, “iki baştan tasarruf” edilmesiyle, yukarıda gördüğümüz mülk topraklardan ayrılır. Burada, toprağı işleyen köylüler, toprağın sahibine, *mâlikâne hissesi* denilen ürünün onda-birini (yerel özelliklere göre bazan yedide-birini, bazan beşte-birini) vermekte, ürünün bir o kadarını da *divânî hissesi* olarak sipahiye ödemektedir. “... hububattan vesair galatından [ürünlerden] ikişer öşür alınıp birine *öşr-i divânî* derler, sipahi taffesi (timarlı sipahi) alır ve birine *öşr-i malikâne* derler eshab-ı evkaf ve emlak [vakıf veya toprak sahibi] alır.”⁵² Malikâne sahipleri, topraklarını satabilir, hibe veya vakfedebilir, vârisler arasında öteki taşınmaz mülkleri gibi paylaşırabilir. Bu bakımdan yukarıda gördüğümüz tam ve serbest mülklere benzerler. “Bir karyenin köyün malikânesinden murâd yerinin tasarrufu mudur, yoksa öşrün hasılı mıdır?” sorusuna Ebussuud Efendi şu yanıtı veriyor: “Hiç biri değildir, yerin rekabesidir. Sahibinin yer mülküdür, yeri tasarruf eden reaya müstecirlerdir.”⁵³ Sahiplerine ise, “asla bir hizmet tayin olunmamıştır”.⁵⁴

Bu iki-başlı sistemin, Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce, Anadolu beyliklerinde varolduğunu gösteren kayıtlar vardır.⁵⁵ Ama bu sistemin nasıl oluştuğu, kaynağını nereden aldığı tam olarak saptanabilmiş değildir. Biz, iki-başlı sisteme benzeyen bir durumla Irak’ta karşılaşıyoruz. İslâm halifeleri tarafından fethedildikten sonra, Irak’ta, toprak sahipleri, yerlerinde bırakılmışlar, mülkleri olarak tasarruf etmekte oldukları topraklara karşılık devlete bir vergi ödemeye başlamışlardır. Toprak sahiplerinden zayıf olanlar, ağır vergilerden kurtulmak, eşkiyalara karşı kendisini koruyabilmek için, himaye altına girmiş, buna karşılık,

da reayanın tasarruf hakkını korumuş olması, bir diğer anlatımla, toprakların reayası ile birlikte temlik edilmesi, feodal mülkiyetin bu özelliği, Barkan tarafından da, bu türlü toprakların yalnızca her türlü gelirinin verilmiş olacağı, çıplak mülkiyetinin ise devletin elinde bulunduğu biçiminde yorumlanmaktadır.

⁵² Uzunçarşılı, “Kanun-ı Osmanî Mefhum-ı Defter-i Hâkânî”, s. 387.

⁵³ Barkan, “Mâlikâne-Divânî Sistemi”, s. 125.

⁵⁴ Uzunçarşılı, *agy*, s. 388.

⁵⁵ Bkz: Barkan, *agy*, s. 133-134.

toprağın mülkiyetini güçlü olanlara bırakmışlardır. Bunun sonucu, eski toprak sahipleri, hükümete verdikleri öşürden başka, birde himaye için ağalarına ikinci bir öşür ödemeye başlamışlardır.⁵⁶ Burada, doğrudan üreticinin, başlangıçta toprağın sahibi olması durumunu, Anadolu'da izlediğimiz malikâne-divânî sisteminde izleyemiyoruz. Ama bu, bize bir yaklaşım olanağı sağlıyor: serbest mülk olan ve toprak sahibine rant ödeyen köylüler, yeni bir fetihle, serbest mülk olan topraklar, sahiplerinin ellerinde bırakılmış ve aynı köyler, fetheden tarafından ikinci bir vergiye bağlanmış, ve üretici köylü, iki-başlı vergi ödeme zorunluluğu karşısında kalmış olabilir.

Sivas tahrir emini Ömer Bey, bu gibi mülk sahiplerinin, sahibi buldukları toprakları, "çokluk" kendilerinin işlemediğini, reayaya kiraya (icara) verdiğini belirtir. Avni Ömer Efendi de, "herbiri mülkü olan nahiyeleri evelden tasarruf eden reayadan (köylüden) ve gayriden bazı tafiafe icare tarihiyle" verdiğini,⁵⁷ toprak sahibinin ise "icare-i arz" (toprak kirası) aldığını belirtmektedir.

Burada, mülkiyetin, bağımsız bir mülk şeklini aldığı, diğer mülk ve timarlarda gördüğümüz reayanın daimî ve irsi tasarruf haklarının bir ölçüde de olsa, yerini kiracılığa bırakmış olduğunu görmekteyiz.

KÖY TOPLULUĞUNUN ORTAKLAŞA MÜLKÜ TOPRAKLAR

Özel mülkiyet ve devlet mülkiyeti yanında, imparatorlukta gördüğümüz üçüncü mülkiyet biçimi, köy topluluklarının ortaklaşa (komünal) toprağıdır. Ama bu ortak mülkiyet, tarım yapılan alanlar değil, ortak otlak ve korulardan oluşur. Bu yönüyle, cermen biçimindeki tarım komünlerini anımsatır. "Bireylerin mülkiyetinden ayrı olarak *ager publicus*'un, ya da halk topraklarının Cermenler arasında da görüldüğü doğrudur. Bunlar, bölünmez av alanları, ortak otlaklar ya da koruluklardan vb. oluşurlar. ... devletin özel iktisadî varlığı ortaya çıkar çıkmaz, Cermenlerde, daha çok,

⁵⁶ Prof. Dr. Halil İnalık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü...", s. 35-36.

⁵⁷ Uzunçarşılı, *agy*, s. 387.

bireysel mülkiyetin salt bir tamamlayıcısı olarak görünür."⁵⁸

Mera, imparatorlukta, genel olarak, köy topluluğunun, hayvanlarını otlattığı, ortak mülkü kabul edilmiş, ve bu yönüyle de, bireysel mülkiyetin bir uzantısını oluşturmuştur. Çünkü, mülkiyeti devlete ait topraklarda da, reaya, hayvanların özel mülkiyetine sahiptir. Ortak toprak olan merayı, kendi sürüsünü (özellikle davar) ayrı otlatarak, kişisel biçimde tasarruf edebilir, ya da köy topluluğunun birlikte otlattığı sürü (özellikle sığır) içerisinde otlamakla birlikte, hayvanlar kişisel mülk olduğu için, ondan kişisel olarak yararlanmış olur. Reaya, burada, ekip-biçtiği toprağın zilyedi olduğu için, köy topluluğunun ortaklaşa tasarrufunda bulunduğu mera ve korunun da zilyedi olarak görünür.

İmparatorlukta, tarıma açılmış olan yerler, sonradan yaylak, kışlak ve mera haline getirilemeyeceği gibi, eskiden mera olan yerlerin tarıma açılması da yasaktı.

"Ve kadimî mera alınub satılmak ve bağ ve bahçe gars olunmak [ağaç dikmek] ve evler ve damlar ve mandıra ve ahur ve değirmen vesair ebniye ihdâs olunmak [bina yapmak] ve tapu ile verilmek ve ziraat ve hırâset [çiftçilik] olunmak câiz değildir, *cümleden mera mukaddemdir*. Şer'le hedm [yıkılması] ve men ve def ittirülüb zaman mürûruna [aşımına] itibar olunmaz."

"Bir köy halkının kadimî davarları yürütüğü [eskiden beri davarlarını otlattığı] meraları olsa, sahib-i timar ol merayı tapuya virmek câiz değildir. Ve ol köy halkının şöyle rizâları olub ittifak ile virüb zirat iderseler, sonra gelenler geru davâ itseler meralığa hükm olunur, (bu kadar zamandır ziraat olundu) dimek fayda virmez, *cümleden mera mukaddemdir*. Zira köy halkına mera lâzımdır, elbetde merasız olmaz."⁵⁹

Burada, gene köy topluluğuna ait olması gereken çayırın, köy topluluğuna değil, sipahiye ait olduğunu ayrıca belirtelim. Herhalde, reayanın at binip kılıç kuşanmasının yasak olması, buna karşılık, sipahinin at sahibi olması nedeniyle, otlak olmayan çayır, sipahinin tasarrufuna ve-

⁵⁸ Karl Marx, "Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler", adı geçen yapıt, s. 26.

⁵⁹ Ö. Barkan, "Edirne Askerî Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)", *Belgeler*, c. III, sayı 5-6, s. 48.

rilmıştı. "Raiyete çayır yoktur"; ve doğal çayırların "tapusu ve veraseti ve hibesi caiz olmayıp hasseten sipahi tasarrufunda" bulunması gerekiyordu. "Ekilmeyen, sökülmeven ve raiyet otlığı olmayan çayırliklar beylik"ti.⁶⁰

Köy halkı tarafından ortaklaşa tasarruf edilen kuru ve mera, daha sonra, 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnamesinde özel bir özen ile korunacaktır. "Bir karye ahalisine [köy halkına] bilistiklâl veyahut birkaç karye ahalisine biliştirak [ortaklaşa] mahsus olan *kadimi mera yerleri alınıp satılmaz* ve üzerine mandıra, ağıl ve ebniye vesaire ihdas olunmaz ve kürüm ve eşcar garsıyla [üzüm kütüğü ve ağaç dikerek] bağ ve bahçe ittihaz kılınmaz... hiçbir kimse tarafından *sökülüp ziraat ve hırsate izin ve ruhsat verilmez ve ziraat eden olur ise men olunup her ne vakit olursa mera* olmak üzere ipka kılınır."⁶¹

Bu nokta, timar sisteminin bozulması sonucu, mera ve koruların, köylülerin ortaklaşa mülkü olarak kalması bakımından ayrı bir önem taşıyacaktır. Nitekim, Batıda, senyörler, topluluklara ait bu ortak mülklere büyük ölçüde el koyarak, köylünün hayvan yetiştirme ve odun ve kereste gereksinmesini karşılama olanaklarını ellerinden almış ve bu, onların mülksüzleşmelerinde önemli bir etken olmuştur. Doğaldır ki, imparatorlukta, köy topluluğunun ortak tasarrufuna bırakılan meralar ile imparatorluğun son zamanlarında çözüldüğünü gördüğümüz "arazi-i miriye muamelesi gören ve tapu ile tasarruf edilip yalnız sahiplerinin hayvanlarının otlatılmasına mahsus olan meraları" birbirine karıştırmamak (madde: 99) gerekir.⁶²

Burada bizim dikkatimizi çeken husus, beylik çayırlar ile "arazi-i miriye muamelesi gören meralar ile, köy merasının (ve kuru ya da ormanın) ayrı bir statüye bağlı tutulmuş olmasıdır. Devlet, bunları, ya her zaman köy topluluğunun ortaklaşa toprağı kabul etmiş, ya da ekilir toprağın özel zilyedini, ekilir toprakların uzantısı olan mera ve köy ormanının doğal ve ortak zilyedi olarak kabul etmiştir. Buna karşın,

⁶⁰ Barkan, "Timar", s. 305.

⁶¹ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi, (Tanzimat'tan ayrı basım), İstanbul 1940, s. 56.*

⁶² Aynı yazı, s. 56.

köyde, durumu gereği, reaya arasında farklılığın başlangıçta varolduğu, kendiliğinden anlaşılır bir şeydir. Çünkü reaya, esas olarak bir çift ya da yarım-çift yeri tasarruf etmekle birlikte, bir çiftten fazla toprağı olanın elinden, vergisini ve öşürünü verdiği sürece, fazla olan toprağı almadığı gibi, köylüler arasında, yarım-çiftten az ya da hiç toprağı olmayan reaya da vardır. Bu nedenle de, reaya arasında farklılık, başlangıçta, toprağın zilyedi olarak ortaya çıkmaktadır. Köy içersinde köylünün bu farklı iktisadî durumu, hayvansal mülkiyette doğal olarak yansiyacak, ve ortak mera ve ve korudan yararlanma, eşit biçimde olmayacak, dolayısıyla ortaklaşa yararlanan topraklar, köylülükte farklılaşmanın besleyici unsuru olarak da devam edecektir.

ÖDENMEMİŞ ARTI-EMEĞİN YASAL OLARAK SINIRLANMASI ARTI-EMEĞİN BİÇİM DEĞİŞTİRMESİ

Timarın, biri kılıç yeri (hassa çiftliği), öteki reaya çiftliği olmak üzere iki kısımdan oluştuğunu belirtmiştik. Timarın çekirdeğini oluşturan, parçalanmaz bir bütün olarak görülen, timarın babadan oğula intikali halinde, oğula intikal eden hassa çiftlikleri, genellikle ortakçılık yoluyla çiftçiye işletilmektedir. Timarın büyüklüğüne göre alanları değişen hassa çiftlikleri (kılıç yeri), bazı padişah haslarında ve büyük vakıflarda geniş alanlar kaplamakta ve burada ortakçılık yoluyla işletme geniş boyutlara ulaşmaktadır. Malikâne-diyânî sisteminde (irsî bir kiracılık şeklinde işletilen reaya çiftliklerinin varlığı yanında) kira ile toprağın işletilmesi de, ortakçılık biçiminde olmaktadır. Rumeli'de karşılaştığımız malikânelerde ise, reaya, timarlarda olduğu gibi, toprağı irsî kiracılık şeklinde işlemektedir. Bunların yanısıra, kökeni savaş tutsaklarına dayanan, "evlatları, tohum, çift ve eşyalarıyla birlikte vakıf ve temlik edilen" kul ve cariyelerin oluşturduğu,⁶³ ve genellikle padişah haslarında tarımsal üretimde bulunan kulluklara, reayanın *serf* niteliğinden farklı olarak, *köleci* özelliğini belirtmek için deşinelim.

Anlaşıldığı üzere, imparatorlukta, tarımsal üretici, genel

⁶³ Ömer Lütfi Barkan, "Kulluklar ve Ortakçı Kullar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. I, sayı 1, s. 15.

olarak, reaya ve ortakçı biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Reayanın serf niteliği, Osmanlı iktisat tarihini inceleyen çoğu yazarlar tarafından kabul edilmemiş görünmektedir. Reayanın toprağa bağımlılığını kabul etmekle birlikte, örneğin, reaya ile dirlik sahibi arasındaki ilişkilerin, yasalarla (kanunnamelerle) belirlenmiş olmasının, dirlik sahibinin reaya üzerindeki *keyfi* tasarrufunu ortadan kaldırdığını, Batı feodalitesinde görüldüğü boyutlarda angaryanın (emek-rant) hemen hemen yok denecek kadar sınırlı olduğunu ya da emek-hizmetlerinin nakdi ödemelere çevrildiğini ileri sürerek, reayanın serf olmadığını, imparatorlukta serflik (servaj) sisteminin bulunmadığını ileri sürmüşlerdir.

Marx, toprak sahibi ile yalnızca zilyed olan doğrudan üreticinin, yani toprakbeyi ile serf (ya da yükümlü emeğe tâbi olanlar) arasındaki ilişkinin, gelenek ve göreneğe göre düzenleneceğini, ve giderek bu geleneğin yasal bir nitelik kazanacağını belirtir. “Ancak, geleneğin, bu toplumsal üretim ilişkilerinin ve buna uygun düşen üretim biçiminin ilkel ve gelişmemiş koşullarda egemen rol oynaması gerektiği ortadadır. Ayrıca açıktır ki, her zaman olduğu gibi, burada da, mevcut düzeni yasal olarak onaylamak ve onun, kullanım ve gelenek ile gelen *sınırlarını yasal olarak yerleştirmek** toplumun yönetici kesiminin çıkarınadır.”⁶⁴ Yükümlü emeğe tâbi doğrudan üreticiler ile toprakbeyi arasındaki üretim ilişkilerinin sınırları, başlangıçta geleneğe göre belirlenmekte, giderek yasal olarak yerleşmektedir. Üretim ilişkilerinin sınırlarının yasal olarak onaylanması, yasal olarak yerleşmesi, toprakbeyi ile serf (ya da bağımlı üretici) arasındaki ilişkiyi değiştirmemekte, tersine pekiştirmektedir. Bu nedenle, imparatorlukta, malikânelerde olduğu gibi toprakbeyi ile reaya arasındaki, timarlarda olduğu gibi dirlik sahibi sipahi ile reaya arasındaki ilişkilerin devlet tarafından kanunnamelerle belirlenmiş olması, ödenmemiş artı-emeği mülk edinen kişi ile doğrudan üretici arasındaki üretim ilişkisini değiştirmemiş, tersine, bu ilişkiyi pekiştirmiştir. Toprakbeyi, ile serf arasındaki bağımlılığı belirleyen öge, temelde, serfin tasarrufunda bulundurduğu toprağa bağlı olma-

sında ifadesini bulur. Toprakbeyinin serf üzerindeki yönetsel ve tüzel (idarî ve hukukî) yetkelerindeki yerel farklılıklar, ancak, serfin bağımlılığında nicel bir azalmayı ifade eder; bağımlılığının niteliğinde bir değişmeyi değil. Nitekim, imparatorlukta, daha yukarıda gördüğümüz serbest timarlar, vakıf ve emlak ve serbest olan başka köyler, sipahi timarlarına göre, yönetsel (idarî) bakımdan daha özerk; Kürdistan’da yurtluk timarlar, ocaklık timarlara göre, tüzel (hukukî) bakımdan özerk feodal birimlerdir. Serbest olmayan timarlara devlet görevlilerinin girmesi serbest olduğu halde, “beylerbeyinin, sancakbeylerinin ve voyvodaların, *serbest* olan padişah haslarına, vüzerâ haslarına, evkaf ve emlak ve serbest olan başka köylere girmeleri yasak edilmiştir”;⁶⁵ Kürdistan aşiret beylerine, ocaklık timarlarda tüzel haklar verilmediği halde, yurtluk timarlarda (hükümetlerde), tüzel haklar verilmiştir. Gerek toprakbeyi, gerek dirlik sahibi sipahi, gerek aşiret beyi arasındaki, doğrudan üretici üzerindeki tüzel ve yönetsel haklar bakımından farklılıklar, ancak, doğrudan üretici olan reayanın bağımlılığında eksikliği ifade eder, doğrudan üreticinin bağımlılığının *niteliğini* değiştirmez.

İkinci nokta, angarya yükümlülüğüdür. Angarya, yani yükümlü emeğin, doğrudan doğruya emek olarak ödenmesi ile, bu yükümlülüğü, üreticinin emek ürünü olarak ödemesi, kuşku yok ki, toprak sahibi ile doğrudan üretici arasındaki bağımlılığın niceliğinde bir farklılık meydana getirir; ama üretim ilişkisinin niteliğini değiştirmez. Burada, karşılığı ödenmemiş artı-emeğin, salt bir biçim değişikliğini buluruz. “Emek-rantın, aynı-ranta dönüşmesi, iktisadî açıdan toprak rantının niteliğinde hiç bir şeyi değiştirmez.”⁶⁶ “Aynı-rant, doğrudan üretici için daha yüksek bir uygarlık aşamasını, yani emeğinin ve genel olarak toplumun daha yüksek bir gelişme düzeyini öngörür. Ve, önceki biçiminden, artı-emeğin doğal biçimiyle, dolayısıyla toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin doğrudan gözetimi ve zorlaması altında harcanmasını artık gerekli olmamasıyla ayrılır; doğrudan üretici, doğrudan zorlamadan çok koşulların itmesiyle, kırbaçtan

⁶⁴ Karl Marx, *Kapital*, Üçüncü Cilt (*Kapitalist Rant Üzerine*, s. 238-239).

* İtalikler benim. —M.E.

⁶⁵ Halil İnalcık, “Adâletnameler”, *Belgeler*, c. II, sayı 3-4, s. 80-81.

⁶⁶ Karl Marx, adı geçen yapıt, s. 240.

çok yasal yollarla, bu emeği kendiliğinden harcamak üzere harekete geçirilir.”⁶⁷ Emek-rant, kuşku yok ki, aynı-ranttan kesin bir çizgiyle ayrılmaz, toplumun gelişme düzeyiyle birlikte, haftada birkaç günlük emek-rant, aynı-rantın genişlemesiyle birlikte yılda birkaç güne inebilir, yani emek-rant ve aynı-rant yanyana varolabilir, ya da giderek, emek-rantın yerini salt aynı-rant alır.

(Kapitalist üretim biçimine dayanan, sınaî ve ticarî toprak rantından ayrı olarak) para-rant da, aynı-rantın biçimindeki salt bir değişiklikten başka bir şey değildir, “tıpkı aynı-rantın da emek-rantın değişmesinden başka bir şey olmayışı gibi”.⁶⁸ “Burada, doğrudan üretici, ürün yerine onun fiyatını, toprakbeyine (bu, ister devlet, ister bir özel kişi olabilir) aktarır. Doğal biçimlerindeki ürünlerin bir fazlası artık yetmez; bu, doğal biçiminden, para-biçimine dönüştürülmelidir.”⁶⁹

Ne var ki, emek-rantta, doğrudan üretici, kendisine ayrabileceği zaman az olacağı için, kendisi için gerekli geçim araçlarının üstünde üretebileceği fazla sınırlı olmakla birlikte, emek-rantın azaldığı, aynı-rantın daha ağır bastığı durumlarda, bu sınır daha da genişler ve servet farklılıkları olanağı daha çok ortaya çıkar, para-rant ile birlikte, doğal ekonomiden meta (para) ekonomisine geçiş, mülkiyet biçiminin çözülüşünü hızlandırır. Ne emek-ranttan aynı-ranta geçiş, ne aynı-ranttan para-ranta geçiş, ya da bunların belirli oranlarda içiçe bulunması, üretim ilişkilerinde bir değişikliğin sonucu değildir, ancak üretim ilişkilerini (mülkiyet biçimlerini) çözücü etkileri birbirlerinden farklıdır. Okurun gözünden kaçmamış olacağı gibi, rantın bu biçim değişiklikleri, doğrudan üreticinin bağımlılığını ortadan kaldırmaz, yalnız bağımlılığında bir azalmayı içerir (ya da ifade eder).

BAĞIMLILIK AÇISINDAN REAYA

Osmanlı İmparatorluğunda toplum, padişahın tebaası olarak, *reaya* ve *askerî* olmak üzere başlıca iki sınıfa bölün-

⁶⁷ Aynı yapıt, s. 240.

⁶⁸ Aynı yapıt, s. 243.

⁶⁹ Aynı yapıt, s. 243.

müştür. “Reaya, bir takım *hizmetleri* yapan veya onun yerine *raiyyetlik rüsümü* [reaya vergisi] denilen bir takım resimleri ödeyen” çiftçi köylüdür.⁷⁰ Şeriata göre, *müslim* ve *gayri-müslim* olarak iki gruba ayrılmıştır. “*Askerî* sınıf mensupları [ise], bu resimlere tâbi değildir ve bu muâfiyet, askeriyi reyadan ayırdeden bellibaşlı bir vasıf sayılmıştır.”⁷¹ Ulûfe ve timar alan bütün hizmet sahipleri, saray halkı, ümera ve ulema, kapıkulu, devlet görevlileri, timarlı sipahiler, kadılar ve müderrisler, yüksek medrese öğrencileri ve mezunları, bunların akrabaları ve *kulları* da askeridirler; bunlar, berât ve vazife almadıkları zaman da askerî sıfatını korurlar, yani reaya vergisinden bağımsızdır.⁷²

Reaya, genel anlamda köylüdür. Toprak işletmeleri, reaya çiftliği denen, 80-150 dönümlük alanlardan oluşur. Öyle anlaşılıyor ki, bu alanlar, bir bütün değildir, tarlalardan oluşmaktadır. Toprak, daimî ve irsî bir tasarruf sözleşmesi sayılan tapu ile, reaya üzerine tapulanır. “... raiyyetlik yerler örfü muvafık [geleneğe uygun olarak] tapulandıktan sonra tapuyu alan kimesne[nin] ayruk elinden alınmaz ve tapu üzerine tapu olmaz, nikâh üzerine nikâh olmadığı gibi.”⁷³

Vilayetlerin tahriri esnasında, defterde sipahiye raiyyet kaydolunan reaya, (çift ya da yarı-çift tasarruf etmesine, hiç çifti olmayanların bekâr, evli ya da dul olmasına, çiftçilikle uğraşmayan köylü zanaatçılara göre miktarı değişen) yükümlü olduğu hizmetleri ya da bu hizmetlerin yerine raiyyetlik rüsümü denen vergileri, kendi sipahisine ödemek zorundadır. Elinde yeri (toprağı) olan reaya, köyünden bir baş-

⁷⁰ Halil İnalcık, “Adâletnameler”, s. 55.

⁷¹ Halil İnalcık, “Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü”, *Bellekten*, c. XXIII, sayı 92, s. 596.

⁷² Aynı yapıt, s. 595-596. *Reaya* ile *askerî* arasında sınıfsal farklılık yanında *reaya* (köylü) ile *şehirli* arasındaki fark, reayanın kast niteliğini daha iyi açıklamaktadır. Şehirli, reaya gibi toprağa bağlı değildir. Şehirlinin aşağıda göreceğimiz yedi-kulluk denen şahsî-hizmet ve angarya yükümlülüğü yoktur, ya da şehir dışında toprak işlediği zaman kökenini yedi-kulluktan alan çift-resmi ödemekle birlikte, toprağı bıraktığı zaman, çift-resmi ödemez; reaya ise, toprağı bırakmakla, ya da bir başka yere gitmekle çift-resminden kurtulamaz, ve çift-resmini, gittiği yerin sipahisine değil, üzerine yazılı olduğu sipahiye öder. “... eğer ataları şehirli ise veya reaya talfesinden ise anlar dahi öyledir.” (“Sultan Süleyman Kanunnâmesi”, madde 235, *Tarihî Osmanî Encümeni Mecmuası*’ndan (TOEM) yeni yazıya aktarma, *Türk Hukuk Dergisi*, Ankara 1935, s. 48-67.)

⁷³ “Sultan Süleyman Kanunnâmesi”, (Madde 86), *Türk Hukuk Dergisi*, s. 48.

ka köye ya da kente göçemez, göçerse, on yıldan önce, eski köyüne göçürmek kanundur, on yılı geçmiş ise, göçürüp getirmek yasaktır. “Ve reaya taifesi ki elinde yeri olub müteferrik ola [yerinden ayrıla] sipahi göçürüb yerine götürmek kanundur. Ama on yıldan ziyade varub bir yerde mutavatın olan [yurt tutan] kimesneyi göçürüp getirmek memnurdur.”⁷⁴ “Yazılı olan raiyetin birisi bir karyeden [köyden] kalıp bir ahar [başka] sipahinin timarına varsa, ol timarına varan sipahi teftiş ile ol raiyeti kangı köyden malûm idenden sonra ol sipahiye ve köylüye haber gönderē gelüp ol raiyeti alalar ve yahut yakın yer idise bir âdemi ile göndere.”⁷⁵ Gekbuza kazasında Daruca adlı vakıf köyün reayasından bazıları çiftlerini bırakıp gemici oldukları için, gemici olan raiyetlerin tutulup yerlerine gönderilmesi için Üsküdar kadısına hüküm yazılmıştır: “... tehir etmeyüp karyei mezburenin [adı geçen köyün] vilayeti defterinde mukayyed [kayıtlı] olup çiftin bırakub ziraat ve hirasat [çiftçilik] eylemeyeüb gemicilik eden reayasını *getirdüb* ... çiftlerin ziraat ve hirasat ettiresin...”⁷⁶

Reaya, çiftini bırakıp başka yere göçemediği ya da kendisine verilen yeri işlemeden başka bir zanaatla uğraşmaya hakkı olmadığı gibi, “üzerlerine bağlanan yerleri tamam ekmek” zorundadır. “Ve bir raiyet elinde çiftliği olsa Bursa müd’dü ile dört müd tohum ekmek her yıl borcudur. Hiç ekmediği yılda elli akçe, ekmediği için alına. Bursa müdü ile iki müd ekse yirmi beş akçe alına.”⁷⁷

Reaya atadan reyadır, “eğer ataları ... reaya taifesinden ise onlar dahi öyledir”.⁷⁸ Reaya toprağın daimi zilyedi olduğu gibi, reyanın oğlu da, sipahisinin raiyeti sayılmaktadır. Raiyet oğlu raiyetin, deftere yazılsın ya da yazılmasın, babası hangi sipahinin raiyeti ise, o sipahinin raiyeti sayılır. “Ve raiyet oğlu raiyettir madam ki ahara kaydolun-

may.”⁷⁹ “Ve raiyet oğlu raiyettir, ben deftere kaydolmadım dediğine amel olunmaya.”⁸⁰ Reayanın azatlı kulu (serbest bırakılmış kölesi) varsa, azatlı kul da, eski sahibi kimin raiyeti ise, vergilerini o sipahiye vermek zorundadır. “Ve raiyetin *azatlı* kulu dahi mademki ahara raiyet yazılmış olmya ... [vergilerini] mevlâsı kimin raiyeti ise ana verir.”⁸¹ Müftü Pir Mehmet efendi, *Zahîretülkuzat*’ında sipahinin “cilâyı vatan edüb vefat eden” (yerinden göçüp ölmüş olan) raiyetinin oğlunu yerine getirmeye hakkı olup olmadığı sorusuna şu yanıtı verir: “gerçi şer’i maslahat değildir, lâkin *koyun kimin ise kuzu dahi anundur*”.⁸²

Reaya, bazı özel durumlar ve istisnalar dışında, genel kural olarak, raiyet oğlu raiyet olarak, askeriden ayrı bir kast oluşturmuştur. “Reaya taifesine ... timar verilmeğe asla emrim yoktur.”⁸³ “Reayayı dahi askerî zümresine ilhakdan tehaşi [sakınmak] lâzımdır, ata ve dededen sipahi-zade olmayanın iptidaen sipahi etmekte ihtilâl mukarrerdir. ... reayaya çokluk yüz verilmek dahi olmaz, libasda [giy-side] ve at ve bisatta dahi sipahi gibi izharı tezyin eylemelerine ruhsat verilmemek lâzımdır.”⁸⁴ “Reaya at binüb kılıç kuşanmak yoktur.”⁸⁵ Reaya zümresinden olan birinin, raiyetlikten kurtulması, “iptidâ beratı” olarak, timar sahibi olması pek güçtü. “Garip yiğitler”, ancak, “sipahi hizmetkârı” olup sefere giderek, “kale fethinde bayrak dikmek”, “yarar diller (tutsaklar) ele getirmek ve başlar kesüp defaâtle yararlığı ve dilâverliği görülmek gibi” büyük başarılar sağlayarak, padişah tarafından verilmesi gereken “iptidâ beratı”nı almaya hak kazanır ve raiyetlikten kurtulurdu.⁸⁶

YEDİ-KULLUK YA DA ŞAHSÎ-HİZMET VE ANGARYALAR VE BUNLARIN NAKDİ ÖDEMEYE ÇEVİRİLMESİ

Reaya ile timarlı sipahi arasındaki ilişkileri belirleyen

⁷⁴ Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları*, Birinci Cilt, *Kanunlar*, İstanbul 1943, s. 65. (“Erzurum Vilâyeti Kanunu”, m. 13).

⁷⁵ Ömer Barkan, “Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü”, *Ülkü*, c. IX, s. 109 (937 tarihli Vidin Kanunnamesi).

⁷⁶ Ömer Barkan, aynı yazı, *Ülkü*, c. X, s. 297 (960 tarihli ahkâm defteri, s. 474’ten).

⁷⁷ Aynı yazı, *Ülkü*, c. IX, s. 115.

⁷⁸ “Sultan Süleyman Kanunnâmesi”, Madde: 235, s. 67.

⁷⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Kanunlar*, s. 65. (“Erzurum Vilâyeti Kanunu”, m. 13).

⁸⁰ Barkan, *Ülkü*, c. X, s. 157.

⁸¹ Aynı yazı, s. 300.

⁸² Aynı yazı, *Ülkü*, c. IX, s. 110.

⁸³ Aynı yazı, *Ülkü*, c. X, s. 418.

⁸⁴ Sarı Mehmet Paşa, *Nesâyikül vâzera velumerâdan* aktaran: Ömer Barkan, *Ülkü*, c. X, s. 421.

⁸⁵ Aynı Ali Risalesi, s. 72’den aktaran: Ömer Barkan, *Ülkü*, c. X, s. 416.

⁸⁶ Barkan, “Timar”, s. 316.

vergiler, konumuzun en önemli yanlarından biridir. Ne var ki, Osmanlı vergi sistemi, oldukça çapraşıktır. Bunun nedenleri çeşitlidir. Devletin örgütlenmesindeki irksal, dinsel ve çevresel etkenler, imparatorluk topraklarına katılan yerlerin yerel farklılığı, imparatorluğun bünyesinde meydana gelen nicel değişiklikler, vergi sisteminin çapraşıklığının başlıca nedenleri arasında sayılmak gerekir. Reaya ile tımarlı sipahi arasındaki ilişkilerle ilgili olarak, yani sipahiye ait vergiler bakımından, bunları üç kategoriye ayırmak mümkündür: çift-resmî ve bağlantıları, aşar, badıhava. Çift-resmî, görenek ve geleneklerden kaynaklanan ve devlet tarafından yasallaştırılmış bulunan bir vergidir. Aşar çeşitli ürünlerden alınan öşürdür, ve kökeni dinsel yasaya (şeriata) dayanır. Badıhava, "zuhurâta", yani raslantıya bağlı, tapu-resmî, gerdek-resmî, cinayet vb. gibi durumlarda alınan vergilerdir; bu vergilerin hemen hepsi, dinsel yasayla (şeriatla) ilgisi olmayan, çift-resmî gibi, örf ve geleneklerden kaynaklanan, devlet tarafından yasallaştırılmış vergilerdir. Bu vergileri, kökenleri, özellikleri vb. bakımından sıralamak ve açıklamak, bizim konumuzun dışında kalmaktadır. Biz, burada, vergiler üzerinde, yalnızca, *reaya ile tımarlı sipahi arasındaki bağımlılık ilişkisinin niteliğini belirlediği ölçüde duracağız.*

Reaya ile tımarlı sipahi arasındaki bağımlılığın niteliğini belirleyen vergiler içersinde, en önemlisi, çift-resmidir. Çift-resminin, kökeni bakımından, "köylü ile eski senyörler arasındaki bazı feodal hizmetler"den başka bir şey olmadığını ilk kez Halil İnalçık saptamıştır.⁸⁷ Feodal hizmet ve angaryaların zamanla çift-resmî adını almış olması, bunun, bir "toprak vergisi" olduğu kanısını pekiştirmiştir. Nitekim, Mu-

⁸⁷ Bkz: Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsumu", *Belleten*, c. XXIII, sayı 92, (Ankara 1959); Halil İnalçık, "Adâletnameler", *Belgeler*, c. II, sayı 3-4, (Ankara 1967). İnalçık, çift-resminin, "eskiden senyörle köylü arasındaki bazı feodal hizmetler yerini alan bir vergi" olduğunu (*Belleten*, s. 581) saptamış olmakla birlikte, daha sonra, 1967'de yayınladığı "Adâletnameler"de, Osmanlı devletinde, hizmet ve angaryaların paraya çevrilmesini, "süvari ile köylü arasındaki bağımlılığı feodal bir bağımlılık olmaktan kurtarma" olarak (*Belgeler*, s. 55) nitelenmektedir ki, bu görüşün yanlışlığını, yukarıda açıklamaya çalıştık. İnalçık, feodal bağımlılığı ifade eden hizmet ve angaryaların paraya çevrilmiş olması, ayrıca, feodal bağımlılığın, "devlete ait bir vergi haline getirilmesi" olarak nitelenmektedir ki, bu da, kendi yazısı ile ve tüm kanunlarla çelişen bir durumdur. Çünkü, çift-resmini, daha aşağıda göreceğimiz gibi yalnızca sipahi almaktadır; burada değişen şey, hizmet ve angaryaların, devlet tarafından zamanla paraya çevrilmiş olmasıdır.

sul sancağında, bazı sipahiler, çifti, bir çift öküz anlamında yorumlayarak, iki çift veya daha fazla öküzle ziraat yapanlardan, çift-resmini o oranda birkaç kat fazla almak istemişler, yapılan şikâyetler üzerine, çift-resminin, çift hayvanına değil, toprağa ilişkin bir vergi olduğunu belirtilmiştir. "Ve çift ve nîm-çift [yarım-çift] yazılan kimesnelere sen iki veya üç veya daha ziyade çift [öküz] ile ziraat idersin diyü sahib-i arz [tımar sahibi] tekrar resmi çift talep itmeye. Resmi-çift arza [toprağa] bağlanmıştır."⁸⁸

Kulluk-akçesi⁸⁹ ya da raiyet-resmî de denen çift-resminin kökeni ve niteliği konusunda en eski ve önemli kanunnâme, Fatih Sultan Mehmed'in reaya hakkındaki kanunnâmesidir. Fatih Kanunnâmesinde çift-resmî şöyledir: "Bir çift yılda [üç] hizmet [veya] üç akçe vere [ve] bir orak ve bir döğen ve bir kağrı odun, boyunduruk-resmî iki akçe vere", "bu yedi kulluktan ötürü akçe alınsa yirmi iki akçe alınsa"⁹⁰ İnalçık, metni, günümüz türkçesiyle şöyle ifade ediyor: "Bir çift [yer] tasarruf eden raiyet yılda üç hizmet veya bunun karşılığı olarak üç akçe vere, bundan başka bir orak (yani ot) ve bir döğen (saman) ve bir kağrı odun vere ve ayrıca boyunduruk resmi olarak iki akçe vere, bu yedi kulluk (hizmet) yerine para almak lazıngelse 22 akçe alınsa."⁹¹

İnalçık bu yedi hizmet veya kulluğu ve para olarak karşılıklarını şöyle saptıyor: (1) 3 gün şahsî hizmet veya 3 akçe; (2) orak, yani bir araba ot veya karşılığı 7 akçe; (3) döğen, yani yarım araba saman veya karşılığı 7 akçe; (4) bir araba (kağrı) odun veya 3 akçe; (5) boyunduruk (araba ile hizmet) veya 2 akçe.

Üçü şahsî-hizmet olan yedi kulluk, Fatih Kanunnâmesinde, görüldüğü üzere, emek ve diğer angaryalar biçiminde ödenebileceği gibi, para olarak da ödenebilmektedir. Bir başka deyişle, (şer'î hükümlerden ayrı olarak) kaynağını görenek ve geleneklerden alan hizmet ve angaryaların para olarak ödenebileceği, devlet tarafından yasallaştırılmıştır. Para olarak 22 akçe tutan bu hizmet ve angaryalar, daha son-

⁸⁸ Barkan, *Kanunlar*, ("Musul Livası Kanunu", m. 9), s. 175.

⁸⁹ "Çift-akçası ki ona kulluk-akçası derler." (T. Gölbilgin, *Rumeli'de Yürükler ve Tatarlar*, İstanbul 1957, s. 49.)

⁹⁰ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rûsumu", s. 578 ve 581.

⁹¹ Aynı yazı, s. 578.

ra, çift-resmi adı altında, 22 akçe olarak alınmaya başlanmış ve kökenini feodal bağımlılıktan alan bu vergi, bir toprak vergisi biçiminde görünmeye başlamıştır.

Burada, üründen, dolayısıyla topraktan alınan vergilerin değil (çünkü bu, öşür olarak zaten alınmaktadır), emek-hizmetinin esas unsuru oluşturduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Çünkü, üç gün şahsi-hizmet ve bir gün araba ile hizmet, ürüne (toprağa) bağlı değildir, doğrudan doğruya emek-hizmetini içermektedir. Ürüne bağlı gibi görünen ot, saman ve odun, ürüne bağlı bir husus değil, bu şeylerin, sipahiye biçilip (ya da kesilip) taşınması hizmetini içerir. Reayanın yükümlü olduğu ot ve odun, köyün ortaklaşa tasarrufunda bulundurduğu doğal kaynaklardan sağlanacaktır. Bunlar zaten doğal olarak vardır (hüda-i nâbittir), üretilmesi sözkonusu değildir; reayanın otu biçmek, odunu kesmek ve her ikisini taşımak için (arabası dışında) gereken emek-hizmetinden başka harcaacağı bir şey yoktur. Saman için de aynı şey söylenebilir. Çünkü, ürünün öşrü (genellikle onda-biri) sipahiye ait olduğu için, ürünün bir parçası olan samanın onda-biri de sipahiye ait olmak gerekir. Burada reayanın yükümlülüğü, bu samanın taşınması, yani emek-hizmetidir. Bu nedendir ki, çift-resmi, kökeninde, *tümüyle*, emek-hizmetini içerir, ve bu nedenle de angaryadır. Bunun, paraya dönüşürken öz niteliğini gizleyen değişik adlar almış olmasının, kulluk-resmi ve ırgadiye yerine çift-resmi vb. denmiş olmasının, onun öz niteliğini değiştirmeyeceği açıktır. Nitekim, kulluk-resmi, çift-resmi adıyla, yalnızca toprağı işleyenlerden alınmamaktadır, toprağı bırakan reaya çift-resmini ödemeye devam ettiği gibi, toprağı olmayan, tarımla uğraşmayan unsurlardan da çift-resmi alınmaktadır. Bu unsurlardan alınan çift-resminin miktarı, sorunu, daha da açıklayacak niteliktedir.

Örneğin, bir reaya, kendi toprağını bırakıp bir başka yere gitse, bıraktığı toprak, bir başkası tarafından işlenip öşür ve resmi sipahisine verilmiş olsa, giden reaya yazılı olduğu sipahisine çift-resmini ödemek zorundadır. Reaya, topraktan ayrı olarak, serf ile bey arasındaki bağımlılığın ifadesi olan emek-hizmetini, para olarak nereye giderse gitsin, üzerine yazılı olduğu sipahisine ödemekle yükümlüdür. "Ve bir rai-

yet yerin koyub ahara gitse amma koyub gitdüğü yeri sürer kimesne olsa, yirmi iki akçe çift-resmin alalar, gayri nesne almayalar."⁹² Köylü reaya, çifti bırakmış bile olsa, bu vergiyi vermekten kurtulamaz. Reaya, tasarrufundaki toprağı başkasına vermiş ve ölmüş olsa, çift-resmini, toprağa işleyen değil, raiyet yazılı köylünün oğulları ödemektedir. "Bir raiyet defterde sipahiye hâsıl kayd olunmuş çiftliklerinin ekserlerin ahar kimesneye virüb giderüb sonra ol raiyet vefat eyleyüb müteaddit oğulları kalsa, ol çiftlik resmini sipahi oğlanlarından alur."⁹³

Her ne kadar çift-resmi, reayanın işlediği toprak alanıyla ilgili olarak farklı miktarlarda (örneğin yarım-çift işleyenlerden yarım çift-resmi) alınmaktaysa da, bu, kaynağını, toprak alanından değil, reayanın, konan yükümlülükleri gerçekleştirilecek güce ve araçlara sahip olup olmasından almaktadır.

Yarım-çiftten aşağı toprağı olanlar ve topraksızlar, farklı olmakla birlikte, çift-resmini ödemekle yükümlüdürler. Çifti ve hiç bir yeri olmayan, ya da pek az bir toprağı olan "fukarâ-i reaya" (yoksul köylü), "ez-af-i reaya" (pek yoksul köylü), "ekimli veya çiftli bennak" (yarım-çiftten az toprağı olan evli köylü) "caba-bennak" (topraksız evli köylü), kara veya mücerred (topraksız bekâr) adları altında çift-resmi öder. "Ve benlakden üç hizmet veyahut altı veya tokuz akçe alına."⁹⁴ Benlak (ya da bennak), yarım-çiftten az ya da hiç toprağı olmayan kimsedir, ve böyle reayaya, yalnızca "hizmet" koşulmuştur, çünkü ot, saman, odun taşıyacak, ya da arabasıyla hizmet edecek arabası ve öküzü yoktur, ona, ancak, çıplak bedeniyle gerçekleştirebileceği üç günlük şahsi-hizmet yüklenmiş, ama çiftlik sahibi reayanın üç günlük şahsi-hizmetine üç akçe karşılık koşulduğu halde, daha yoksul olan köylüye üç günlük şahsi-hizmetine karşılık altı ya da dokuz akçe bağlanmıştır. Gene, Fatih Kanunnâmesine göre, köyde, tarımla uğraşmayan zanaatçılar, yalnızca üç gün şahsi-hizmet ya da üç akçe ödemekle yüküm-

⁹² Barkan, *Kanunlar*, ("Vize Kanunu", 1539 (946), m. 14), s. 234.

⁹³ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi*, s. 24.

⁹⁴ İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu", s. 578. (Fatih Kanunnâmesinden.)

lüdürler: “Üç hizmet veya üç akçe vere”.⁹⁵ Burada, zanaatçının, topraksız köylü gibi, ve hatta ondan da yoksul sayıldığını (çünkü üç şahsî-hizmet yerine, yoksul köylü gibi altı veya dokuz akçe değil, üç akçe vermekle yükümlüdür) düşünmemizi gerektirecek bir neden yoktur. Yoksul köylü ile zanaatçı arasında benzer tek yön, ikisinin de araba ve koşum hayvanı olmamasıdır, ve onun için de, yalnızca üç günlük şahsî-hizmete bağlanmıştır.

Kökene bakımından şahsî-hizmet ve angaryaya dayanan çift-resminin, paraya dönüştürülmüş olması, reaya ile sipahi arasındaki bağımlılığı ortadan kaldırmamış, ama sipahinin reayanın doğrudan emeği üzerindeki zorlayıcı unsurunu kaldırmış, görenekten ve gelenekten kaynaklanan ilişkileri yasallaştırmıştır. Böylece reaya, doğrudan emeğini değil, paraya çevrilmiş emek-ürününü sipahiye ödeyerek, daha serbest duruma gelmiştir, ama bu serbestlik, onun serf olma niteliğini değiştiren bir serbestlik değil, bağımlılık ilişkilerinin yasal olarak düzenlenmiş olmasından doğan nispi bir serbestliktir.

Şahsî-hizmet ve angaryalar, çift-resmi (ya da *kulluk-akçesi* vb.) adı altında, paraya çevrilmiş olmakla birlikte, imparatorlukta, angaryalar tümüyle kaldırılmamıştır. Bunlar, reayanın, sipahinin aşarını (bir günlük mesafeyi geçmemek koşuluyla) ambarına kadar taşımak, sipahinin aşarını koyacak bir ambar yapmak, sipahiler üzerine hassa kaydolunan çayırları biçmek ve yığmak, ayrıca hıristiyan reayanın, sipahi üzerine kaydolmuş beylik bağında üç gün çalışmak gibi angaryalar, “*Kanûn-î Osmanî*’ye girmiş ve yerleşmiş angarya ve âdetlerdir”.⁹⁶ Bazı bölgelerde, ayrıca sipahi için ev yapmak, veya kışın ot ve odun vermek (hane başına bir araba veya bir yük), sipahinin bağında ve tarlasında üç gün çalışmak gibi angaryalar devam edegelmiştir.⁹⁷ Sultan Süleyman Kanunnâmesi (madde — 326): “Ve sipahilere hassa kaydolunan çayırlardan raiyetleri (biçivirüb) yerinde yığarlar, evine götürmezler.”; (madde — 311): “Raiyet, süvariye ... hasıl olan öşürlerin koyacak ambar ya-

⁹⁵ İnalçık, *Belleten*, s. 588; *Belgeler*, s. 55.

⁹⁶ İnalçık, *Belgeler*, s. 68.

⁹⁷ İnalçık, *Belgeler*, s. 68.

pıvirmek reayaya tecviz olunmuştur.”; (madde — 309): “Ve raiyet sipahi öşrünü ambara iledüb ve hisar erenlerinin hisara iletmek reaya üzerine bid’ati ma’rufedir.” “Kefereye” mahsus bir başka angarya da (madde — 332) şöyle: “Süvari üzerine hasıl yazılmış her kande beylik bağ var ise raiyetleri yılda üç gün işleyeler.”⁹⁸

Daha yukarda da belirttiğimiz gibi, genel olarak, rant ve vergiler üzerinde değil, bağımlılık ilişkilerinin niteliğini açıkladığı ölçüde bunlar üzerinde durmaya çalıştık. Gene bağımlılık ilişkilerini açıklamakla birlikte, başta gerdek-resmi, diyet-resmi, yakalanan köle ve cariye için alınan müjde-resmi, cinayet-resmi gibi (genellikle raiyetin sipahisine) verilen, olaya ve olguya bağlı olarak raslansal bir biçimde ödenen vergilere değinmedik. İmparatorlukta rantın esasını, öşür (ve salarlık) deneni, ürünün genel olarak onda-birinin aynı olarak toprak (ve timar) sahibine ödenen kısmı oluşturur. Öşür, malikâne divânî sisteminde, iki baştan ödendiği için, reaya, malikâne hissesi olarak bir öşür toprak sahibine, divânî hissesi olarak bir öşür sipahiye ödediği gibi, bazı yerlerde bu oran beşte-bire kadar çıkmaktadır. “Hububatdan hinta [buğday?] ve şair [arpa] ve kâvers [yulaf?] olsa öşr ve salarlık alınur, ... bakî hububatdan nohud ve mercimek ve bakla ve penbe ve keten anlardan hemen öşr alınur, salarlık alınmaz.”⁹⁹ Öşür genel olarak onda-bir, salarlık ise genel olarak yüzde-üç arasındadır. Örneğin, tahıl öşrünün demet üzerinden alındığı yerde yüz demetten on demet öşür ve üç demet salarlık alınmaktadır. Yüz lidre pamuktan on lidre öşür ve üç lidre salarlık alınır, vb..

MERKEZİ FEODAL DEVLET VE ALT-FEODALLER

Osmanlı İmparatorluğunda, devletin merkezileşmesi, birbirine koşut iki olguyla içiçe gelişmiştir: üst-feodaller arasında egemenlik savaşımı, ve üst-feodal ile alt-feodaller arasında egemenlik savaşımı. Bu egemenlik savaşımı, temelde, doğal olarak, bir mülkiyet savaşımı, artı-ürünü mülk edinme savaşımıdır.

⁹⁸ “Sultan Süleyman Kanunnâmesi”, *Türk Hukuku Tarihi*, s. 79, 77, 80.

⁹⁹ “Sultan Süleyman Kanunnâmesi”, s. 59.

Üst-feodaller arasında savaşımın temeli, kabile (aşiret) mülkiyetine dayanır. Kabilenin (aşiretin) toplumsal görevlerinin, tarihsel gelişimiyle birlikte, *kalıtsal* bir yöneticiliğe dönüşmesi, siyasal görevlerin bir ailenin doğal hakkı haline gelmesi, kabile yöneticisi ile kabile üyeleri arasında egemenlik ve bağımlılık ilişkisini doğurur. Ve aynı kandan geldiğini varsayan kabile üyeleri ile gene aynı kandan gelen kabile reisi arasında, bir kastlaşma meydana gelir ve kabile reisi ilkel bir soylu olarak karşımıza çıkar. Kabilenin henüz göçebe olduğu, kabilenin ortaklaşa mülkü sayılan topraklar üzerinde, taşınır malların özel mülkiyetiyle birlikte, kabile reisi (ve ailesi), taşınır malların ve özellikle hayvan sürülerinin daha büyük bir kısmını mülk edinecektir. Kabilenin, gerek varlığını korumak, gerek başka kabilelerin mallarını ele geçirmek için giriştiği savaşlar, bir yandan kabileyi, kabile reisinin başkanlığında askerî bir örgütlenme biçimine göre düzenlerken, öte yandan, yenilen kabileleri egemenliği altına alması ya da mülksüzleştirilmesiyle birlikte, egemen kabilenin mülkiyetinin temsilcisi görülen kabile reisi, ganimetleri ve yükümlülükleri mülk edinir ve onun bir kısmını silah arkadaşlarıyla paylaşır. Moğolların, kabile örgütlenmesi, bize, bu konuda sağlıklı bilgiler veriyor: Göçebe olan moğol kabilelerinde, kabilenin göçtüğü ve sürülerini yaydığı topraklar, kabilenin ortaklaşa mülküdür, taşınır mallar, özellikle hayvanlar özel mülktür. Bir kabile, diğer akraba veya yabancı kabileleri yenerek, onları ya dağıtmakta, ya da kendi yönetimi ve egemenliği altına almaktadır.¹⁰⁰ Öyle görünüyor, ki, bir kabilenin, başka kabileleri dağıtması, mülksüzleştirilmesi, mallarını mülk edinmesi, ya da başka kabileleri yönetimi ve egemenliği altına alması, egemen kabilenin askerî örgütlenme düzenine bağlı olarak, egemen kabile içerisinde olduğu kadar, egemenlik altına alınan kabileler üzerinde de, bir egemen sınıfın oluşmasına olanak hazırlamıştır. Nitekim, Moğol hanının vassalları olan şehzadeler büyük senyörleri, ve bu senyörlere bağlı olan noyanlar da küçük senyörleri, yani alt-feodalleri oluşturmaktadır. İkinci sınıfı ise, kişisel mülk sahibi olabilen

¹⁰⁰ B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, Ankara 1944, s. 99.

avam ya da avamdan çıkma adamlar, üçüncü sınıfı, hiç bir kişisel emlakı olmayan, tamamıyla efendilerine tâbi kullar oluşturmaktaydı.¹⁰¹ Başka kabilenin köleleştirilerek mülksüzleştirilmesi, ya da egemenlikleri altına alınarak bağımlı hale getirilmesi, kabile mülkiyetinin niteliğini değiştirmiş, han sülalesi bütün toprakların sahibi haline gelmiştir. “Moğollara tâbi olan bütün topraklar han sülalesine aitti, onların idarecisi ise imparator-han idi; mukataaları (*xubi*’ları) bu sülalenin erkek evlâtlarına (*köbegün*’lere) ve onun sadık bendelerine (*noyan*’lara) tevzi ederek o kendisi tasdik ediyordu.”¹⁰² Moğol kabilelerinde, savaştan alınan ganimet ise, nispi olarak, feodaller arasında taksim olunuyor, avamdan olan bir moğol, feodalın karargâhına davar, ve belirli bir süre için sağmal hayvan, özellikle kısrak göndermekle yükümlü tutuluyordu.¹⁰³ Fetih olgusunun, kabile mülkiyet biçiminin parçalanmasında, ve kabile içerisinde olduğu kadar kabileler arasında sınıflaşmanın doğuşunda önemli bir etken olduğu anlaşılır bir şeydir. İster tüm toprağın sahibi olarak görünsün, ister siyasal bir yetke olarak görünsün, egemenlik, burada, henüz kişiye değil, han ailelerine aittir, ve bunun sonucudur ki, ülke, han aileleri arasında taksim edilmiştir. Moğol geleneklerine ve yasalarına göre, büyük oğul en büyük parçayı almakla birlikte, küçük oğul babasının esas hissini alır.¹⁰⁴ “Feth edilen topraklar hükümdarın hassa mülkü, *incü* sayılırdı. Bu topraklar hanedan üyeleri arasında taksim olunur, ... *incü*’lerden başka, imparatorluğun muhtelif bölgeleri *yurt* olarak prenslerin [şehzadelerin, *köbegün*’lerin] idaresine verilirdi.”¹⁰⁵ Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında da, ülke, sultan ailesinin ortaklaşa mülkü ve mirası olarak kabul edilmiş, hanedan ailesi oğullar arasında ülkenin taksimi vazgeçilmez bir kural olarak uygulanmıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun en uzak uç bölgesi, Anadolu, taksim sonucu yurtluk

¹⁰¹ Aynı kitap, s. 175-177.

¹⁰² Aynı kitap, s. 169.

¹⁰³ Aynı kitap, s. 145, 172, 118-119.

¹⁰⁴ Aynı kitap, s. 151.

¹⁰⁵ Prof. Dr. Halil İnalcık, “Osmanlılarda Saltanat Verâseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c. XIV, sayı 1, s. 83.

olarak bırakılmış, Anadolu Selçuklu sultanları da oğulları arasında ülkeyi taksim etmiştir.¹⁰⁶ Anadolu Türkmen beyliklerinde, ülkenin oğullar arasında taksimi uygulanmaya devam eder. Osman bey, Bizans İmparatorluğu kuvvetlerine karşı başarı kazandıktan ve uç beyliği bağımsız siyasal bir kuruluş niteliği kazandıktan sonra, doğudaki uç sancağını büyük oğlu Orhan'a vermiş, küçük oğlunu yanında alkoymuştur. Orhan, beyliğe geçtikten sonra, 1331'de, "Bursa'yı bir oğlu Murat Han Gaziye, Karacahisar'ı ammisi oğlu Gündüz'e verdi."¹⁰⁷ "İn-önü sancağını oğlu Murad Gaziye verdi kim ol kiçi [küçük] oğludur."¹⁰⁸

Amcaların ve kardeşlerin yurtluk alması, "uç beyliğinden sultana geçişle" birlikte terkedilecek, devlet olarak güçlenmesiyle birlikte, devletin merkezileşmesi de daha hissedilir olacaktır. Doğu ve Batı arasında, çağın iki canlı kıtası Asya ve Avrupa'yı birbirine kara yoluyla, kuzey ve güneyi, özellikle ticarî ilişkilerin merkezi olan Akdenizi birbirine su yoluyla bağlayan İstanbul'un alınması, imparatorluğu Doğu, Batı, Kuzey ve Güney devletleri arasında, bir merkez devlet durumuna, devleti de merkezî bir devlet olma durumuna götürecektir. Ve bu nedenledir ki, İstanbul'u alan Sultan Mehmed, bir yandan, kardeşler arasında ülkenin yurtluklara bölünmesini, feodal bölgelere ayrılmasını önlemek için, bir yasa haline getireceği üzere, kardeşini öldürtecek; ve öte yandan, kendi içinde bağımsız devletin bünyesinde ve ona karşıt feodal birimler olan serbest mülk ve vakıfları "mensuh", yani hükümsüz sayarak, feodal birimlerin yerel bağımsızlıklarına son verecektir. "Ve her kimesneye evladından saltanat müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katletmek münasibdir, ekser ulemâ dahi tecviz etmiştir, anınla âmil olalar."¹⁰⁹ Ülkenin, amca ve kardeşler arasında yurtluk olarak verilmesinin terkedilmesinden ayrı olarak, merkezî güce karşı, saltanatın vârisi olacak kardeşlerin, daha bir güç haline gelmeden ortadan kaldırılarak, merkeze, mutlak bir otorite sağlanmasının yanısıra,

merkezî güce karşı, (kökeninde yerel soyluların ve dinsel temsilcilerin ağır bastığı) siyasal gücünü *iktisadî* varlıklarından alan serbest mülk ve vakıf sahip ve mütevellilerinin ellerinden mülkleri alınacak, merkezî iktidara karşı, iktisadî bakımdan bağımsızlıklarına son verilecektir. "... şöyle buyurdum ki taht-ı hükümetinizde olan evkaf-ı mensuhadan [hükümsüz sayılan vakıflardan] şol ki bağ ve bağçe ve değirmendir ve müsakafattan [binalardan] evler ve dükkânlar ve kârbansaraylardır bunların kib sahipleri üzerine mukarrerdir ... bunların mâadâsı [bunlardan başkası] köylerden ve yerlerden fi el-cümle-i aksam-ı akarattan [gelir getiren bütün kısımlardan] ne varsa bunlardan eksiriya mensuhdur [hükümsüzdür]."¹¹⁰ Fatih Mehmed, bu fermanında görüldüğü gibi, birçok vakfı "mensuh" saymış, "köylerden ve akarat kısmından bazı kimselerin ellerinde telbisle [hile ile] kalub yahud unutulmuş hayli yeri" mülk sahiplerinden alarak, timara vermiştir. 1476'dan sonra, "emlâk ve evkafın büyük bir kısmını ilga etmesi neticesinde, devlet, 20.000'den ziyâde köy ve mezreaaya el koymuştur".¹¹¹

Fatih Mehmed'in emlâk ve evkafa elkoyması, özellikle ulemâ sınıfının, şeyhlerin ve eski Türk bey ailelerinin hoşnutsuzluğuna neden olmuş, bu memnun olmayan kitle, gözlerini, babası Fatih Mehmed ile arası açık bulunan ve emlâk ve vakıflara elkonulmasını buyuran yasayı kendi sahasında (Amasya, Tokat ve Trabzon) uygulamamak için direnen Bayazıt'a çevirmiştir.¹¹² Padişah olur olmaz, ilk işi bu emlâk ve evkafı sahiplerine veri verecek olan Bayazıt ile babasının politikasını izlemeye namzed sayılan Sultan Cem arasındaki savaşı, temelde, alt-feodallerin merkezî devlet ile olan savaşımını yansıttığı için, burada belirtelim.

Fatih Mehmed'in, devlet karşısında bağımsız bir iktisadî ve dolayısıyla siyasal güç oluşturan toprak sahiplerinin, ulemâ ve şeyhlerin, siyasal güçlerine son vermek isteyen siyaseti, Bayazıt'ın mülk ve vakıf toprakları eski sahiplerine iadesiyle, bir başka deyişle, karşı hareketin başarısıyla so-

¹⁰⁶ İnalçık, aynı yazı, s. 84.

¹⁰⁷ Neşri, s. 46'dan alıntı: İnalçık, aynı yazı, s. 84-85.

¹⁰⁸ Oruc, s. 15'ten alıntı: aynı yazı, s. 85.

¹⁰⁹ Fatih Kanunnâmesi, TOEM, ek, s. 27'den alıntı: aynı yazı, s. 93.

¹¹⁰ Dr. Halil İnalçık, "Bursa Şer'iye Sicillerinde Fatih Sultan Mehmed'in Fermanları", *Belleteri*, c. XI, s. 44. (885 (1840) tarihli bu ferman, dergide, eski yazıyla yayınlanmış, yanlış okuduğum yerler varsa affola!)

¹¹¹ Halil İnalçık, "Mehmed II", *İslâm Ansiklopedisi*, s. 528.

¹¹² İnalçık, "Mehmed II", s. 532.

nuçlanmıştır. Nitekim, Fatih Mehmed'in anı ölümünü izleyen günlerde, Sultan Cem taraftarı olan ve mülk ve vakıflara elkoyma hareketinin ilham kaynağı olarak bilinen vezir Karamanlı Mehmed Paşanın konağı yakılacak ve kendisi katledilecektir.¹¹³ Bu siyasal olaylar, merkezî feodal devlet ile alt-feodaller arasındaki savaşımın, alt-feodallerin yenisiyle sonuçlandığını ortaya koyması bakımından önem taşır.

Fatih Mehmed'in, timar sahibi ile reaya arasındaki kişisel bağımlılık ilişkilerini, para ilişkisine çevirmesi de, bizce, merkezî devlet karşısında, timar sahibinin gücünü azaltmaya yöneliktir. Nitekim daha yukarda gördüğümüz gibi şahsî-hizmet ve angaryalar, Fatih Mehmed tarafından paraya çevrilerek, timar sahibinin ("toprakbeyinin ya da onun temsilcilerinin") "doğrudan gözetimi ve zorlaması altında" değil, "kırbaçtan çok yasal yollarla" (Marx), reayanın emeğini kendiliğinden harekete geçirmesini sağlamış, ve reayanın kişisel bağımlılığını azalttığı ölçüde, timar sahibinin gücünü sınırlamıştır.

Temeli feodal üretim ilişkilerine dayanan ve ama feodal devlet ile askerî sınıfın oluşturduğu ve birbirlerine göre farklılıklar gösteren alt-feodaller arasındaki savaşım, feodal ilişkilerin ortadan kalkması niteliğini hiç bir zaman almamış, feodal sınıf içinde ve feodaller arasında bir savaşım olarak devam etmiştir.¹¹⁴ Feodal devlette, merkezden dışa, dıştan merkeze doğru, feodaller arasındaki savaşım, Sultan Mehmed döneminde, merkezin başarısıyla sonuçlanmış görünüyor. Açıkladığımız gibi, bu savaşımın, birincisi, saltanat ile, merkezî devletin devlet-içi egemenliği sorunuyla ilgilidir; ikincisi, merkezî feodal devlet ile alt-feodaller arasındaki egemenliğin sınırları ile ilgilidir; üçüncüsü, alt-feodal-

¹¹³ Barkan, "Timar", s. 298.

¹¹⁴ Daha önce de yer yer üzerinde durduğumuz gibi, her iki mülkiyet (özel mülk ve devlet mülkü) biçiminde, toprak rantı, toprak sahipleri tarafından olduğu gibi, timar sahipleri tarafından da mülk edinilmektedir ve timarlı sipahi, bu haklara, egemen sınıfın bir üyesi olarak sahiptir. Poliak, göçebe bir fatih için olduğu gibi, şehirli bir feodal için önemli olan yönün, toprak değil, onun iradı olduğunu belirttikten sonra şöyle devam ediyor: "Bu irad, islâm kanununca hizmetin mükâfatı olmaktan ziyade, *hâkim sınıfın hususî bir imtiyazı* gibi telâkki edilmiştir." (A. N. Poliak, "İslâm Feodalizmi", *Sosyoloji Dergisi*, sayı 1, s. 256.)

lerin reaya (serf köylü) üzerindeki kişisel etkinliği ile ilgilidir, herbiri kendi başına feodal ilişkilerin varlığını ortaya koyar, ve hiç biri feodal ilişkileri ortadan kaldırmaz ya da kaldırmayı amaçlamamıştır.

Fatih Mehmed'in devleti merkezileştirmesini, imparatorluğun tarihsel yeri ve gelişimi açısından da ele almak gerekir. Bu konuda, hazırlayıcı öğeleri oluşturduğu için, alt-öğeler olarak niteleyeceğim üç öğeyi sırasıyla belirtelim.

Witteck'e göre, Bayazıt'ın Timur'la, 1402'de, Ankara'da karşılaşması sırasında, Osmanlıların henüz fethetmiş olduğu eyaletlerin sipahileri, "Timur'un saflarında farkettiler meşru beylerinin yanlarına geçmişler"di.¹¹⁵ Bu durum karşısında, yalnız yeniçeriler ve yardımcı Sırp askerleri direnmişler, Anadolu ve Rumeli sipahileri ise, dağılmış, her grup kendi yerine dönmek istemişti. Bayazıt'ın yenilgisinden hemen sonra, Bayazıt'ın evvelce yerlerinden kovduğu beyleri, Timur, beyliklerine yeniden yerleştirdi. Savaştan üç hafta sonra Saruhan beyi, başkenti Manisa'ya törenle giriyordu. Fırat üzerinde Erzincan'dan, Menteşe beylerinin Karya'sına kadar bütün beylikler yeniden kurulmuştu. Karamanoğulları beyliği ise önemli bir oranda büyümüşü.¹¹⁶ Ordu, Anadolu'ya, Timur ile karşılaşmaya giderken, Rumeli sınırları ise, gaziler tarafından korunmuştu, devletin ilgisini Anadolu'ya çevireceği ve zayıf düşeceği bu yıllarda da, bu sınır gazilerinin büyük bir bağımsızlık kazanmaları doğaldı.

İkinci alt-öge, Bayazıt'ın yenilgisinden sonra, içlerinde "Düzmece" diye anılan Mustafa'nın da yer aldığı dört oğlu arasındaki savaşımdır. Bu savaşımın ilginç yönleri ve izlediği tarihsel seyir, bizim konumuzun dışında kalıyor. Ama, Ankara bozgunundan sonra, babasının tutsaklık yaşamını paylaşmış olan Musa'nın, bir süre sonra, Rumeli'de, müslüman ve hıristiyan köylüleri, "büyük feodal yahut zengin ulema olan aristokratlara" karşı ayaklandırması, konumuz bakımından ele alınmaya değer. Musa, kadiasker olarak, müslümanlar ile hıristiyanlar arasında kardeşliği öneren toplumsal ve dinsel bir eşitlikçiliğin ideolojik lideri olan Şeyh Bed-

¹¹⁵ P. Wittek, "Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına (1402-1455)", *Belleten*, c. VII, sayı 27, s. 570.

¹¹⁶ Aynı yazı, s. 570-571.

rettin'i seçmişti. Musa'nın aristokrat sınıfa karşı duyduğu kin, Bedrettin'in felsefesinde, hareket ise, maddî tabanını, hıristiyan ve müslüman köylülükte buluyordu. Devlet aristokratları ve yüksek memurlar, İstanbul'a, Sırp-ların yanına, sınırlarda kendilerini tehlike altında hisseden büyük gazi reislerinin yanına, Anadolu eyaletlerini yeniden ele geçirmiş bulunan kardeşi Mehmed'in (Mehmed I) yanına sığınmışlardı. Mehmed'den, kardeşi Musa'ya müdahalede bulunmasını yalvardılar. Mehmed'in, Musa ile ilk karşılaşmasında yenilgisi, bütün feodalleri birleştirmiş görünüyor. Mehmed, Bizans imparatoru ile, Sırp Kralı Stefan ile, sınırlardaki büyük gazi reisleriyle ayrı ayrı anlaşacaktır. Bütün prensler, bu köylü ayaklanması karşısında, Mehmed'e yardımda bulundular, ve feodallerin ittifakı ile, kardeşi Musa, 1413'te yenildi.¹¹⁷ Wittek, Ankaralı Hacı Bayram Veli'nin orunladığı müslüman dindarlığın yeni bir biçiminin, bu yıllarda ortaya çıktığını vurguluyor. Hacı Bayram, şeriatı ve onun üzerine dayalı toplumsal düzeni yadsımıyor ve *fukaraya şefkat ve yardımı öngören* bir "toplumsal yardım" örgütü kuruyor, köylülüğün ihtilâlcî potansiyelini, fukaraya yardım ve şefkat politikası içinde söndürüyordu. Devlet tarafından benimsenen bu akım, —bölgenin dinsel topluluğu bakımından— doğal olarak yalnızca müslüman unsuru ilgilendiriyordu.¹¹⁸ Ama, zamanla devlet için önemli bir tehdit kaynağı olan Balkanlardaki hıristiyan kitleler ne olacaktı? Mehmed'in yerine geçmiş bulunan oğlu Murat (II) zamanında, bu sorun, gerçekçi bir biçimde çözülecektir. Rumeli'de, hıristiyan ahali arasından, askerî hizmete yetenekli çocuklar toplanacak, bunlara Türk dili öğretilecek, müslümanlaştırılacak ve herhangi bir soyluluğu olmadığı için devletin varlığıyla özdeşleşmiş, devlet çıkarına körü körüne bağlı bir devşirme tabaka yetiştirilecekti. Daha sonra aileleriyle ilişkilerini devam ettirecek ve aileleriyle saray arasında organik bir bağ sağlayacak olan çocukların, hıristiyan ahali arasından toplanması, hıristiyan köylerden fazla nüfusu emdiği için, bu köylerin iktisadî durumunda bozulmayı geciktirici, ve en seçkin unsurların çekilip alınmasıyla da, hıristiyan

¹¹⁷ Aynı yazı, s. 575-579.

¹¹⁸ Aynı yazı, s. 587.

ahalinin savaş gücünü azaltıcı bir rol oynayacaktır.

Üçüncü alt-öge: Mehmed II (Fatih) başa geldiği zaman, ülkenin, fiili olarak iki başkenti vardı. Biri Bursa'ydı ve Anadolu'yu temsil ediyordu; öteki Edirne'ydi ve Rumeli'yi temsil ediyordu.¹¹⁹ Osmanlılar, Rumeli'de her ilerleyişinde, Anadolu'daki tabanı genişletmeyi belki doğal bir gerçeklik olarak hissetmişlerdi. Dinsel yapı ve ırksal bakımdan farklı bu iki parçanın sentezi, bu merkezlerden birinde değil, bunların dışında bir merkezde gerçekleştirilebilirdi. Bu merkez, doğal özellikleri bakımından ancak Bizans olabilirdi. Osmanlı Beyliği, bir uç beyliği olmaktan çıktıktan, bağımsız bir siyasal kuruluş oluşturduktan sonra, Konya-Kayseri-Sivas üçgeni üzerinde doğrulabilmişti. Yeni devlet, Marmara çevresine kaydığı zaman,¹²⁰ iki ayrı bölgenin iki ayrı merkezi üzerinde durmak zorunda kalmıştır. Şimdi büyümüş olan imparatorluğu değil, üzerinde doğrulduğu iki tabanı birbirine birleştirmek için bir merkez gerekiyordu, ve Bizans, doğal yönüyle gereksinen merkez olduğu kadar, yönetimin merkezileşme gereksinmesinin de ifadesini bulduğu yerd.

Bu üç alt-ögenin merkezleşmeye etkilerini şöyle sıralayabiliriz: birinci alt-öge — Anadolu beyliklerindeki beylerin, Timur tarafına geçmelerini, ve Timur tarafından yeniden eski beyliklerine getirilmiş olmalarını sarayın henüz unutmamış olması mümkün değildir, ve devletin, egemenliğini güçlendirmek için, kendisini güçlü hissettiği bir sırada, bu beylerin yerel egemenliklerini zayıflatmak gereğini duymuş olması doğaldır; bunun yanısıra, dinsel yönden güçlenen ve devlet içinde bağımsız bir güç haline gelen dinsel feodallerin maddî temelini oluşturan vakıflara elkoyarak, onları iktisadî yönden gerileterek bağımsızlıklarına son vermiş, ve her ikisinin de yerine, varlıklarının doğası gereği devlete mutlak olarak bağlı olması gereken devşirmelerden oluşan kapıkullarını geçirmeye başlamıştır. İkinci alt-öge — Musa'nın ve daha sonra düzmece bir lâkap ile anılan "Düzmece" Mustafa'nın yöneteceği, soylu feodallere ve ulemaya karşı köylü ayaklanmasının nedenleri olan, alt-feodallerin köy-

¹¹⁹ Aynı yazı, s. 599.

¹²⁰ Bkz: Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, c. II, Ankara 1971, s. 105.

lülük üzerindeki egemenlik ve baskı yetkelerini sınırlayıp düzenlemek, kırbacın yerine yasal yollar koymak, şahsî-hizmet ve angaryaları nakdî ödemeye çevirerek yasayla belirlemek. İkinci ve üçüncü alt-öğeler — kardeşler arasında saltanat kavgalarına ve ülkenin kardeşler arasında paylaşılmasına son vermek, büyüyen imparatorluğu bir merkeze bağlayarak bütünlüğünü ve üstünlüğünü korumak. Görülüyor ki, imparatorlukta, merkezileşme, bir kişisel eğilim değil, feodal tarzın doğasından gelen parçalanmaya karşın, devletin tarihsel konumu gereği bütünleşme zorunluluğundan doğmuştur, ve bunu doğuran temel unsur, imparatorluğun, iki (ve hatta üç) kıtanın o günkü merkezinde bulunmuş olmasıdır.

FARKLILAŞMIŞ KENT VE ESNAF-ZANAATÇI LONCALARI

Marx ve Engels, feodalizmin doruğunda, her ülkenin kendi içinde kent-kır karşıtlığını taşıdığını yazdıkları pasajda, “toprak mülkiyetinin ... feodal yapısına, kentlerde, lonca mülkiyeti[nin], feodal meslek örgütü[nün] tekabül ettiğini” belirtirler.¹²¹ Asya biçiminde “kuşaktan kuşağa biriken ve babadan oğula geçen özel hüner” gerektiren uğraşın kalıtsal hale geldiğini,¹²² yazımızın birinci bölümünde açıklamıştık. Özel hünerin, babadan oğula geçmesinin, kalıtsallaşmasının yerini, loncalarda, loncaya dahil olmanın sıkı kuralları alır. Loncaya dahil olmak için, ailesel bir kalıtsallık sözkonusu değildir, ama sıkı kurallara bağlanmıştır. “Ayrı ayrı zanaatçılar tarafından azar azar biriktirilen küçük sermayeler ve durmadan artmakta olan bir nüfus içinde bunların sayılarının değişmezliği, kentlerde de, köydekine benzer bir hiyerarşi doğuran kalfalık ve çıraklık koşulunu geliştirmiştir.”¹²³ Çırakların loncaya alınması, kalfahğa ve ustalığa yükselmeleri, kurallara bağlanmış, ustanın çalıştıracağı kalfa ve çırak sayısı da sınırlanmıştır.¹²⁴

Loncaların varlığı, zanaat imalatının tarımdan ayrıldığını ve kent ile kır arasında toplumsal işbölümünden do-

ğan bir karşıtlığın meydana geldiğini ortaya koymakla birlikte, loncalardan, kapitalist üretime geçilmemiş, loncalar, kapitalist üretime geçişi engellemiştir.

Lonca kuralları, işyeri içersinde işbölümüne olanak vermemiş, ya da olsa olsa işyeri içersinde işbölümü güdük bir düzeyde kalmıştır.¹²⁵ “Koşullar eğer daha fazla bir işbölümünü gerektirirse, mevcut loncalar ya aralarında türlere bölünüyor, ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kurulu-yordu; ama bütün bunlar, çeşitli elzanaatlarını tek bir işyerinde toplamaksızın oluyordu.”¹²⁶ Loncalar, elzanaatlarının ayrılmasına ve yetkinleşmesine yardımcı olmakla birlikte, çeşitli elzanaatlarının tek bir işyerinde toplanmasına olanak sağlamamıştır.

Burada usta, usta olduğu için alet üzerinde mülkiyete sahiptir, ve çırak ve kalfa, henüz tam anlamıyla bağımsız bir emekçi değildir.¹²⁷ “Emekçiyi onun üretim araçlarından ayırma ve bu araçları sermayeye dönüştürme olayı ortaya çıkmamıştır.”¹²⁸

Loncaların temasa geldikleri tek özgür sermaye biçimi tüccar sermayesidir, buna karşın, “bir tüccar, her türlü meta satınalabilirdi, ama bir meta olarak emek satınalmazdı”¹²⁹

Loncalar, sermayenin (doğaldır ki, burada, tefeci ve tüccar sermayesi değil, ister tarımsal ister sınaî olsun, sanayi sermayesi sözkonusudur) ilk tarihsel biçimi olan manüfaktür için gerekli olan temeli yaratmamış, yani kapitalist üretim, genel anlamıyla, loncaların bağrında doğmamıştır. Loncalar, elzanaatlarının ayrılmasına ve yetkinleşmesine yardımcı olmuş, buna karşılık, işyerinde işbölümüne olanak vermemiş, bir ustanın çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısını sınırlayarak, üretim araçları sahibi ustanın üretim araçlarından ayrılmasını ve bu araçların sermayeye dönüşmesini engellemiştir. Bir başka deyişle, meta pazarında birbirinden farklı iki meta sahibi, yani bir yanda sermaye sahipleri, öte yanda kendi emek-güçlerini satan özgür işçiler karşı karşı-

¹²¹ K. Marx-F. Engels, *Alman İdeolojisi* [Feuerbach], s. 46.

¹²² Karl Marx, *Kapital*, Birinci Cilt, s. 368.

¹²³ *Alman İdeolojisi*, s. 46.

¹²⁴ Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt, s. 386 ve 753.

¹²⁵ *Kapital*, Birinci Cilt, s. 384.

¹²⁶ Aynı yapıt, s. 386.

¹²⁷ Karl Marx, *Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Biçimleri*, s. 46-47.

¹²⁸ *Kapital*, Birinci Cilt, s. 386.

¹²⁹ Aynı yapıt, s. 386.

ya gelmemiştir.

Bu nedenledir ki, feodal toprak mülkiyetine tekabül eden, ve bu yanıyla da feodal üretim tarzının bir parçasını oluşturan lonca mülkiyetinin, feodal meslek örgütlerinin, imparatorlukta, gerek kent ve kır farklılaşmasını ve gerek üretim ilişkilerinin niteliğini saptamak amacıyla, varlığını aramamız ve aldığı biçimlere eğilmemiz gerekiyor.

Öyle anlaşılıyor ki, esnaf ve zanaat loncaları, Anadolu Selçuklu devletinin eriyişi ve Anadolu beyliklerinin canlanması döneminde bir varlık olarak ortaya çıkıyorlar. Moğol istilasıyla birlikte, Selçuklu sultanının iktidarının zayıflaması, başkent Konya'da, toprak aristokrasisi ile esnaf ve zanaat zümresi arasındaki karşıtlık, siyasal bir ayrılığa, bir sınıf çatışmasına yolaçıyor. İktisadi güçlerini geniş vakıf toprakların feodal sömürsünden alan mevleviler, vakıf topraklarını korumak ve kurtarmak için, Moğol hanlarına karşı koymamışlar, hatta onların dostluklarını kazanmak için, yerel direnişlere karşı olmuşlardır. Nitekim, Moğollar (İlhanlılar), "mirî toprakları halka ve zenginlere satmış",¹³⁰ ama mevlevilerin vakıflarına dokunmamıştır. Sultanların yerini Moğol hanları almış, mevlevi zümresinin maddî çıkarları zedelenmemiştir. "Selçuklular yıkıldığında, mevleviler, Kurana dayanarak, Moğol hanlarıyla yaşıyorlar, onları Selçukluların meşru mirasçıları sayıyorlar — böylece mevleviler büyük çiftliklerini kurtarmak istiyorlar: onları, önceleri sultan kayırıyordu, şimdi ise han."¹³¹ Moğollar mevleviler zümresinin maddî çıkarlarına dokunmamış, mevleviler için temelde değişen bir şey olmamış, sultanların yerini hanlar almıştır.

Anadolu Selçukluları zamanında ahileri, sultanın saray muhafız kıtasında görüyoruz. Nizamilmülk'ün sözünü ettiği "müfretler" grubunu oluşturan ahiler, sultandan yalnızca maaş alırlar, ama arazi almazlardı.¹³² Zamanla başkent Konya'da, ticaret yapan, ticaretten zenginleşen, ilahiyat okuyan, ve benzeri alanlarda ün yapan ahiler görüyoruz.

Ahiliğin kökenleri konusu, konumuzun dışında kalıyor. Ama, ahi üyelerinin aristokratlardan değil, *halk içinden gelmiş*, soylu oldukları için değil, kişilik ve erdemleriyle değer kazanmış kişiler olduğunu¹³³ belirtelim. Konya'da sultanın güçsüzleşmesine koşut olarak ahilerin güçlendiğini, kentin siyasal ve askeri gücünü oluşturduklarını görüyoruz. Geleneklerini koruyan yerli zanaatçıların ve esnafın, kentte düzeni sağlayan ahi örgütünde, kendi koruyucularını buldukları anlaşılır bir şeydir. Dolayısıyla ahiler, feodal toprak mülkiyetinden bağımsız olarak, yeni ve gelişen bu iktisadî güce dayanarak, siyasal ve askeri üstünlüklerini pekiştiriyorlar. Gordlevski, ahilerin, "yeni toplumsal gruplaşmanın teorisyeni ve feodal düşmanı" olduğunu söyler. Her halde, burada, daha çok iktisadî gücünü feodal toprak mülkiyetinden alan (manevî) feodallere karşı, halk içinden gelen ve iktisadî gücünü ticaret ve zanaattan alan yeni bir feodal zümrenin egemenlik savaşımı sözkonusu olmalıdır. Bu nedenledir ki, ahiler, Selçuklu devletinin Moğol egemenliği altında erimesiyle birlikte, askeri feodallerin güçlerini yitirmesi sonucu, zanaatçılığın ve ticaretin gelişmiş olduğu Anadolu kentlerinde, kentte düzeni sağlayan ve baskınlara ve dış saldırılara karşı kenti koruyan esnaf ve zanaatçı loncalarının maddî temeliyle bütünleşerek silahlı ve siyasal bağımsız bir güç haline geldiler. Geleneklerini korumakta olan esnaf ve zanaatçıların, kent içinde düzeni sağlayan, kentin köylerle alışverişini ve kentler arası ticareti güvence altına alan ahilikte, kendi koruyucularını buldukları anlaşılır bir şeydir. Gordlevski, zanaatçıların, ahilere din kardeşlerinin alt basamağından katıldıkları görüşündedir. Kuşkusuz, bu, ahiliğin, esnaf ve zanaat loncalarını kendisine ilk bağışlayışı döneminde olmalıdır. Dolayısıyla ahiler, esnaf ve zanaat birliklerinin başkanlık mevkilerini tutuyor, esnaf ve zanaatçılar da kazançlarının bir kısmıyla bu örgütün maddî desteğini sağlıyorlardı.

Moğol egemenliği altında Selçuklu devletinin erimesiyle birlikte, kentlerde lonca örgütlerine dayalı siyasal ve askeri bir güç haline gelen ahilerin, Ankara'da bağımsız bir

¹³⁰ Osman Turan, "Faizle Para İkrasına Dair Hukukî Bir Vesika", *Bellekten*, c. XVI, sayı 62, s. 255.

¹³¹ V. Gordlevski, *Gasudarstvo Selçukidov Maloy Azii*, Moskova-Leningrad 1941, s. 110. (Aktarmalar, Gültekin Emre çevirisinden alınmıştır.)

¹³² Gordlevski, aynı kitap, s. 106.

¹³³ W. Ruben, "Kırşehir'de Dikkatimizi Çeken Sanat Âbideleri", *Bellekten*, c. XI, sayı 44, s. 625.

ahi cumhuriyeti kurdukları konusunda birbirinden farklı görüşler vardır. Bu, doğru olmamakla birlikte, kentin, siyasal ve askerî gücünün ahilerden oluştuğunu da ortaya koymaktadır.¹³⁴ Osmanlı İmparatorluğunun askerî-merkezi yönetimi altında, Anadolu ahiliğinin yavaş yavaş kaybolduğunu belirten Taeschner, ahiliğin, bir taraftan dervişlik kurumuna, özellikle bektâşi tarikatına, öte yandan *esnaf loncalarına* sığındığı görüşündedir.¹³⁵ Kesin olan bir şey var ki, esnaf loncaları, ahiliği yaratmamıştır; ahilik, esnaf ve zanaat loncalarından ayrı olarak (ve kuşkusuz çok daha önce) vardı, esnaf ve zanaatçılar, ya tek tek, ya da loncalar halinde, hiç değilse başlangıçta, ahiliğin koruyuculuğu altına girmişlerdir. Ama askerî-merkezi devletin, Osmanlı İmparatorluğunun yönetimi altında, bu loncalarla bütünleşen ahiliğin askerî ve siyasal bağımsız varlığı sona erecek, esnaf ve zanaat loncaları olarak ise varlıklarını ve güçlerini koruyacaklardır. Gordlevski şu atasözünü anımsıyor: "Eğer otuziki lonca birleşirse, sadrazamı devirirler."¹³⁶

Taeschner, Anadolu'da esnaf ve zanaatçı loncalarının herbirinin tüzüğü içerisinde, fütüvvet geleneğinin yaşamakla birlikte, fütüvvetten tamamen bağımsız bir loncalar grubunun varlığına değiniyor. "Bunlar debbağlar ve saraçlar ve kunduracılar gibi deri işleriyle uğraşan hırfet [lonca] erbabı idiler. Bunlar, bizzat bir debbağ olduğu söylenen Kırşehir bölge evliyası Ahî Evren'e pirleri olarak bağlıydılar."¹³⁷ Ahî Evren'in, 1300'lerde, yani Selçuklu devletinin eridiği ve Osmanlı devletinin ilk kuruluş yıllarında yaşadığı düşünülürse, aynı tarihsel ortamda, ve kendi içinde daha bağımsız bir güç olarak doğduğu kabul edilebilir.

Ama, meydana gelişlerindeki etkenler farklı olsa da, lonca kuralları birbirinin aynı olmuştur. Her zanaat zümresi, örneğin kuyumcular, ayakkabıcılar, bezciler, dericiler, ayrı ayrı zanaat loncalarına sahiptiler. Loncalar içerisinde dük-

¹³⁴ Ankara ve ahilerin tarihiyle ilgili yazıların birçoğunda tartışılan bu konu için ayrıca bkz: Paul Wittek, "Orta Zamanlarda Ankara", *Çığır*, c. 44, sayı 49.

¹³⁵ Franz Taeschner, "İslâm Ortaçağında Futuvva (Fütüvvet Teşkilâtı)", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. XV, sayı 1-4, s. 21.

¹³⁶ Gordlevski, adı geçen kitap, s. 111. Ankara ahilerinin ayaklanmasıyla ilgili olarak ayrıca bkz: İlhan Tarus, *Ahiler*, Ankara 1947, s. 42.

¹³⁷ Franz Taeschner, aynı yazı, s. 23.

kân ya da atelye sayısı değişmediği gibi, bir dükkân ya da atelyede de bir usta olurdu.¹³⁸

Yamaklık, çıraklık, kalfalık ve ustalık lonca kurallarına bağlanmıştı. İki yıl bedava ve düzenli olarak ustasına hizmet eden yamak çıraklığa yükselir. Çırak çıkacak çocuğun ustası, kalfaları, velisi, esnaf başkanının dükkânında toplanırlar, ve yapılan törenden sonra, çocuk, çıraklığa yükselirdi. Başkan, çocuğa verilecek ücreti belirler, bu ücretin iki haftalığı, ustası tarafından lonca sandığına yatırılır.¹³⁹ Üç yıl çırak olarak hizmet eden gencin kalfalığa yükselmesi, daha gösterişli bir törenle, lonca odasında yapılırdı. Törende lonca kurulu tam olarak bulunur, loncaya bağlı başka ustalar çağrılır; kalfalığa yükseltilecek genç, o gün, o loncaya özgü giysiyi ilk kez giyer. Törenden sonra, başkan peştemal (şed) kuşatır, yeni kalfa, ustaların ve büyüklerin ellerini öper.¹⁴⁰ Usta olabilmek için ise üç yıl kalfalık etmesi gerekirdi. Bu süre içerisinde kalfalık görevlerini gereği gibi yerine getirmeliydi. Ustalık töreni ise, ilkyazda, bir mesire yerinde yapılırdı. Törene bütün ustalar, lonca kâhyaları, müftü, kadı ve imamlar çağrılır, ustası tarafından kalfalık peştemalı çözülerek ustalık peştemalı kuşatılırdı.¹⁴¹ Usta olmak demek, dükkân açmak demektir.¹⁴²

Dükkân ya da atelye sayısı sınırlı olduğu gibi, yamak, çırak, kalfa ve usta olmak da lonca kurallarına bağlıydı, lonca kurallarının dışına çıkanlar, çalıştığı işyerini bırakarak başka işyerine gidenler ve onları işe alanlar, vb., lonca yönetim kurulunca çeşitli şekillerde cezalandırılırdı. Bu cezalar özellikle, işten alkoyma, dayak, işten çıkarma, para ödeme şeklinde olurdu.¹⁴³

1595 yılında, Bursa'da, müslüman bazı işçilerin hıristiyan ve yahudi ustaların yanında çalışmalarını üzerine, müs-

¹³⁸ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, c. 1, Cem Yayınları, İstanbul 1977, s. 17.

¹³⁹ Prof. Dr. Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olan Ahilik*, Ankara 1974, s. 153.

¹⁴⁰ Aynı kitap, s. 153-154.

¹⁴¹ Aynı kitap, s. 154-156.

¹⁴² Aynı konuda ayrıca bkz: Abdülbaki Gölpınarlı, "İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, c. 11, sayı 1-4; Fahri Dalsar, *Bursa'da İptikâçilik*, İstanbul 1960, s. 120-124.

¹⁴³ Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 155.

lüman bir kalfanın, hıristiyan ya da yahudi ustasına “çelebi”, “üstad”, “efendi” diyecekleri için, meslekten men olmalarına ve nikâhlarının bozulacağına Şeyhül-İslâmdan fetva alınmıştı.¹⁴⁴ Dokuma işinde kölelerin çalıştırıldığını da görüyoruz. Köleler, efendileri olan dokumacılar için belirli bir zaman içersinde belirli miktarda kumaş dokumak ve o süre sonunda özgür kalmak koşuluyla sözleşme yapıyorlardı ki, buna “mükâtebe” denmekteydi.¹⁴⁵

Görülüyor ki, kentlerde, lonca mülkiyeti, feodal meslek örgütleri bulunuyordu, zanaat ile tarım, kent ile kır birbirinden ayrı ve farklı birimler oluşturmaktaydı. Tek bir işyerinde işbölümü meydana gelmiyor, koşullar daha fazla gerektirirse, ya mevcut loncalar aralarında türlere bölünüyor ya da eskilerin yanısıra yeni loncalar kuruluyordu. Örneğin ipek dokumacılığı, bükücüler, boyacılar, dokumacılar vb. şeklinde kendi içinde ayrı zanaatlara ayrılıyordu. Usta, usta olduğu için üretim aracı sahibi olmaktadır, ve üretim araçları sahibi olarak, aynı zamanda, emekçi idi. Ne üretim araçlarından ayrılma olanağı vardı, ne de çirak ve kalfa, emek-gücünü serbestçe satan özgür bir işçi durumuna gelebilmişti.

TEFECİ VE TÜCCAR SERMAYESİ

Kapitalizm, gördük ki, kentsel elzanaatlarının feodal biçimleri olan loncaların bağrından doğmamıştır; loncalar, lonca ustalarının, belirli sayıdan fazla kalfa ve çirak istihdamına engel olarak, onların kapitalistleşmesine engel olmuşlardır. Ustalar, ne kendilerinin olan üretim araçlarından ayrılabilmiş ve ne de bu üretim araçları sermaye haline gelmiştir. Ama “kapitalist ile işçinin ortaya çıktığı yerde, tüm lonca sistemi —hem usta, hem de kalfa— genel olarak yokolurlar.”¹⁴⁶ Loncaların *dağılmaları sırasında*, bazı lonca ustalarının, kapitalist haline gelmeleri olasıdır. Şu da var ki,

¹⁴⁴ Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 124 ve 321. “... yahudi ve nasarı tayfasına işçilik edüp, mezburlara taazzumu gâh ‘Celebi!’ ve gâh ‘Üstad!’ ve gâh ‘Efendi!’ dise, şer’an ... hizmetten men olunur! Tecdidî iman ve tecdidî-nikâh dahi lâzım olur..”

¹⁴⁵ Halil İnalçık, “Bursa, I, XV. Asırda Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, *Belleten*, c. XXIV, sayı 93, s. 62.

¹⁴⁶ Karl Marx, “Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler”, adı geçen yapıt, s. 56.

loncalar, elzanaatlarını tarımdan ayırarak ve yetkinleştirerek, sermayenin ilk tarihsel biçimi olan manüfaktürün varolması için maddî koşulların yaratılmasına yardımcı olur.

Bu nedenle, sermayenin ilk oluşumunu, loncaların dışında aramamız gerekiyor. Sermayenin oluşması için, eski üretim biçiminin çözülüşü, tarihsel süreci bakımından, bir yandan parasal-servetin oluşması olanağını, öte yandan da bu parasal-servetin, emeğin nesnel koşullarını, yani üretim araçlarını ve artık özgür olan emekçilerin emek-gücünü satınalma olanağını sağlaması gerekir.¹⁴⁷ Demek oluyor ki, sermayenin ilk oluşumu için, çözülmekte olan eski üretim biçimi, parasal-servetin oluşması olanağını sağlamalıdır; bu parasal-servet, henüz sermayeye (sanayi sermayesine) dönüşmeden önceki iki sermaye biçiminde ortaya çıkar: tefeci sermaye ve ticaret sermayesi. “Tefecinin sermayesi ile tüccarın serveti, toprak mülkiyetinden bağımsız, bir para-servetin yaratılmasına olanak sağlar.”¹⁴⁸

Sanayi sermayesinin ortaya çıkması için gerekli olan tek birikim, parasal-servet birikimidir, ve bu servet birikiminin gerçekleştiği tefeci ve tüccar sermayesi, tek başına, üretim biçimini değiştirmez. “Tefecilik, üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde, para-serveti biraraya toplar. *Üretim biçimini değiştirmez**, ama onun üzerine kene gibi iyice yapışır ve mahveder. Kanını emerek gücünü keser ve yenisinden üretimi, gitgide daha perişan koşullar altında devam etmek zorunda bırakır.”¹⁴⁹

Tefeci ve tüccar sermayesinin, eski üretim biçimini ne ölçüde yıkacakları, bu üretim biçimlerinin iç yapılarına ve sağlamlıklarına bağlıdır. Eğer, bu tefeci ve tüccar sermayesi, eski üretim biçimini yıkacak kadar etkin bir rol oynuyorsa, bu yıkılan ve yokolan eski üretim biçiminin yerini, hangi üretim biçiminin alacağı da, eski üretim biçiminin niteliğine bağlıdır. Demek oluyor ki, tefeci ve tüccar sermayesi, eski üretim biçimini, ya zayıflatır, ya da yıkar, yokeder. Zayıflatması ve yoketmesi, tefeci ve tüccar sermayesine değil,

¹⁴⁷ Bkz: Karl Marx, “Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler”, adı geçen yapıt, s. 59.

¹⁴⁸ Karl Marx, *Capital*, v. III, s. 596.

¹⁴⁹ Aynı yapıt, s. 596.

* İtalikler benim. —M.E.

eski üretim biçiminin iç yapısına bağlıdır; ikincisi, eski üretim biçimi yokolduğu zaman, bu üretim biçiminin yerini alacak olan yeni üretim biçiminin niteliği de, aynı şekilde, tefeci ve tüccar sermayesine değil, eski üretim biçiminin niteliğine bağlıdır.

Tüccar ve tefeci sermayesi, nasıl yalnızca 1° zayıflatıcı ve 2° yıkıcı bir rol oynarsa, yıkıcı rolünün yanısıra, bağımsız bir para-servet oluşturarak ve doğrudan üreticinin üretim araçlarını ele geçirerek, *sanayi sermayesinin önkoşullarını geliştirmekte* de güçlü bir rol oynar. Ne var ki, sermayenin ortaya çıkması için gerekli ilk parasal-servet birikiminin, tefeci ve tüccar sermayesi yoluyla sağlanmış olması, bu sermayeleri, sanayi sermayesinin bir önkoşulu haline getirir. Karşımıza çıkan sorun şudur: imparatorlukta, tüccar ve tefeci sermayesi, nasıl bir rol oynamaktadır? Eski üretim biçimini yalnızca zayıflatmakta mıdır, yoksa parçalamakta mıdır? Eski üretim biçimini parçalıyorsa, tefeci ve ticaret sermayesi, sanayi sermayesine dönüşmekte ve eski üretim biçiminin yerine kapitalist üretim biçiminin geçmesine yolaçmakta mıdır? Bir başka deyişle, imparatorlukta, tefeci sermaye, iktisadî bir çöküntü ve politik yozlaşma dışında, herhangi bir etki göstermeksizin uzun yıllar devam edip gitmiş midir; yoksa sanayi sermayesinin önkoşullarının gelişmesine katkıda bulunmuş mudur?

Burada, biz, ilkin, tefeciliğin ve ticaretin, topraktan bağımsız bir parasal-servet birikimini sağlayıp sağlamadığını; ikincisi, özellikle küçük üreticilerin büsbütün yoksullaşmasına ne ölçüde yolaçtığını; üçüncüsü, bu sürecin, ne ölçüde eski üretim biçimini parçaladığı ve bunun yerine kapitalist üretim biçiminin geçmesine yolaçtığını aramak zorundayız.

Faizciliğin, daha Anadolu Selçuklu devletinde varolduğunu biliyoruz. Daha yukarda, özel mülk topraklar konusu üzerinde dururken, 1298'de, Amasya'da, Emir Şucaiddin Süleyman'ın, Emir Nasıruddin Muhammed'den bir yıl süreyle binbeşyüz sultanî gümüş dirhem borç aldığı belirtilmiş ve faiz olarak, alacaklıya terhin ettiği Amasya köylerinden üç parça çiftlik arazinin sekizde-birini ve ipotek edilen yerlerin tümünün de hasılatını verdiğini aktarmıştık. "Bu müddet

zarfında, ... rehin edilen (yer)in dörtte-biri yarısını ve hasılatını ona verdi ve bu müddetin inkizasında rehin devam ettikçe [yerin hasılatı] ona ... ait olacaktır."¹⁵⁰ Görülüyor ki, bir yıllık süre sonunda, borçlu parasını ödeyemezse, toprakların geliri, borç para verene ait olmaya devam edecektir.

Bizim için önemli olan, doğaldır ki, tefeci sermayenin varlığı değildir, çünkü, "tefeci sermayesi, ikiz kardeşi tüccar sermayesi ile birlikte, kapitalist üretim biçiminden çok önce gelen ve toplumun çok farklı ekonomik biçimlerinde bulunan, Nuh zamanından kalma sermaye biçimleri"dir.¹⁵¹ Tefeci sermayenin ortaya çıkması, doğası gereği, paranın varlığını ve dolayısıyla belirli ölçüde para-meta ekonomisini öngörür. Ve faiz oranı, kapitalizm-öncesi toplumlarda, çok farklılık göstermiştir.¹⁵² Bu nedenle, bizi, burada, daha çok, tefeciliğin varlığı ve faiz oranı değil, faizcilikle sağlanan para-servetin oylumu (hacmi) ilgilendirmelidir.

Para-servetin oylumu konusunda, Akdağ, bize ilginç bilgiler veriyor: örneğin Kıbrıs seferi sırasında (1571), orduya et satacak büyük sermaye sahibi bir kasap aranırken, İçel Beyi, İstanbul'a yolladığı bir mektupta, "Larende ribahurlarından (tefecilerinden) Moytap oğlu Mehmet" adında bir adamı önermişti. Mektupta verilen bilgiye göre, eskiden kasap olan Mehmet, sonradan faizciliğe başlamış ve 10 bin koyunu satın alacak kadar sermaye edinmişti. Akdağ, o sırada, bir koyun 70-80 akçe ettiğine göre, bu faizcinin sermayesinin 50 bin altından aşağı olmaması gerektiğini saptamaktadır.¹⁵³ Akdağ, gene İstanbul'a kasap olabilecek serma-

¹⁵⁰ Bkz: Osman Turan, "Selçuklu Türkiyesinde Faizle Para İkrasına Dair Hukukî Bir Vesika", s. 252, 260.

¹⁵¹ Karl Marx, *Capital*, v. III, s. 593.

¹⁵² "Ortaçağda hiç bir ülkede genel bir faiz haddi yoktu." (*Capital*, v. III, s. 597.) İmparatorlukta, faiz oranının %10 ile 60 arasında, ve hatta bazan daha da fazla olduğunu görüyoruz. 15. yüzyılın sonlarında, ihtisap kanunlarından, faizin resmî oranının onda-iki, yani yüzde-yirmi olduğunu öğreniyoruz. "Ve ribahurlar tefeciler onın on ikiye ziyadeye virmeyeler. Virecek olur ise Muhtesib gereği gibi haklarından gele." Aynı ihtisap kanununda ise, zanaatçıların kâr oranı, faiz oranından yarı yarıya az saptanmıştır. "... ne kadar san'at ehli varsa onların sermayelerini ve harçlarını hesap idüp san'atına ve zahmetine göre narh tayin ideler şöyle ki onı onbire ola. Ve şol san'at ki gayet emeklüdür geç hasıl olur anlara onı on ikiye ziyadeye olmaya." (Ömer Lütfi Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları*, c. 1, sayı V, s. 339, 340.)

¹⁵³ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Celdî İsyancıları (1550-1603)*, Ankara 1963, s. 37.

ye sahiplerinin aranması nedeniyle gönderilen ferman ve yazılan önerilerden, Eğridir'de Abdullahoğlu Osman adlı bir ribahurdan, Amasya'da, 30 bin flori (altın) sahibi, halkı yüksek faiz hesaplarıyla borca boğan ve bu suretle emlaklerini zapteden "ziyade maldar" ribahur Çakaloğlu Hacı Mehmet adlı birinden söz etmektedir.¹⁵⁴

Öyle anlaşılıyor ki, imparatorlukta, iddiharcıların bir kısmı, yığıldıkları nakdi serveti, ya esası tefeciliğe dayanan mültezimlerden alınan rüşvetlerden elde etmişlerdi, ya da bir iddiharcı değil tefeciydiler. Örneğin, 16. yüzyılın ortalarında, "devlet varidatının mültezime verilmesi usulünü kabul ve tasdik etmiş olan" Sadrazam Rüstem Paşa öldüğü zaman, büyük kısmı mültezimlerin verdiği rüşvetlerden sağlandığı bilinen serveti arasında 780.000 sikkei hasane, 1.000 yük gümüş de bulunuyordu.¹⁵⁵ Cinci hocanın malları müsadere edildiğinde, 3.200 kese akçe (yani elli milyon kuruş) parası çıkmıştır.¹⁵⁶ Bu tür nakdi-servetlerin kaynağında tefeciliğin bulunduğunu düşünmek pek yanlış olmayacaktır.

Elbette, burada, konumuz açısından önemli olan, para-yığıma biçiminde iddihar değil, paranın, tefeci sermayesi olarak kullanılması, bir başka anlatımla, paranın, faiz (kâr), yani daha fazla para elde etmek için para olarak dolaşıma girmesidir. Dolaşıma para olarak giren para, daha büyük miktarda para olarak sahibine dönecektir. Yani paranın değeri büyüyecektir. Tefeciden borç para alarak, bu para aracılığıyla bir kâr sağlayan, ve bu kârın bir kısmını, ana parasıyla birlikte tefeciye iade eden tüccarın durumu burada değişik bir görünüm alır. Çünkü tüccar, tefeciden, sermaye olarak para istemiştir. Doğrudan üretici ise, gerekli ödemelerini karşılayabilmek için tefeciden sermaye olarak para değil, para olarak para alır, ve tefeciye faiz olarak kendi emeğinin ürününü öder. Böylece, tefeci, doğrudan üreticinin artı-emeğinin bir kısmına, faiz olarak elkor, ve giderek

¹⁵⁴ Aynı kitap, s. 37.

¹⁵⁵ Ziya Karamürsel, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, Ankara 1940, s. 22-23. (Rüstem Paşanın nakit dışındaki serveti arasında, 500 murassa altın eğer, 800 gümüş eğer, 130 çift altın üzengi, 860 murassa kılıç, 1.500 gümüş miğfer, 33 adet kıymetli mücevher ve ayrıca 170 köle, 2.900 at, 1.160 deve, 80.000 tülbent, Anadolu ve Rumeli'de 1.000 çiftlik, 476 değirmen vb. bulunduğunu, bir örnek olarak ekleyelim.)

¹⁵⁶ Aynı kitap, s. 34.

tüm artı-emeğini ele geçirir. Doğrudan üreticinin, artı-emeğinin sınırları, tefecinin büyüyen baskısı altında, faizin sınırlarıyla büyür, ve gerekli-emeğinin üretim araçlarına çevrilen kısmı giderek küçülür, ve yeniden-üretim giderek azalan ölçüde ve acınacak bir biçimde yinelenir. Tefeci sermayenin, doğrudan üreticinin bütün artı-emeğini ele geçirmesi, "ister gerçek ister sözde olsun", "üreticilerin mülkiyeti olsun ya da tasarrufunda bulunsun", küçük-ölçekli üretimin egemen (yaygın) olması önkoşuluna dayanır.

Marx, "kapitalist üretime öngelen dönemlerde —diyor—, tefeci sermayenin varolduğu karakteristik biçimler iki türdür. ... Bu iki biçim şunlardır: *birincisi*, üst sınıfların bolkeseden harcayan senyörlerine, özellikle büyük toprak sahiplerine, borç para vererek tefecilik; *ikincisi*, kendi iş araçlarına sahip bulunan küçük üreticilere borç para vererek tefecilik. Bu sınıf, zanaatçıları da kapsar, ama esas olarak köylüleri kapsar, çünkü, özellikle kapitalizm-öncesi koşullar altında, bu koşulların, küçük bağımsız bireysel üreticilerin varlığına izin verdiği sürece köylü sınıfı bunların ezici çoğunluğunu teşkil eder."¹⁵⁷ "Faiz getiren sermayenin karakteristik biçimi olarak tefeci sermayesi, bizzat çalışan köylü ile küçük usta zanaatların yürüttüğü küçük ölçekte üretimin egemenliğine tekabül eder. Emek araçları ile emeğin ürünü, emekçinin karşısına, gelişmiş kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi, sermaye şeklinde çıktığı zaman, artık üretici olarak borç para alması sözkonusu olamaz. ... Oysa emekçi, *ister gerçek ister sözde olsun**, emek araçları ile ürününün sahibi olduğu zaman, borç sermayesinin karşısına üretici olarak çıkar, bu borç sermayesi de onun karşısında tefeci sermayesi olarak bulunur."¹⁵⁸ "Tefeci sermayesi, bu biçim içersinde, gerçekten de, üretim biçimini değiştirmeksizin, doğrudan üreticinin bütün artı-emeğini ele geçirmektedir; böyle olunca, *emek araçlarının, üreticilerin mülkiyeti ya da tasarrufunda bulunması** —ve buna tekabül eden küçük-ölçekli üretim— onun temel önkoşuludur; yani, sermaye, emeği doğrudan boyunduruğu altına almaz, ve dolayısıyla

¹⁵⁷ *Capital*, v. III, s. 594.

¹⁵⁸ Aynı yapıt, s. 594-595.

* İtalikler benim. —M.E.

la onun karşısına sanayi sermayesi olarak çıkmaz, kısacası, bu tefeci sermayesi üretim biçiminin hızını ve gücünü keser, üretken kuvvetleri geliştireceği yerde felce uğratar, ve aynı zamanda, emeğin toplumsal üretkenliğinin, kapitalist üretim biçiminde olduğu gibi, emeğin kendi aleyhine de olsa gelişemediği sefil koşulları devam ettirir.”¹⁵⁹

Demek oluyor ki, tefeci sermayenin varlığı, ya da bunun oylumunun (hacminin) boyutları, sorunu çözmek için yeterli değildir. Kapitalist üretime öngelen dönemlerde, esas olarak, tefeciliğin, kendi iş araçlarına (ister kendi mülkiyetinde olsun, ister tasarrufunda bulundursun) sahip bulunan küçük üreticilere ve özellikle köylülere borç para vermesi gerekir. Bunun için de, ister köylü ister zanaatçı olsun, küçük ölçekli üretimin varlığı bir önkoşul olarak karşımıza çıkar.

Bu nedenle, bizim, tefeciliğin, imparatorlukta, küçük üretici ile ve özellikle köylülükle ilişkilerine eğilmemiz gerekir. Küçük üreticiler üzerinde, özellikle köylüler üzerinde, tefeciliğin yıkıcı etkilerine ilişkin belgelerin bazıları bize ulaşmış bulunuyor. Örneğin, Akdağ, 1565'te Mora beyine ve bu sancakta bulunan kadınlara yazılan bir hüküm-i hümayunda, para sahipleri, köylüye, en sıkışık olduğu zaman, özellikle ilkyazda, “selem tarikiyle”, yani o yılki ürünlerini —herhalde belirlenen düşük bir fiyat üzerinden— kendilerine satması koşuluyla “akçe veriyor”, ve bu yolla, 100 akçe, iki-üç yıl içerisinde 1.000 akçe haline geliyordu. “Borçlarını ödemek olanağını bulamayanlar çaresizlik içersinde yerlerini terkederek gitmekte idiler. Kalanlar da ziraat etmekten âciz bir halde, faizcilere hizmet ediyorlardı.”¹⁶⁰ Mardin, Elazığ, Diyarbakır ve Malatya taraflarında, şark faizciliği denen murabahacılık, bu dönemde, pek yaygın durumdaydı. Çiftçi birisine borçlandığı zaman, bütün emlakini alacaklıya rehin etmekte, tasarrufundaki tarlasından, bağ ve bahçesinden, hayvanlarından elde edeceği ürünü, tohum çıktıktan sonra, borçlandığı şahıslarla ortaklaşa bölüşmekteydi.¹⁶¹ Burada, doğrudan üreticinin, kendi tasarrufunda bulunan ya da kendisine ait olan tarlada, bir *ortakçı* gibi çalıştığı, borçlu kaldığı

¹⁵⁹ Aynı yapıt, s. 595-596.

¹⁶⁰ Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Celali İsyanları*, s. 38.

¹⁶¹ Akdağ, *Belleten*, sayı 55, s. 368-369.

sürece, mülkiyet hakkını, tefeciye, yalnızca sözleşmeyle değil, fiilen vermiş olduğu anlaşılmaktadır. Akdağ, murabahacılığın, bir köleci tipi tefecilik biçimini de açıklamaktadır. Çiftçiler, aldıkları borç para karşılığında, alacaklısına “murabaa” olmaktadır. Alacaklı, murabacılığa giren çiftçinin *çoluk ve çocuğuyla* bütün kazancına ortak olmakta, borcunu ödemeyeceği zaman da, ayrıca çiftçinin her şeyi alacaklının malı durumuna gelmektedir.¹⁶²

Bir başka tefecilik biçimi de “mudarebe” yöntemidir. “Mudarebe”, tefecinin, ticaret sermayesine borç para vermesidir. Mudarabeye verilen paranın kârının yarısı ve faizi, para sahibine, ana parası ile birlikte ödeniyordu. Örneğin Bursa Mizan Amili Tanrıvermişoğlu Hasan, Abdullah oğlu Hasan'a, “mudarebeye” 17.000 akçe vermişti. Paranın bir yıllık kârının ana para sahibine düşen hissesi 6.200 akçe olarak ve bu paranın faizi 1.500 akçe olarak hesap edilmiş, ve bir yıl sonunda, borçlu, para sahibine 24.700 akçe ödemekle yükümlü tutulmuştur.¹⁶³ Burada, tefeci sermayenin, ticaret sermayesi ile karşı karşıya olduğu anlaşılır bir şeydir, ve bir para-servet birikimi sağlaması dışında bizi pek ilgilendirmemektedir.

Tefecilik, daha 16. yüzyılda, imparatorlukta, yerel farklılıklar göstermekle birlikte, önemli ölçüde, köylüyü zayıflattığı, hatta yer yer mülksüzleştirdiği, zaman zaman bu konuda gönderilen fermanlarda yansımaktadır. “Ribahurlar (tefeciler) reayaya onunu onbeşe ve onaltıya ve belki daha ziyadeye akçe verip zamanı geldikte reayada akçe bulunmamağla emlak ve bağ ve bahçelerini vesair yer ve yurtlarını meccanen istihdam edüp akçe deyü tazyik eylemekle mâmeleklerin satturup envâ teaddit eylemekle reaya bu yüzden fakir ve müflis olup cilây-i vatan edüp memleketin harabe olmasına bâis olmuşlardır.”¹⁶⁴

Tefeci sermayenin, üreticiyi mülksüzleştirmesi, doğaldır ki, burada tartışılmalıdır. Çünkü, imparatorluk arazisi, *esas olarak*, reaya çiftlikleri (Balkan ülkelerinde Slavlar arasın-

¹⁶² Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi, 1453-1559*, c. II, Ankara 1971, s. 217.

¹⁶³ Aynı kitap, s. 215-216.

¹⁶⁴ Akdağ, *Belleten*, sayı 55, s. 366.

da bunun adı *baştinedir*) halinde, küçük-ölçekli köylü işletmeleri olarak bölünmüştür ve, genel olarak, reaya bu toprağın sahibi değil, irsi zilyedir. Bir başka deyişle, reaya dediğimiz doğrudan üretici, toprağın sahibi değildir, ama tasarruf eder, bu tasarruf, irsîdir, reaya öldüğünde oğluna, yoksa karısına, kızına veya kardeşine verilir.¹⁶⁵ Marx'ın önkoşul olarak belirttiği, küçük-ölçekli üretimin egemenliğini, burada görmekteyiz. Ayrıca Marx, emek araçlarının, üreticilerin mülkiyeti olması ile tasarrufunda bulundurması arasında bir ayırım yapmamaktadır. Reaya, toprağı tasarrufunda bulundurmaktadır, öteki emek araçlarının ve ürünün —ödediği rant ve vergiler dışında— sahibidir. İlk bakışta, tefeci sermayenin, reyanın ürününe ve emek araçlarına el koyabileceği anlaşılır bir şeydir. Kanunnamelerden anlaşıldığına göre, reaya, toprağı satamamakta, ama tasarruf hakkını ipotek ettirmektedir. Gerçi, kanunnameler, reyanın tasarrufundaki toprağın bir kısmını ya da tamamını sattığına ilişkin bilgiler vermekte, ama bunlar, kanunnameler ile ref olunmaktadır (hükümsüz bırakılmaktadır). “Çiftlikte ve baştinede bey [satma] ve şirâ [satın alma] ve [hibe] bağış ve sair tasarrufat örfen memnu'dur. Reyanın deyni [borcu] için çiftlik ve baştinesi deyne duta [borca karşılık] virilse veyahud satılsa câiz değildir.”¹⁶⁶ Ama aynı yerde, reyanın, toprağını “emanet tarikiyle” verebileceği, rehin koyabileceği belirtilmektedir. “Bir kimesne kendi yerini ahara *emânet tarikiyle virse*, sonra talep edecek bu kadar zaman tasarrufumdadır diyü niza eylese makbul değildir. ... Bir kimesne tasarrufunda olan yerlerini bir zaruret sebebiyle *rehin kosa* akçe almış olsa, son yer sahibi almış olduğu karz [borç] akçeyi teslim idüb yerlerini talep iderse ol yeri niza itdürmeyüb yine sahibine ahvirüb tasarruf etdirile.”¹⁶⁷ Rea-

¹⁶⁵ “Fevt olan kimesnenin oğlu var ise yerleri oğluna virilür. Olmayub kızı var ise el virdiği tapu ile kızına virilür. Kızı dahi olmayub karındaşı olub baba bir ise girü el virdiği tapu ile virilür. Sair akrabaya virilmez.” Ölen reyanın öteki mallarının, varisine verilmesi emrolunduğu halde, toprağın tasarruf hakkının intikali sınırlı tutulmuştur. Oğluna veya karısına doğrudan, yoksa kızına, yoksa kardeşine, tapu resmi ile verilmektedir. (Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, İstanbul 1940, s. 26.)

¹⁶⁶ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, s. 29.

¹⁶⁷ Aynı yazı, s. 29.

ya, tasarrufunda bulundurduğu toprağı satamamakla, ya da bağışlayamamakla birlikte, tasarruf hakkını, emanet yoluyla verebilmekte, veya borç para karşılığı ipotek ettirmektedir. İpoteğin, burada, tasarrufa ilişkin olduğu açıktır; ama görülmektedir ki, reaya, ipotek edilen toprağın tasarrufunu alacaklıya devretmektedir; borçlu, ancak borcunu ödediği zaman (burada faiz, borç verilen para miktarına eklenmemiş olsa bile, toprağın tasarrufu faizi oluşturmaktadır), toprağın tasarruf hakkını geri alabilmektedir. Doğaldır ki, tarlaların tasarruf hakkını borçlu kaldığı sürece kaybeden çiftçinin, bu borcunu ödeyebilmesi o denli güçleşmekte, ve tefeci, doğrudan üreticinin emek araçlarına elkoymaktadır.

Akdağ'ın “büyük faizcilerin reaya içinden türeyen bir takım şahıslar olduğu” görüşü¹⁶⁸ herhalde bu durumla ilgili olsa gerekir. Çünkü, faiz olarak tasarrufu ele geçirilen toprağın —mülkiyeti henüz sözkonusu olamayacağına göre— işlenmesi gerekir, ve bunu, faizcinin, ya ortakçılık yoluyla ektirmesi, kiraya vermesi, ya da kendisinin ekmesi gerekir ki, toprağı, asıl zilyedine ektirmedikçe göre, kendisinin işlenmesi daha akla uygun gelmektedir. Bu da, ancak, faizcinin, o köyden bir çiftçinin, reayadan birinin olmasını akla getirmektedir. Tefeciliğin bu çeşidi, köylü arasındaki farklılaşmayı artırdığı için, köyün yapısını etkileyeceği açıktır, ama bunun topraktan bağımsız bir para-servet birikimine yolaçacağı ve özellikle üretim araçlarının dağınık olduğu yerlerde para-serveti biraraya toplayacağı kuşkuyla karşılanabilir.

İmparatorlukta, vakfedilen paralar, hem büyük ölçüde topraktan bağımsız bir para-servetin oluşumunda, hem de para-servetin biraraya toplanmasında daha büyük bir rol oynamışlardır. Kara Ahmed Paşa'nın vakfettiği diğer mülkler yanında, para olarak, “hâlâ rayiç olan üç milyon gümüş osmanlı dirhemi” vardır ve o, bunu, faizle işletilmek koşuluyla vakfetmiştir.¹⁶⁹ “Ve ziyade ve noksan olmayarak bunun

¹⁶⁸ *Ceşitli İsyanları*, s. 39.

¹⁶⁹ Kara Ahmed Paşa'nın vakfettiği mülkler arasında, üç köy (“geniş arazisi içinde bulunan köleler ve öküzler ve diğer mevayı ve ekin aletleri ile”), “mesafesi beşyüz yetmiş beşbin zira-ı mimarı” olan bir NEHİR, 42 değirmen, 37 dükkân ve 100 dükkânlık bir çarşı, 10 demirhane, 200 camuş ile birlikte bir çiftlik, 53 camuş, 9.000 koyun, 33 dükkânlık bez dokumahanesi, 62 odalı sabunhane

her on dirheminin rihbi [faizi] bir yılda bu on dirhem tam onda-biri kadar olacaktır.”¹⁷⁰ Barkan, 1560-1561 yıllarında, Bursa şehrinde, mevcut amme vakıfların idaresinde muhtelif taşınmaz mallardan başka *faizle işletilmek* üzere 3.349.046 akçe vakfedilmiş olduğunu belirtiyor ki, bu paranın hemen hepsi işletilmiş ve 333.119 akçelik faiz sağlanmıştı. Barkan, Bursa şehri dışında kalan ve bu sancağa bağlı 25 kasaba ve köyde, vakfedilen paraların faizi ile, 50 yıl içersinde (1580 tarihlerine doğru), vakıfların 14,5 defa ve sermayelerinin ise dört defa artmış olduğunu ve bu tarihte sözkonusu vakıfların elinde faizle işletilen sermayenin 2.716.480 akçeyi bulduğunu saptıyor.¹⁷¹

Faizle işletilmek koşuluyla vakfedilen paranın, vakıflarda, tefeci sermayenin iki özelliğini oluşturduğu düşünülebilir. Biri, topraktan bağımsız para-servetin oluşması —ki özellikle Bursa şehrinde bu daha olasıdır—; ikincisi, para-serveti biraraya toplamış olmasıdır. Ne var ki, vakıflar, hapsedilmiş mülk ve nakittir, ve gerek mülklerin rantı ve gerek nakdin faizi, vakfedilen tarafından tahsis olunan şeyler için harcanır ya da belirlenen yönde harcanır. Bunlar arasında, vakfettiği parasının faiziyle, kendi cenazesinin kaldırılmasını isteyen, ruhuna her yıl fatiha okutulmasını isteyen hayır sahipleri de vardır. Vakıf gelirlerin, önemli bir kısmı, medrese ve benzeri dinsel kurumların masraflarına tahsis edilmiş, diğer bir kısmı (özellikle evlatlık vakıflarda olduğu gibi) ise, çok küçük bir hissesi —yılda bir kez kuran okutmak gibi— dinsel yöne tahsis edilerek, vakfeden tarafından belirtildiği üzere, oğlu, eşi, cariyesi, kölesi ve benzerlerine bırakılmıştır.

Konumuz bakımından dikkatimizi çeken husus, vakıflarda biriken para-servetin, doğası gereği, sanayi sermayesi için gerekli olan para-servet birikimini sağlamamış olması; tefeci sermayenin, burada, sanayi sermayesine dönüşme olanağının bulunmamasıdır. Para-servet, ya dinsel feo-

dahil 3 sabunhane, 63 odalı bir han, dut bahçeleri, mahzenler, binalar vb., vb. vardır. (Bundan sonraki nota bakınız.)

¹⁷⁰ Prof. Dr. Şerafettin Yaltkaya, “Kara Ahmed Paşa Vakfı”, *Vakıflar Dergisi*, sayı II, s. 88.

¹⁷¹ Ömer Barkan, “Edirne Askeri Aksamına Ait Tereke Defteri (1545-1659)”, s. 34-35.

dallere (medrese, zaviye, cami vb. gibi hoca, müezzin ve öğrencilere, maaş, yiyecek, giysi vb. olarak) tahsis edilmekte, ya da belirli bir kısmı dinsel yöne, büyük kısmı ailenin kişisel tüketimine tahsis edilmektedir. Bir başka deyişle, biriken para-servet, sanayi sermayesine dönüşmediği gibi, feodal kurum ve ailelerin tüketimine tahsis edildiğinden, feodal sistemin varlığını koruyan bir etken haline gelmektedir.

Buraya kadar irdelemeye çalıştığımız tefeci sermayenin, imparatorlukta feodal üretim biçimini dağıtıcı nitelikte ve boyutta olmadığını, ve özellikle, biriken para-servetin sanayi sermayesine dönüşmediğini görüyoruz. Tefeci sermayenin bütün bu biçimleri, doğrudan üreticilerin artı-emeklerine elkoymakla birlikte, yeniden-üretimi zayıflatmakta, üretim biçiminin hızını ve gücünü kesmekte, yer yer doğrudan üreticiyi mülksüzleştirmekte, ama henüz onu, sistemi çökretecek biçimde çözüp dağıtmamaktadır. Ama hemen söyleyim ki, tefeci sermayenin etkileri ve sınırları, imparatorlukta, burada bitmiyor. Ne var ki, yeni tefeci sermaye biçimlerine geçebilmek için, timar sisteminin ve buna bağlı olarak serfliğin çözülüşüne bir göz gezdirmemiz gerekiyor.

TIMAR SİSTEMİNİN ÇÖZÜLMESİ VE SERFLİĞİN KALKMA SÜRECİ

Timarlı sipahi, daha önce gördüğümüz gibi emek, aynı ve para biçiminde reayanın ödenmemiş artı-emegine elkoymaktadır. Emek-hizmeti, Fatih Kanunnâmesinde gördüğümüz gibi pek azalmış, yedi-kulluk, esas olarak, “çift-resmi” adı altında nakdi ödemeye çevrilmiştir. Aşar ve salarlık aynı (ürün) olarak, gerdek-resmi, cinayet-resmi, koyun-resmi vb. ise, gene nakdi (para) olarak ödenmektedir. Rantların bir kısmının, nakdi olarak ödenmesi zorunluluğu, reayanın, ürününün bir kısmını paraya, dolayısıyla metaya çevirmesini gerektirir. Reaya, gerek kendi ailesi tarafından üretilemeyen bazı gerekli geçim maddelerini satın alabilmek, gerek para-rantı ödeyebilmek için, yalnız doğrudan tüketimi için kullanım-değerleri değil, değişim-değerleri, yani meta da üretmek zorundadır. Böylece pazar ile ilişkisini geliştirecek, ama daha çok, metanın satıp yerine kullanımı için meta satın almayacak, para alacak, ve onu sipahisine vere-

cektir. Toprağın yeterli olmadığı ya da kötü ürün yıllarında, nakdi yükümlülüğünü ödeyebilmesi için, tefeciden borç para alması artık kaçınılmaz hale gelecek, ve ayrıca emek ürününün bir kesimi de, karşılığı ödenmemiş artı-emek olarak faize gidecektir.

Emek-hizmetinden kurtulması ölçüsünde, köy ekonomisini değiştirecek unsur, yani meta ekonomisi de, sınırlı bir ölçüde de olsa köye girmiş bulunmaktadır.

Esasen, reaya, köy toprağının ortaklaşa sahibi değil, bir serf olduğu için, burada, daha başlangıçta, eşitlikçi ilkeyi bulamamaktayız. İçlerinde, tam-çift (80-150 dönüm) toprağa sahip olanlar bulunduğu gibi, yarım-çift toprağa sahip olanlar ve yarım-çiftten az toprağı bulunanlar vardır. Bir çiftten fazla toprağı olan reayanın elinden, vergisini verdiği sürece fazla toprağı alınmamaktadır.¹⁷² Bunun yanı sıra, nüfus değişimleri ve nüfus artışı, bu fazlalığı daha da bozmaktadır. Örneğin bir raiyet ölse, üç oğlu kalsa, oğulları arasında atası çiftliği, "müşâ ve müştereklik üzere" ("hisselere göre ve ortaklaşa") tasarruf edilir. Resmin verilmesi için ise, iki oğlu üzerine, yarım-çift kaydolunmakta, üçüncü oğlu evli ise, topraksız evli gibi, dördüncü oğlu bekâr ise, topraksız bekâr gibi resimlerini vermektedir. Bu, sipahinin, resmi, kimden isteyeceğini belirlemek içindir. Aslında dört kardeş, tamam-çifti, kendi aralarında hisselerle bölecekler, ve herkes kendisine düşen hisse oranında resimlerini ödeyeceklerdir. "... ataları yerlerinden kendilerine ne miktar yer hisse düşerse hissesine göre birbiri arasında rızalaşalar."¹⁷³ Görülüyor ki, tamam-çift, deftere kaydolunması bakımından ikiye, fiilî olarak ise dörde bölünmüştür. Bir çiftin sulak yerden 80 dönüm, kıraç yerden 150 dönüm olduğunu düşünürsek, dört oğul, 20 ya da 40 dönüm kadar bir toprağı tasarruf edecektir. Yüz yıl içersinde, bu bölünmenin en az ikinci kez meydana geldiğini düşündüğümüzde, kanunnamelerde belirtilen çiftliklerin parçalanmaması ilkesi, doğal yasalar tarafından geçersiz bırakılacak, reaya çiftliği parçalanacak, ve köylük alanda, üretim araçlarından, özellikle topraktan yok-

¹⁷² "Ve bir raiyet ki bütün çifte yazılsa ... tasarrufunda olan yer tafsil olundandan ziyâde olsa anların gibiden ziyâdeye nisbet hâric raiyet gibi resim alınır." (Barkan, *Kanunlar*, s. 8, 2.)

¹⁷³ Barkan, *Kanunlar*, s. 8.

sun bir nüfus fazlası meydana gelecektir.

Aksini düşünelim. Tamam-çifti tasarruf eden reaya öldüğü zaman, bu çift, oğlu yoksa kızına, kızı yoksa kardeşine verilir. "Ve bir kimsenin fevt olup oğlu kalmayub kızı kalsa veya evladu kalmayub ata ve ana bir karındaşı kalsa ... yer ahara verilmeyub bu makule müteveffanın kızına veya karındaşına verilmek ferman olunmuşdur."¹⁷⁴ Bu durumda, kızının kocasının ya da kardeşinin ne kadar toprağı tasarruf ettiğine bakılmamakta, tasarrufun veraset yolu, bir yanda, köylü ailesinin toprağını parçalarken, öte yandan toprağın (tasarruf hakkının da olsa) birikimine yolaçmaktadır. Ama ne olursa olsun, genel olarak, kuşakların değişmesiyle birlikte, köylülük arasında, daha büyük bir farklılaşma meydana geleceği gibi, nüfus artışı da, köylülük içinde, bir fazla nüfus meydana getirecektir. Üretimin ilkel ve geleneksel olduğu, savaş ve fetih olgusunun yavaşladığı ve durduğu bir dönemde, bu fazla nüfus, yeniden-üretimi giderek zayıflatacak, üretici güçlerin gelişmesine olanak sağlamayan feodal üretim tarzı, bir yandan bu güçleri tahrip ederken, bir yandan da bu güçler, onu zayıflatıp çökertmeye başlayacaktır.

Soruna, bir de, ödenmemiş artı-emeğe elkoyan sipahi açısından bakalım. Gördüğümüz gibi sipahi timarı, iki kısımdan, sipahinin tasarrufunda bulunan "kılıç" yeri, yani "hasa" çiftliği ile reayanın tasarrufunda bulunan reaya çiftliklerinden oluşmaktadır. Geliri 3.000-20.000 akçe olan timarın¹⁷⁵ 3.000 akçelik kısmı kılıç yerini oluşturmaktadır.¹⁷⁶ Bir sipahi, öldüğünde, sipahinin savaşta veya evinde ölmesine, oğullarının sayısına göre timar verilmektedir. Ama, reaya çiftliğinde olduğu gibi, sipahinin ancak iki oğluna timar verilmektedir. Örneğin, 10.000-20.000 akçe geliri olan timar sahibi sipahi öldüğünde, iki yarar oğullarından birine 4.000, ötekine 3.000 akçelik timar verilir.¹⁷⁷ Timarın, 3.000 ya

¹⁷⁴ Ömer Lütfi Barkan, *Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1358) Tarihli Arazi Kanunnamesi*, s. 2.

¹⁷⁵ Okuru, son derece zengin ve farklı terimlere boğmamak için, genel olarak, aynı sistemi ifade eden terimlerden belirleyici olanıyla yetinmeye çalışıyorum. Timar da bu terimlerden biri. Timar, görev bakımından çok çeşitli adlar aldığı gibi, gelir bakımından büyüklüğüne göre zeamet ve has adlarını da alır.

¹⁷⁶ M. Tayyip Gökbilgin, "Kanunî Sultan Süleyman'ın Timar ve Zeamet Tevcihi ile İlgili Fermanları", s. 34.

¹⁷⁷ Aynı yazı, s. 39.

da 2.000 akçelik kısmı "kılıç yeri", yani "hassa çiftlik" olacağına göre, timarın atadan oğula ilk intikalinde, mevcut kılıç yeri, kılıç yerine olan gereksinmeyi karşılamayacağına ve reyanın tapulu tasarrufundaki yerler de kılıç yeri haline getirilemeyeceğine göre, timarın bölünmez çekirdeğini oluşturan kısmı, kısa zamanda ve büyük ölçüde, ya parçalanacak, ya yeni timarlara kılıç yeri verilemeyecek, ve sonuçta timarın çekirdeğini oluşturan kılıç yeri (hassa çiftlik) çözülecek ve bir kalıntı olarak kalacaktır. Bu nedenle, sipahi timarlarının büyük kısmında, sipahi zümresindeki nüfus artışıyla birlikte, hassa çiftlikler ortadan kalkacaktır.¹⁷⁸ Bunun yanı sıra, aynı nüfus artışı, toprağın sınırlı olması dolayısıyla, artık reaya çiftliklerinden oluşan timarları da parçalayacak ve burada da durmayarak, yeni gelen kuşaklardan birçok sipahi-zade, (özellikle üçüncü ve sonraki oğullar başta olmak üzere) timar alamayacak, bu soylu zümre içinde de bir nüfus fazlası oluşacaktır. Yeni birçok timarın soydan gelme sipahiler yerine, devşirmelerden oluşan kadrolara aktarılması da, sipahiler arasında, timar tasarruf edemeyen kitleyi daha da artıracaktır.

Bir yanda tasarruf edeceği toprağı olmayan reyanın, bir yanda ödenmemiş artı-emeğe elkoyma olanağı kalmayan sipahilerin çoğalması, bir başka deyişle nüfus artışı, üretim biçimini, timar sistemini çözüştüren en önemli etkenlerden biri olacaktır. Bu çözümler, timar sisteminin çeşitli derecelerde bozulmasıyla ilerlemiş, ve bir timar sistemi bozulduğunda, o sipahiye yazılı reyanın raiyetliğı, yani serf niteliğı de kendiliğinden bir süreç içerisinde eriyip ortadan kalkmıştır. Özellikle, köylerde, ekilir toprağın, doğrudan üretici arasındaki nüfus artışı nedeniyle, mevcut reaya yetmemesi, toprağı bırakıp giden reyanın on yıl içerisinde yerine getirilmesi koşulunu kendiliğinden ortadan kaldırmış, başlangıçta kanunnamelerde pek sık görülen bu maddeye artık raslanmaz olmuştur. Timarların, bir yandan giderek yozlaşması ve çözümlenmesi, bir yandan devlet tarafından timarlara elkonması, ve iltizama verilmeye başlanması, reaya ile sipahi arasındaki raiyetlik bağı ortadan kaldırmış, ve bu ba-

ğın ifadesi olan çift-resminin adı da yazışmalarda görünmez olmuştur. Reyanın gerek toprağına bağlılığı, gerek sipahinin raiyeti olma durumu, timar sisteminin çözümlenmesiyle ortadan kalkmakta, bir başka deyişle, serflik kendiliğinden çözülmektedir. Tanzimatla birlikte, artık kimseye timar verilmesi, ve "babalarının timarına hak kazanmış küçük yaşta-ki çocukların merkeze celbedilerek, içlerinden kişi-zade ve okumaya hevesli olanların zabıt olarak yetiştirilmek üzere okullara yerleştirilmeleri" ile,¹⁷⁹ timar sistemi, ve esas olarak bu sistemin bünyesinde güçlü ve yasal niteliğıyle varlığını sürdüren serflik sistemi, sessizce göçmüştür. Serflik sistemi, esasını askerî-feodal sistemden almış, sistemin askerî yönünün çözümlenmesiyle, serflik de, timar sistemi içerisinde çözümlenmiştir.

Daha timar sisteminin yanı sıra, özellikle büyük padişah hasarlarında daha yoğun bir biçimde gördüğümüz ortakçılık usulünün, timar sisteminin çözüldüğü ve serfliğın giderek kalktığı dönemde, malikânelerde, mülk timarlarda, vakıflarda daha yoğunlaşmış olması olasıdır. (Kürdistan'da yurtluk ve ocaklık timarların çözümlenmesinin, yalnızca, aşiret reisinin devlet ile olan ilişkilerinde bir çözümlenmeden başka bir şey olmayacağı, aşiret reisinin veya beyin, aşiret üyeleri ile ilişkilerinde herhangi bir değişiklik meydana getirmeyeceği anlaşılır bir şeydir.) Daha aşağıda göreceğimiz gibi, iltizam sistemiyle birlikte, bir yerin (genellikle köyün) 5 veya 10 yıllık gelirini peşin olarak ödeyenler, bu köyleri, malikâne olarak mülk edineceklerdir. Malikâne haline gelen köy ve büyük çiftliklerde, toprağı daimî ve irsî olarak tasarrufunda bulunduran köylünün, burada, bu kez, feodal mülkiyetin devletten kişilerin eline geçmesi şeklindeki değişiklikten dolayı, —zamanla— yarıcı ya da ortakçı durumuna gelmiş olması olasıdır. Daimî ve irsî olarak toprağı tasarrufunda bulunduran reyanın tasarrufunda bulundurduğu topraklar, (timar sisteminden önce, ya da timar sisteminin bozulması sırasında ya da timar sisteminin bozulmasından sonra) herhangi bir şekilde mülk edinilmemiş, yani devlet mülkü olarak kalmışsa, zamanla, köylünün kişisel mülkü haline gelecektir.

¹⁷⁸ Barkan, "Çiftlik", s. 394.

¹⁷⁹ Barkan, "Timar", s. 331.

TİMAR SİSTEMİNİN YERİNİ İLTİZAM SİSTEMİNİN ALMASI

İmparatorlukta, merkezî feodal devletin çözülüp dağılmasında en önemli etken, mukataa (iltizam) adıyla bilinen tefeciliktir; ve tefeci sermaye, esas olarak, mukataa (iltizam) sistemi adı altında karşımıza çıkar. Ne var ki, imparatorlukta, feodal devleti yıkıp dağıtan, ve önemli para-servet birikimine olanak sağlayan mukataa sistemi, “tefeci” niteliği, yani “tefeci sermaye” açısından ele alınmamıştır.

Öyle anlaşılıyor ki, mukataa, başlangıçta, bazı yerlerde bir çeşit tahsildarlık sistemine benziyordu. Ama daha 16. yüzyılda, biz, mukataacıyı gerçek bir tefeci olarak görüyoruz. Örneğin bir pazar, bir mizan, bir gümrük, belirli bir süre (bir ya da üç yıl) için mukataaya (iltizama) verilirdi. Mukataaya alan (yani mültezim), devlete, mukataa parasını peşin olarak öder, ve mukataacı, görevlendirdiği adamlarına, mukataasını satın aldığı yerin vergilerini, kendi adına toplattırdı. Mukataaların iltizama verilmesi, daha büyük bir tefeci sermayeyi gerektirmiştir. Örneğin, 1479 yılına doğru, İstanbul gümrüğü üç yıllığı 13.000.000 akçe, Bursa ipek gümrüğü yılda 700.000 akçe, Antalya gümrüğü yılda 150.000 akçe devlete gelir sağlamış,¹⁸⁰ bir başka ifadeyle, bu gümrükler, devlet geliri olarak gösterilen miktarlarda iltizama verilmiştir. İltizama verilen miktar ile bu mukataadan toplanan gelir arasındaki fark, iltizamı alana (mültezime) kalmakta; bir başka deyişle, bu fark, mültezimin faizini oluşturmaktadır. Burada iltizama alan sermaye sahibinin, vergileri, kendisi tarafından değil, görevlendirdiği adamlar aracılığıyla toplatması da, bu sermayenin tefeci niteliğini daha iyi ortaya koyar. Hatta bu mukataaların, bunlarla hiç bir ilgisi olmayanlar tarafından iltizama alınmış olması da bu bakımdan ilgi çekicidir. Nitekim, 1607’de, Bursa ve İstanbul ipek mizanlarının mukataasını, İstanbul’da, sarayda tabibi hassa (doktor) olan bir Yahudi almıştı.¹⁸¹ Bursa’da ipek mizanı mukataasının (her halde üç yıllığının) 1508’de 5.450.000 akçeye, 1512’de 7.400.000 akçeye, 1513’te 7.300.000 akçeye sa-

tıldığını görüyoruz. 16. yüzyılın son yarısında İran ile imparatorluğun arası açıldıktan sonra, bu miktar 3.000.000 akçeye kadar düşmüştür. 1584’te “Musa nam yahudi”, Bursa ipek mukataasını, oniki yıl için 238 yük akçeye satın almıştır.¹⁸² Bu örnekler, tefeci sermayenin, para-servet birikiminin oylumunun (hacminin), önemli boyutlara ulaştığını kanıtlamaktadır. Burada, tefeci sermayenin, devlete ait gelirlerin önemli bir kısmına faiz olarak elkoyduğu anlaşılır bir şeydir.

Mukataa sistemi, topraktan bağımsız büyük bir para-servetin birikimine ve yoğunlaşmasına yolaçmıştır. Mukataalar, başlangıçta, ticaret ve zanaata konu olan alanları, madenleri içeriyordu. Hassa arazisi ve reayadan alınan bazı vergiler de iltizama verilmekle birlikte, başlangıçta, esas olarak gümrükler, ipek mizanları, pazarlar, kapanlar, mumhaneler, bozahaneler, madenler ve tuzlar gibi ticaret ve zanaat alanlarında uygulanıyordu. 1487’de, Bursa şehri mukataaları gelirlerine ait bir belge, hem mukataaların konusu, hem de gelir miktarları hususunda bize önemli bilgiler vermektedir. Bu mukataalar 8 tanedir. Belgenin düzenlendiği tarihte bu 8 mukataa mültezime 3.005.664 akçeye verilmiştir: (1) Kapan, şehir pazarı, esir pazarı, bâdıhavâ, koyun ve umuma mahsus yol mukataası, 303.333 akçe; (2) şemhane (mumhane) mukataası, 23.333 akçe; (3) boya ve biber mukataası, 100.000; (4) pirinç ve arpa mukataası, 90.000; (5) bakır para mukataası, 51.666; (6) gümüş akçe darphanesi mukataası, 246.666; (7) Bursa mizan mukataası, 2.000.000; (8) Bursa gümrüğü mukataası 186.666 akçe.¹⁸³ Mukataa gelirlerinin önemli bir bölümü, tefeci sermayenin faizini oluşturmuştur, ve bu, bizi, servet-birikimi açısından bütünüyle, doğrudan üreticiyi sömürüsü bakımından ise ancak üretici ile olan ilgisi yönünden ilgilendirmektedir. Köylü, gerek tarımsal ürününü, gerek imal ettiği malları, meta olarak pazara sunduğu zaman, yukarda, mukataaların adından da anlaşılacağı gibi, pazar (bac) vergisi ödemek zorundaydı.¹⁸⁴

¹⁸² Aynı kitap, s. 344.

¹⁸³ Halil İnalcık, “Bursa”, *Belleten*, sayı 93, s. 56-57.

¹⁸⁴ Bu konu, bizim için çeşitli yönlerden önem taşır. Burada, konumuz açısından, vergilerin oylumunu saptamak için, nelerden, ne kadar vergi alındığını belirtmek yararlı olacaktır. 1545’te, siyah sabun yükünden 1 akçe, kına yükün-

¹⁸⁰ İnalcık, “Mehmed II”, s. 534.

¹⁸¹ Fahri Dalsar, agk, s. 251, belge s. 269-270.

Daha önce gördüğümüz gibi, yedi-kulluk olan şahsî-hizmet ve angaryalar, resmî-çift adı altında, (önce isteme bağlı olarak, daha sonra kesinleşerek) nakdî ödemeye çevrilmişti. Köylü, aşarı aynı olarak, ama çift-resmini nakdî olarak ödemek zorundaydı. Daha sonra konacak olan ve giderek önemli bir kısmı nakit olarak ödenen avarız vergileri dışında, koyun-resmî, çift-bozan resmi, tapu-resmî, gerdek-resmî, cinayet-resmî gibi resimler de nakdî olarak ödenmekteydi. Köylü, bu nakdî yükümlülüklerini karşılayabilmek ve ayrıca, kendi ailelerinin üretmediği, ama gerekli geçim malları arasında yer alan metalleri alabilmek için, ürününün belirli bir kısmını metaya çevirmek zorundaydı ve meta olan her ürünü için ödediği vergi, mukataayı satın alan tefeci sermayenin faizini de içersinde taşımaktaydı. Ve bu nedenle, mukataaya satılan her pazar, aynı zamanda, tefeci sermayenin doğrudan üreticinin tarımsal emeğini ve elzanaatı emeğini sömürmesi için de bir pazardı. Köylünün, gerek sipahisine ödediği, ve daha sonra gerek devlete (avarız) ödeyeceği *nakdî* yükümlülükler ve vergiler, onu meta üretimine zorluyor ve pazara daha bağımlı hale getirerek, doğal ekonomiyi bir yandan çözüyor, ve öte yandan da, onu tefeciye faiz ödemeye zorluyordu. Bunun yanısıra, köylünün, almak zorunda bulunduğu gerekli metaller (tuz, demir, mum, cam ve bazı giyecekler vb.) için ödediği dolaylı vergilerin bir kısmı da, tefeci sermayenin faizini oluşturmaktaydı.

den 2 akçe, boya yükünden 2, kalay yükünden 8, şap 2, karaboya 1, balık 1, çanak ve testi 3, kilişbudağı 2, tekne 2, fındık 2, badem 2, ceviz 2, kuru üzüm 2, köfter 2, armut 2, incir 2, kayısı 2, kuru erik 7, elma 1, yaş üzüm 1, kızilek 1, zeytin 2, pirinç 2, kestane 2, tuz 3, somak 2, yağ 2, bal kutusu başına 2, sahtiyân yükünden 2, gön yükünden 1, ham gön 4, bakır 2, demir 2, saçayak 2, mih 2, keten 2, pembe 2, kepenek 1, çuha 8, ibrişim 10, tülbent 6, ham kalyay 4, katran 1, dikilmiş çuha 2, bez kaftan 2, aba 1, halı 2, organ 1, çorap 1, yapığı 1, kalay taşı 2, çiçek 2, zift 1, çiriş 1, palamut 1, hasır 1, kavun-karpuz 1, sarmısak 2, soğan 1, peynir 2, sebzevat 1 akçe, yüz kaşıktan 4 kaşık, bir okka sade yağdan 2 pul, yirmi yumurtadan 1 yumurta, sepet yükünden 1 sepet, beziryağından 2 akçe, bir araba undan 1 akçe, ot yükünden 1 akçe, yeşil ot yükünden 1 bağ, yonca yükünden 2 bağ, nar yükünden 1 akçe, turunçtan 1, keçi boynuzundan 1, şaraptan 3, pekmezden 1, sirkeden 1, kürk yükünden 2, leblebi- den 2, çilekten 2, turfanda yemiştin 1 akçe, çıra yükünden 1 para, odun yükünden 2 para, buğday, arpa, mercimek, bakla, börülce, yulaf, burçak ve bütün hububattan 1 muttan 1 kile, esir satılsa satandan ve alandan 2'şer akçe, at ve katır satılsa alandan ve satandan 2'şer akçe, sığırdan 2 akçe, 3 koyundan 1 akçe alınır. (Hadiye Tuncer, *Osmanlı İmparatorluğunda Arazi Kanunları*, Ankara 1963, s. 69-73.)

Bir bakıma, burada, doğrudan üreticinin ödediği faizin, daha yukarda gördüğümüz tefeci sermaye tiplerinde olduğundan, nicel (miktar) bakımından daha az olduğu kabul edilir bir şeydir, ama üretim araçlarının pek dağınmış olduğu ülkede, para-servet birikimini, belli merkezlerde *yoğunlaştırması* bakımından öteki biçimlerden daha büyük bir önem taşır.

Ama, tefeci sermaye, mukataa sisteminin, (pazar, mizan, gümrük, vb gibi meta alışverişine bağlı bulunan) ticaret alanından, tüm köylülüğün üretimini kapsamına aldığı zaman, doğrudan üreticiyi yıkıma sürükleyecektir. Timar sistemi bozulduğu ölçüde, köylünün, timarlı sipahiye ödediği nakdî ve aynı rantlar, bu kez, mukataa usulüyle mültezime (kesenekçiye) satılmaya başlanmıştır. Mültezim, bir veya üç yıl için, timarın gelirini, devletten peşin olarak satın alıyor, ve bu geliri kendisi topluyor (veya toplatıyordu). Mültezimlerin, kimler olduğu ve iltizamla aldıkları köylerin sayısı ilgi çekicidir. Örneğin, Niğbolu ve Silistre sancaklarında 73 timarın mültezimliği Rusçuk âyânı İsmail Beyin üzerinde kalmıştır.¹⁸⁵ Timarların iltizama verilmesi için yapılan müzayedelerde, genel olarak, timarların defterlerde yazılı "nominal" gelirleriyle mültezimlere satış bedelleri arasında hiç bir ilişki kalmamıştır. Bazı mültezimler, timarların eski defter yazısının her 22 ve 25 akçesine 1 kuruş düşecek şekilde bir bedel ödedikleri halde, bazı timarların bedeli, ortalama her 400 akçe defter yazısı için 1 kuruş hesabıyla ödenmiştir.¹⁸⁶ Mültezimlerin, bir köyün gelirini, ne kadar ucuza kapatırsa, o kadar fazla kazanacağı doğaldır; aynı şekilde, köylüden ne kadar fazla alırsa, o denli kazancı artacağı için, köylüyü ezen ve yıkıma sürükleyen tipik tefeciler olmuşlardır. 1804 tarihlerine doğru 901 kadar sancakta, 2.047'si sipahileri yoklamalarda hazır bulunmadığı için ve 903'ü de nizam-ı cedid askerlerinin masraflarını karşılamak üzere vb., 3.575 timara devlet tarafından elkonmuştur.¹⁸⁷ Devlet tarafından elkonan 3.575 timarın 2.496'sının geliri mültezime verilmiş 1.079 ti-

¹⁸⁵ Barkan, "Timar", s. 330.

¹⁸⁶ Barkan, "Timar", s. 330.

¹⁸⁷ Barkan, aynı yazı, s. 330. (Barkan, bu bilgileri, V. P. Mutafçieva — Str. A. Dimitrov, *Sur l'Etat du système des Timar des XVIII. ss.*, Sofya 1968, s. 36'dan aktarıyor.)

mar da emanetle yönetilmiştir. İltizamla işletilmek üzere müzayedeye çıkarılmış bulunan timarlardan beş-altı ve bazan on yıllık gelirini peşin (*mu'accala*) verenlere, bu timarlar, *malikâne olarak satılmıştır*.¹⁸⁸ Toprağı irsî ve daimî tasarrufunda bulunduran köylünün —daha sonra özel mülkiyetine dönüşecek olan— tasarruf hakkı elinden alınarak, yani toprağın gerçek sahibi olması gereken köylü mülksüzleştirilerek daimî ve irsî tasarrufunda bulundurduğu toprakları, yeni toprak sahibinin rızası ile, ancak ortaklıkla işleyen çiftçi durumuna gelecektir.

Karamürsel, saraydan iltizam alan mültezimlerin, hazineye karşı, itibarlı bir sarrafı kefil göstermesi gerektiğini belirtiyor. "Bir takım kimselere kuyruklu denilen imtiyazlı senetler verilmek suretiyle hazine sarrafları ortaya çıkarıldı ki, bunlara, '*kuyruklu sarraflar*' deniliyordu. Hazineye kefil gösterilecek sarrafın mutlaka kuyruklu sarraflardan olması ve bu sarraflığa girecek olanın, önceden ikibinbeşyüz kuruştan onbin kuruşa kadar berat ve harcı ve bundan başka da her iltizam bedeli için ayrıca ferman harcı olarak nisbî bir parayı vermesi lâzım gelirdi."¹⁸⁹

Öyle anlaşılıyor ki, sarraflar, yalnızca kefil olmamakta, mültezimlerin faizlerini paylaşmaktadır. Böylece, doğrudan üreticiyi kitlesel olarak yıkıma sürükleyen tefeci sistemi, kuyruklu sarraf sistemi ile, tefeci sermayenin birikiminde ve bir merkezde yoğunlaşmasında daha önemli bir olanak kazanmaktadır.

Suvla, sarrafların etkisinin daha yaygın ve yoğun olduğunu belirtiyor. Hazine genellikle boş olduğu için, devlet borçları, bazan vadesi belli olmayan senetlerle ödeniyor, bu senetleri alanlar Galata sarraflarına (Ermeni, Rum, Musevî ve Tatlısu Frenkleri) yüksek faizle kırıdırıyorlardı. Sarraflar da, saraya veya defterdara büyük rüşvetler vererek bonoları tahsil ediyorlardı. Bonolar ödenmez duruma gelince, bonoların ödenmesinde kişisel çıkarı olan vezir ve defterdarlar, devlet tarafından elkonan timarların, beş veya on yıllık vergi gelirini mezada çıkarıyorlardı. Bir sürü entrikalarla mezadı üzerinde bıraktıran sancak beyleri, Galata sarrafları

ile ortak hareket ederek, mezat miktarının büyük kısmını, hazine senetleri ile, küçük bir kısmını sarraflardan aldıkları borçla ödüyor, daha sonra uzun süre, sarrafla ortaklaşa sancak halkını ağır vergilerle kasıp kavuruyordu.¹⁹⁰

İltizam sisteminde, Ermeni, Rum, Yahudi ve Tatlısu Frenklerinden oluşan Galata sarrafı, ülkenin iç ve dış ticareti üzerinden faiz almakla kalmıyor, tüm tarımsal üretimden, nüfuzlu devlet memurlarıyla işbirliği yaparak, büyük faiz paylarını topluyordu. Bu nedenle, ülkede, tefeci sermaye, bir yandan köylüyü yıkıma sürüklerken, öte yandan büyük bir para-servet birikimi ve yoğunlaşması sağlıyordu.

Burada, önemli bir noktayı daha açıklama olanağı buluyoruz. Marx'ın kapitalist üretime öngelen dönemlerde, tefeci sermayenin aldığı karakteristik iki biçimi açıkladığı pasajı daha yukarda yazımıza aktarmıştık. Marx, tefeci sermayenin, kapitalist üretime öngelen dönemde, aldığı karakteristik iki biçimden birinin, üst-sınıfların müsrif senyörlerine, özellikle toprak sahiplerine borç para vererek tefecilik, öbürünün doğrudan üreticilere borç para vererek tefecilik olduğunu belirtmekteydi. Biz, daha yukarda, doğrudan üreticilere borç para vererek yapılan tefecilik çeşitlerine değinmiş, üst sınıflara borç para vererek yapılan tefeciliği, imparatorlukta, aramamıştık. Şimdi, burada, tefeciliğin, bu yönü üzerinde durabiliriz.

İmparatorlukta feodal devletin merkezî niteliği, tefeci sermayenin, daha değişik rol oynamasına yolaçmıştır.

Üst sınıflar içerisinde para-servet sahibi olanlar, Galata sarrafları aracılığıyla, faizcilik yaparken, öte yandan devlet kapısında nüfuzlu kişiler de, sarrafların aracılığıyla, dolaylı tefeciler haline gelmişlerdir. Burada, önemli olan nokta, en büyük toprakbeyi olarak, sarayın, devletten alacaklı durumda olanları tefeci sermayeye ezdirmesi, ve daha sonra, sarayın, tefecilerden borç para alması ve nihayet sarayın tefecilere borçlu duruma gelmesidir.

Saray, devlet borçlarını ödemekte çoğu zaman güçlük çekmiş, ve alacaklılara bazan vadesi belli olmayan borç senetleri vermiş, bu borç senetlerini alanlar, Galata sarrafları

¹⁸⁸ Barkan, "Çiftlik", s. 395; "Timar", s. 330.

¹⁸⁹ Ziya Karamürsel, *Osmanlı Malî Tarihi Hakkında Tetkikler*, s. 202-203.

¹⁹⁰ Dr. Refii-Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s. 265-266.

rına yüksek iskonto ile kırdırmıştır.

Saray, tefecilerin eline geçen borç senetlerini ödemek için, tarımsal gelirleri, iltizam usulüyle satmak, ve daha büyük borçları ödeyebilmek için ise, büyük tarımsal alanları malikâne olarak devretmek zorunda kalmıştır. Tarımsal gelirleri iltizama alan ya da malikâne olarak satın almış bulunan nüfuzlu kişilerdir (üst-sınıflardır), ve tefeci sermaye (sarraf), bu satışların manivelâsını oluşturmuştur. Böylece, tefeci sermaye, bir yandan devleti tefecilik yoluyla yıkıma sürükler ve bununla birlikte üst-sınıflardan bir kısmını mahvederken, bir yandan da, üst-sınıflar içersinden nüfuzlu unsurların, tefeci sermaye vasıtasıyla, feodal sömürüden, artı-üründen daha büyük paylar almasını sağlamış, ve feodal üst-sınıfların bir kısmını beslemiş, güçlendirmiştir. Köylerin gelirinin birkaç yıllığına, gene tefeciler yardımıyla, peşin olarak ödeyerek, bu köyleri, malikâneleri haline getiren nüfuzlu kişiler ise, yeni feodal toprakbeylerini oluşturmuşlardır.

Tefeci sermaye, en büyük feodal olan sarayı yıkıma sürükler, feodal sistemi tepede yıkarken, öte yanda, tabanda, yeni feodaller yaratarak, feodal sistemin, yeni bir biçimde güçlenmesine olanak sağlamıştır.

TİCARET SERMAYESİ VE NİTELİĞİ

İmparatorlukta, ticaret ve elzanaatları, esnaf ve zanaat loncalarının sıkı kuralları yanında, merkezden, denetim altında tutuluyor, ve içerde üretilen gerek sınaî ve gerek tarımsal ürünlerin fiyatı saptanıyor (narh konuyor) ve vergiye bağlanıyordu. Kervan ve deniz ticaret yollarının birbirine bağlandığı dış ticarete konu olan şehirler, aynı zamanda, kendi bölgelerinin yerel pazarı olarak birçok elzanaatlarının toplandığı ve yerel ticaretin de geliştiği merkezlerdi; ne var ki, bu büyük merkezlerde, bu iki ticaret biçimi birbirinden ayrılmaktaydı. "Uzak ticaret bedesten çevresinde, yerel sanayi hırfetlerin (loncaların) yerleştiği *çarşı* (sûk)'larda toplanmıştı."¹⁹¹ Yerli sanayi ve ticaret, lonca kurallarına tâbi olduğu halde, Bedesten tüccarı bu kurallara bağlı değildi.

¹⁹¹ Prof. Dr. Halil İnalcık, "Yükseliş Devrinde Osmanlı Ekonomisine Genel Bakış", *Türk Kültürü*, c. VI, sayı 68, s. 541.

"*Hoca veya bezirgân* adı alan bedesten tüccarları, serbestçe istedikleri kadar servet yığabilirlerdi."¹⁹²

Uzak ticaretin esas konusunu, Hint baharatı ve İran ipek ve ipeklileri oluşturuyordu. Hindistan'dan ve İran'dan gelen emtia, imparatorluğun dış ticarete elverişli merkezlerinde, genel olarak, Akdenizde ticarî egemenliklerini sürdüren Venedikli tacirlere satılıyor ve onlar da bu malları Avrupa'ya satıyordu. İmparatorluk toprakları, bu bakımdan, üreticisi ve tüketicisi kendi dışında bulunan metaların değişiminin gerçekleştiği bir alan görevi görüyordu. Dolayısıyla, metalarını, imparatorlukta pazarlara getiren tacirler ile bu metaları kendi pazarlarına götüren tacirler, ırk, din ve coğrafya bakımından birbirinden hemen hemen kesin olarak ayrılmaktaydı. Burada tacir, üretici ile tüketici arasında bir aracı değil, aracılar arasında üst-aracılar. Dış ticarete konu olan şehirler, genellikle İranlı ve Venedikli tacirlerin metalarının karşı karşıya geldiği yerlerdi, ve yalnızca metalar karşı karşıya gelmiyor, tacirler de karşı karşıya geliyordu. Bu yabancı tacirlerin yanında, Osmanlı tebaası taciri de görüyoruz. Bunlar, müslüman Türk ve Arap, Yahudi, ermeni ve rum tacirlerdi, ve öyle görünüyor ki, bunlar, ya bu iki dış ülke taciri arasında, zaman zaman bir aracı halkayı oluşturuyor, ya iç imalât merkezleri ile dış ülke tacirleri arasında bir aracı halka oluşturuyor, ya da imparatorlukta üretici ile tüketici arasında toptancı aracı halkayı oluşturuyordu. Nitekim Batı Anadolu'da pamuklu dokuma, Ankara ve Kastamonu'da sof, Bursa ve İstanbul'da ipekli, Selanik ve İstanbul'da çuha ve Edirne'de ayakkabı,¹⁹³ çeşit ve niteliklerine göre, dış ticarete konu olduğu gibi, Balkanlarda, Karadeniz kıyısı ülkelerde, Anadolu'da ve Arabistan'da (örneğin sof) pazarlamıyor ve doğaldır ki, bu iç ticaret, Osmanlı tebaası tacirler tarafından yerine getiriliyordu.

Bununla birlikte, imparatorluk toprağının, Asya ve Avrupa arasındaki ticarete, bağlayıcı bir köprü olması, imparatorluğun ticaret ekonomisinde belirleyici bir unsur olmuştur. Nitekim, İngilizler, daha sonra, 1620'de, baharat ve ipek yolunun değiştirilmesiyle, Osmanlı hazinesinin yılda 300 bin

¹⁹² Aynı yazı, s. 541-542.

¹⁹³ İnalcık, "Mehmed II", s. 533.

altın gümrük gelirini kaybedeceğini hesaplamaktaydılar. Bu ticaretin bir yarısını oluşturan Venediklilere göre ise, bu rakam daha büyüktü; Venedik balyozuna göre, Hint ticareti, gümrük vergisi olarak, padişaha yılda yarım milyon altın sağlamakta idi.¹⁹⁴ Kara veya deniz yolu ile getirilen frenk kumaşından, ipek ve ipekli kumaştan, kürk ve hububattan, bölgelere göre zamanla değişen vergiler alınmıştır. Yabancılar kıymet üzerinden yüzde 4, haraçgüzarlar (haraç ödeyen Osmanlı tebaası) yüzde 2, müslümanlar yüzde 1 öderken, bu vergiler 1476'da (Sultan Mehmed) yabancılar için yüzde 5'e, haraçgüzar ve müslümanlar için yüzde 4'e çıkarılmış; 1481'de (Bayazıt tahta çıktığında), yalnız müslümanlar için vergi yüzde 2'ye indirilmiştir.¹⁹⁵ 1548 tarihli Şam Kanunnamesine göre, baharat ve kumaştan deve yüküne 7 altın gümrük harcı alınıyor, şayet bu, "efrenc taifesi"ne satılırsa 9'u "efrenc"ten olmak üzere 19 altın alınıyordu.¹⁹⁶ Kuşku yok ki, Hindistan ve İran'dan gelen baharat ve ipekli (ve diğer emtia) ülke içersinde de pazarlanıyor, hatta ipekliler, ilkin sarayın gereksinmeleri için ayrılıyor, sonra yerli tacir, daha sonra frenk taciri alıyordu. Bursa bu bakımdan önemli bir merkez oluşturmaktaydı. Buradan dışarıya ve imparatorluğun öteki ülkelerine, yalnız Hindistan baharatı ve İran ipeklisi değil, Ankara ve Kastamonu sofları, Halep ipeklileri ve Bursa'da dokunan ipek ve kadifeler satıldığı gibi, İtalyan tacirleri, Avrupalıların en önemli ihraç malı olan yünlü kumaşların önemli bir kısmını burada satıyor ya da trampa ediyor, bu yünlü kumaşlar Anadolu ve İran'a bu yoldan gidiyordu. Basra körfezi, Suriye Limanları, İskenderiye, Antalya, İzmir, İstanbul, bu ticaret merkezlerini oluşturmaktaydı. Bu ticaret, yalnız ticaret merkezlerinde değil, kervan yolları boyunca, nakliye ve kervancılıkta ve bunlara bağlı yan zanaatlarda ve ticarete, önemli bir canlılık yaratmaktaydı.¹⁹⁷

Öyle görünüyor ki, imparatorluk, iki kıtanın birleşme

¹⁹⁴ Dr. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkısaflı Devrinde Türkiye'nin İktisadi Vaziyeti Üzerinde Bir Tetkik Münasebetiyle", *Bellekten*, c. XV, sayı 10, s. 666 ve 667.

¹⁹⁵ İnalcık, *Bellekten*, sayı 93, s. 59.

¹⁹⁶ Barkan, *Kanunlar*, s. 221.

¹⁹⁷ Ömer L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal-Yapı Üzerindeki Tesirleri", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, İstanbul 1964, s. 20.

noktasında, iki kıta arasındaki ticaretin geçiş yolunu elinde bulunduruyor, ve bu nedenle de, satıcı tüccar ile alıcı tüccar arasında bir bağ oluşturmuyordu. Bu doğal konumu, imparatorlukta, belirli merkezlerde bir ticaret ve tefeci sermayenin oluşmasına ve yoğunlaşmasına hizmet etmekteydi. Ama alıcı tüccar da, satıcı tüccar da, gerçek anlamda sanayi sermayesine bağlı değillerdi, doğadan sağlanan tarımsal ürünlerin (baharat) ya da küçük bireysel işletmelerde imal edilen (ipekli) malların ticaretini yapıyorlar ve bunlar, esas olarak, küçük köylü ve lonca zanaatçıları olan üreticiler ile —bunlar genel olarak lüks nesnelere olduğu için— lüks nesne tüketicileri, yani üst-sınıflar (prensler, senyörler, yüksek devlet memurları vb.) arasında aracı bir rol oynuyorlardı. Bu nedendir ki, Avrupa iktisadi bir bunalım içersinde bulunduğu dönemde de, lüks mallara olan ilgi sürekli artmaktaydı. Bundan daha önemli olan nokta ise, imparatorluğun, eski dünyanın (ki yeni dünya keşfedilip varlığını hissettirinceye dek, "eski dünya" sözünden "dünya"yı anlamak gerekir) iktisadi merkezini oluşturan Akdeniz iktisadi ünitesine bağlı bulunmasıdır. Akdeniz iktisadi çevresinde, Venedik, Ceneviz ve başka yerlerden gelen tacirler, imparatorluğun ticarî merkezlerinden aldığı emtiayı, Avrupa pazarlarına iletliyordu. Dolayısıyla, imparatorlukta, başlangıçta, dış ticaretin esasını, ülkede üretilen ve imal edilen ürünlerden çok, ülke dışında üretilen ve imal edilen ürünler oluşturuyor, bu ürünlerin dış ticarete konu olduğu merkezlerde, ticaret ile birlikte imalât hayatı da canlanmış bulunuyordu. Bir başka deyişle, imparatorluk, ticaret sermayesinin yurdu değildi, ancak bu ticaret sermayesinin kârından, vergi şeklinde, payını alıyordu. Ama gerek bu payların toplanması işini üstlenen mültezimlerin, bu paylardan, devlete peşin olarak ödediği paranın faizini alması, gerek imparatorluk tebaasından tüccarların, bu ticarî faaliyete katılması, ticaret ve tefeci sermayesinin yoğunlaşmasını da etkilediği bir gerçektir.

Dünyanın iktisadi merkezinin, Akdenizden Atlantiğe kayması, imparatorlukta, bu her iki ucu ile dışa bağlı ticareti hızla çökertecektir. Amerika'nın bulunuşu (1492), Hindistan'a Afrika'nın güneyinden deniz yolu ile varılması (1496),

dünya iktisadî merkezini, Akdenizden Atlantiğe kaydırarak ve Atlantik, bu kez, Akdenizi egemenliği altına alacaktır. Bu savaşım, yalnız imparatorlukta bir iktisadî sarsıntıya yolaçmakla kalmayacak, Venedik'in ticarî yaşamı da sönecek, Venedik ile İspanya-Portekiz arasındaki savaşım, Venedik'in yenilgisiyle sonuçlanacaktır. Nitekim, 1503'te Venedikli gemiciler İskenderiye ve Suriye limanlarında satın alacak pek az baharat bulabilirken, aynı yıl, Portekiz gemicileri Lizbon'a 1.800 ton baharat getirmişti ve bu amaçla her yıl 12 kadar gemi yola çıkıyordu.¹⁹⁸

Hollanda ve İngilizler ile İspanyol-Portekizler arasında devam edecek ve Hollanda ve İngilizlerin egemenliği ile (sanayi sermayesinin, ticaret sermayesini egemenliği altına almasıyla) sonuçlanacak olan savaşım, bizi, konumuzdan bir hayli uzaklaştırıyor. Ama şu kadarına değinelim ki, Hint baharatı ile İran ipeğinin yol değiştirmesi, birbirinden farklı bir seyir izlemiştir. İmparatorluk, Hint baharat ticaretini 1630'lara doğru tamamen kaybetmekle birlikte, İran ipeklerinin ticareti, dalgalanarak, daha uzun süre devam etmiştir. İran şahı Abbas, imparatorluğu, iktisadî yönden zayıflatmak için, imparatorluk üzerinden yapılan ipek ticaretini yasaklamış ve bu ticareti Hint denizine (Bender'e) yönelterek, yolunu değiştirmişti. Böylece Osmanlı transit yolu kapanmış ve İran ipeğini İngilizler almaya başlamıştı.¹⁹⁹ Bu olayların daha sonra çeşitli değişikliklere uğraması, zaman zaman İran ipeklerinin imparatorluk gümrüklerinden geçmesi, bizi, burada pek ilgilendirmemektedir. Sonuçta, İngilizler ve Hollandalılar, deniz yolu ile, Hint baharatı ve İran ipek ticaretini ele geçirmişler, ve bu malları, eskiden Avrupa'ya, Venedikli tacirler satarken, şimdi İngiliz ve Hollandalı tacirler satmaya başlamışlardır. "Eskiden levant ticareti bu pazarın (Venedik'in) esas temeli idi, bütün Almanya'ya baharatı bu pazar temin ederdi, şimdi ise [1628] bunu İngilizlerle Felemenkililer sağlamaktadır."²⁰⁰ İngiliz ve Hollandalılar, yalnız Hint okyanusunda egemenliklerini kur-

makla kalmayacak, Akdenizde de üstünlük sağlayacaklar, ve Akdenize, baharatı, bu kez İngilizler getirecektir.

Dünya iktisadî merkezinin değişmesi, elbette, yalnızca Hint ve İran yolunu Avrupa'ya bağlayan yolun değişmesi ile açıklanamaz; bu yolu değiştiren iktisadî etkenlere de bağlıdır. Bu, kuşku yok ki, Amerika'nın bulunuşu ile, Amerika'da birikmiş bulunan değerli madenlerin (altın ve gümüşün), Avrupa iktisadî yaşamında yarattığı canlanmaya bağlı olduğu gibi, bu sonuçların da etkisini içersinde taşıyan kapitalizmin doğuşuna ve yükselişine de bağlıdır. İngiltere'nin ticarî egemenliğinin temelinde, sanayi sermayesi esas yeri tutar, ve İngilizler, Akdenizde, yalnızca, Venedik tacirlerinin yerini almış olarak görünmezler. İngiliz ticareti, sanayi sermayesine bağlı bir ticaret olarak, Akdeniz ticaretinin de *niteliğini* değiştirecektir. Mamûl lüks mallar alıcısı Venedikli tacirin yerini, sınaî mamûller ve sömürge ürünleri satan, ve hammaddeler alan, niteliği değişmiş bir ticaret alacaktır.

Kadife ve ipekli kumaş alan tacirin yerini, ipek ipliği ve daha sonra yalnızca ipek alan; sof kumaş satın alan tacirin yerini sof ipliği ve daha sonra yalnızca tiftik alan tacir alacaktır.²⁰¹ Değişimin niteliği değişmiştir. Değişim, Batının sanayi ürünleri ve müstemleke ürünleri (özellikle müstemlekelerde dokunan kumaş, baharat, kalay, kurşun, boya) ile imparatorluğun hammadde ve yarı-hammaddeleri (pamuk veya pamuk ipliği, mazı, tiftik, yün, deri, ipek) arasında bir değişim olacak ve ticaret, *nitelik* değiştirecektir.

Daha önce, kapitalizm-öncesi üretimden sağlanan emtianın satıcısı tacir ile gene kapitalizm-öncesi egemen ve üst sınıfların tüketim nesnelere alıcısı tacir arasında, bir ara halka oluşturan ve bu yönü ağır basan yerli tacir, şimdi hammadde ve yarı-hammadde üreticisi ile sanayi sermayesinin bir uzantısı haline gelmekte olan tüccar arasında yerini alacaktır. Meta, *ikiye bölünmüştür*. Sanayi sermayesi imparatorluktan, metan, hammadde ve yarı-hammaddelerini almakta, kullanım-değeri olarak tüketilebilecek mamûl hale getirdikten sonra, bunu, yeniden hammadde olarak

¹⁹⁸ Barkan, aynı yazı, s. 20.

¹⁹⁹ Bkz: İnalçık, *Bellekten*, sayı 60, s. 661-676.

²⁰⁰ C. S. P. Venice, c. XX, vesika 55'ten aktaran İnalçık, *Bellekten*, sayı 60, s. 674.

²⁰¹ Barkan, aynı yazı, s. 24.

aldığı pazarlara sürmektedir. Yerli tüccarın, burada, doğrudan üretici ile yabancı tüccar arasında, yabancı tüccar ile doğrudan tüketici arasında birbirinden farklı iki yeri vardır; ama ikisi de, —gelecek yazımızda ayrıntılarıyla açıklayacağımız gibi— doğrudan üreticiyi sömürecektir. Başlangıçta, kapitalizm-öncesi ülkeler arasında ticaretin bir ara halkası olarak, ülke için gelir kaynağı olan ticaret, yabancı sanayi sermayesinin bir uzantısı haline geldiği zaman, ülkenin kaynaklarını soğuran ve doğrudan üreticiyi sömürecek bir gider kaynağı haline gelecektir.

17. yüzyılın ilk yarısında, imparatorlukta, ticaret sermayesi nitelik değiştirmekteydi ve bundan çok değil elli yıl kadar önce, 16. yüzyılın son yarısında, lonca kuralları ve feodal hukuk, ticaret sermayesinin (ve tefeci sermayenin) sanayi sermayesine dönüşmesini önleyen engeller olarak en katı biçimiyle devam ediyordu. Nitekim, İstanbul'da, 1564'te, ipekli kumaş dokuyan tezgâhların 318'e çıkması üzerine, İstanbul kadısına gönderilen bir fermanla, bu tezgâhların 100 adede indirilmesi emredilmekteydi. "Fermanu hûmayunuyla yoklanup görüldükte, 318 tezgâh bulunup, ... 100 adet tezgâh mukarrer olup, bakileri ref'olunmasın emr olup buyurdum."²⁰² 1577'de, ipek dokuma tezgâhlarının yeniden 278'e çıkması üzerine, "hayli gümüş zayi olmak lâzım geldiği ecilden", bu 278 tezgâhın 100 tezgâha indirilmesi buyurulmaktadır: "Şöyle ki tayin olunan 100 tezgâhtan ziyade emrime muhalif iş eylemiyeler."²⁰³ Burada bizim dikkatimizi çeken bir başka nokta, "dergâhı muallâm [saray] kullarından 28 nefer kimesnenin 88 bab kârhanesi" olduğudur. İran ile savaş dolayısıyla ("şark seferi sırasında"), 1586'da, İran'dan ipek gelmemesi üzerine, gümrük ve damga mukataalarını iltizama alan mültezimler, zarar etmekte olduklarını belirten dilekçelerinde, kanıt olarak, Bursa'da kapanan tezgâh sayılarına da yer vermişlerdir. Oldukça abartmalı bir biçimde saptandığı izlenimini vermekle birlikte, gene de bir gerçeği içerdiği açık olan bu dilekçenin altında, 25 tezgâh sahibinin adı vardır, ve şark seferinden önce, Bursa'da, 27 tezgâh sahibinin 420 tezgâhı bulunduğu halde, şimdi (1586)

27 tezgâh kalmıştır. Tezgâh sahiplerinin adlarından anlaşılacağına göre, hepsi müslümandır ve 60, 46, 40, 35, 30, 25 vb. tezgâh sahibi vardır.²⁰⁴ Öyle anlaşılıyor ki, tezgâhların azaltılması yolunda, İstanbul'da gördüğümüz devlet müdahalesi burada yoktur, ve lonca kuralları da, bu dönemde, işçiler konusundaki şikâyetlerden anlaşıldığı üzere, oldukça terkedilmiştir. İstanbul ve Bursa örneklerinden, ticaret ve tefeci sermayesinin en çok yoğunlaştığı bu iki kentte, bu sermayelerin, lonca kurallarını çözüştürerek sanayi sermayesine dönüşmekte olduğunu izleyebiliriz. Ne var ki, biri feodal devletin müdahalesiyle, öteki dış etkiler altında, gerilemek zorunda kalmış, ve sanayi sermayesine dönüşme süreci tamamlanamamıştır.

DEĞERLİ MADEN DARLIĞININ DOĞURDUĞU SORUNLAR VE DEĞERLİ MADEN KAYBI

Sultan Mehmed zamanında nakdi ödemeye çevrilmiş bulunan şahsi-hizmet ve angaryalar, öyle görünüyor ki, imparatorlukta, meta ve pazar ekonomisini canlandırmakla birlikte, nakit para sıkıntısını da birlikte getirmiştir. Çünkü belli bir dönemde dolaşım aracı işlevini yerine getiren toplam para miktarı, bir yandan dolaşımdaki meta fiyatlarının toplamı ve öte yandan dolaşım hızı ile belirlenir.²⁰⁵ Burada, dolaşım hızı sabittir, çünkü köylünün meta olarak dolaşıma giren ürünü genel olarak tarımsal üründür ve bunun ortalama yılda bir kez üretilmiş olması, bu ürünü, üretici açısından, dolaşıma, ancak yılda bir kez girebilmekle sınırlar. A büyüklüğünde bir para, diyelim çift-resmi olarak alınan 22 akçe, dolaşım devrini yılda bir kez tamamladığı için, çift-resminin ödenebilmesi için köylüye yılda gereken nakit miktarı da 22 akçedir. Oysa aynı para yılda iki kez dolaşım devrini tamamlasa, 22 akçe, 44 akçelik bir rol oynayacak, 4 kez dolaşım devrini tamamlasa 88 akçelik bir rol oynayacaktır. Bir başka anlatımla, akçe yılda iki kez dolaşım devrini tamamlasaydı, 22 akçenin görevini 11 akçe yerine getirecekti; 4 kez tamamlasaydı 22 akçenin görevini 5,5 akçe yerine getirecekti. Çift-resmi olarak konan yıllık 22 akçeyi,

²⁰² Fahri Dalsar, adı geçen kitap, s. 334.

²⁰³ Aynı kitap, s. 333-334.

²⁰⁴ Aynı kitap, s. 335-336.

²⁰⁵ Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt, s. 143, 144, 145.

köylü, tarımsal üretimden sağlayacağı için, 22 akçe, yılda bir kez dolaşım devrini tamamlamakta, paranın dolaşım hızı değişmeden kalmaktadır. Oysa dolaşım aracı görevini yerine getirecek olan toplam para miktarı, dolaşımdaki metallerin fiyatlarının toplamı ve dolaşım hızı ile belirleneceğine göre —dolaşım hızı sabittir—, dolaşımdaki metallerin toplamı, tüm köylülerin çift-resmini para olarak ödemeleri dolayısıyla artacağı için, dolaşımda daha büyük miktarda paranın bulunması gerekecektir. Ülkede, devlet elinde toplanan değerli madenler, bu para (sikke) gereksinmesini karşılayamamış, Fatih Mehmed zamanında akçenin gümüş miktarı sürekli düşürülmüştür.²⁰⁶ Genel olarak dolaşım aracı işlevinde bulunan akçenin gümüş olması, devletin gümüşe olan gereksinmesini de büyük ölçüde artırmıştır. Bu nedenle, Fatih Mehmed, 1454'te, Venedik ile yaptığı anlaşmada, ithal olunan külçe veya sikke gümüşü, darphaneye verilmesi koşuluyla, gümrükten muaf tutmuştu.²⁰⁷

Akçenin altın karşısında, değerini 1477-1575 yılları arasında korumasına karşılık, 1575-1586 yılları arasında büyük bir değer kaybına uğraması, sorunun ayrı bir yönünü oluşturmaktadır. 1477'de 1 altın duka 45 akçe ederken, 1575'te, aşağı yukarı yüz yıl sonra 1 altın duka 60 akçe etmektedir; herhalde bu değer değişmesinde, akçenin gümüş miktarındaki azalma rol oynamış olsa gerektir. 1575'te, 1 altın duka 60 akçe iken, onüç yıl sonra, 1586'da 1 altın duka, 120 akçeye yükselmiştir. Akçenin bu değer kaybının, altın ile gümüş arasındaki oranda meydana gelen farklılıktan ileri geldiği açık bir şeydir.²⁰⁸ "Eski Asya'da altının gümüşe oranı 6'nın 1'e ya da 8'in 1'e oranı gibiydi. ... ortaçağda ortalama oran 10'da 1'dir, Amerika'daki madenlerin bulunuşundan sonra yeniden 15-16'da 1 oranına geçilmiştir."²⁰⁹ 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan İspanya'ya (Sevilla'ya) 17.000 ton gümüş ve 181 ton altın gelmiştir. Altın üretimi,

²⁰⁶ Bkz: Prof. Dr. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, c. II.

²⁰⁷ İnalçık, *Belleten*, sayı 60, s. 652-653.

²⁰⁸ Altının saf olarak elde edilebilmesine karşılık, gümüş üretiminin nispeten yüksek bir teknik gelişmeyi gerektirmiş olması, gümüşün ilkel değerinin altına göre üstün olmasına neden olmuş, daha sonra altın kaynaklarının kurumasıyla altına oranla gümüşün değeri azalmıştır. (Bkz: Karl Marx, *Ekonomi Politika'nın Eleştirisine Katkı*, s. 201.)

²⁰⁹ Karl Marx, *Ekonomi Politika'nın Eleştirisine Katkı*, s. 201-202.

gümüşe göre, daha az, 1/6 oranında artmıştır. Altın ile gümüş arasındaki oranın değişmesi, ilk kez, buralarda meydana gelmiş olabilir. Öyle anlaşılıyor ki, bu nokta, bizim için son derece önemlidir. Çünkü aynı dönemde, imparatorlukta, gümüşün altına oranı, 12'de 1'dir.²¹⁰ Bu dönemde levant (genel olarak Doğu Akdeniz) ticaretinin, emtia ticareti yerine para ticaretine dönüşmesi ilginçtir. Çünkü tacir, Avrupa'da, 1 birim altına 16 birim gümüş alıyor ve imparatorlukta 12 birim gümüşü 1 birim altın ile değiştiriyor, bir başka deyişle 48 birim gümüş (3 birim altın) verip 4 birim altın alıyordu. İmparatorlukta, devlet, gümüşe olan gereksinmesi dolayısıyla, doğrudan darphaneye götürülen gümüşten hiç bir vergi almamak suretiyle para ticaretini isteklendiriyordu. İmparatorluk açısından, İspanyol (Amerika) altın ve gümüşünün ara basacağı Ceneviz olmuştur; özellikle 1580'den sonra, imparatorluğa, değerli madenler, buradan gelmeye başlayacaktır. 1613'e doğru Venedik, her yıl levanta beş milyon nakit para gönderiyordu. Fransız tüccarları, sınaî mamüller yerine, "İspanya'dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruslarını satın alıyor ve bunu daha pahalı olarak Türkiye'de satarak aradaki farktan kolayca büyük kârlar sağlıyorlardı."²¹¹

Dolayısıyla, imparatorluğa hammadde alımı için giren altın, gümüş ticareti ile gene Batı tarafından emilmekte, yerine gelen gümüş ise, darphanelerden dolaşım kanallarına boşalmaktadır. İmparatorlukta, akçeye olan güvensizlik dolayısıyla, önemli alışverişlerde "frenği" filorisi (altın para) esas alındığı için dış ticaret genellikle altınla yapılıyor; içerde paranın (sikkenin) gümüş olması nedeniyle de, gümüşün değeri esas alınıyor, altının değeri gümüşe göre ölçülüyordu. Evrensel eşdeğer olarak altının belirleyici rol oynaması, bir diğer deyişle, altının değerinin gümüşe göre değil, gümüşün değerinin altına göre hesaplanması, sonuçta, imparatorluğun, önemli ölçüde değerli maden kaybına yol açacaktır.

²¹⁰ İnalçık, *Belleten*, sayı 60, s. 659.

²¹¹ Aynı yazı, s. 658.

İÇ PAZARIN YABANCI SERMAYE TARAFINDAN YARATILMASI

Feodal üretimin belirleyici özelliklerinden biri, küçük üretim temeli üzerine kurulmuş olmasıdır. Üretim araçlarının ister mülkiyetini, ister tasarruf hakkını elinde bulundursun, küçük çapta köylü tarımı ve bağımsız elzanaatları işletmesi, feodal üretim biçiminin temelini oluşturmuştur. Toprak, köylü ailesinin işleyebileceği parçalara bölünmüştür; atelye bir ustanın belirli sayıda kalfa ve çırak ile işleyebileceği bir büyüklüktedir. Toprağın parçalara bölünmüş olması ve diğer üretim araçlarının dağılmış olması dar ve az çok ilkel bir üretim sistemi ile bağdaşabilir. Bu üretim biçimi, üretim araçlarının bir yerde toplanmasını dıştaladığı gibi, toplumsal üretici güçlerin gelişmesini de dıştalar.³¹² Üretici güçlerin gelişmesinin engeli haline gelmiş olan bu küçük üretim biçiminin yokedilmesi, bir başka deyişle, emek sahibinin kendi üretim araçlarından ayrılması, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur.

Emeğin sahibi ile üretim araçlarının sahibi tek ve aynı kişidir; parçalanmış ve dağıtılmış üretim araçlarını bir yere toplamak, pek çok insanın cüce mülkiyetini, birkaç kişinin dev mülkiyeti haline getirebilmek, emek sahibi üreticiyi, sahibi olduğu üretim araçlarından ayırmak gerekir. Emek sahipleri ile üretim araçlarının birbirinden ayrılması, yani doğrudan üreticinin mülksüzleştirilmesi, tarihin çeşitli dönemlerinde, değişik biçimlerde olmuştur. Fatih'in, fethettiği yerde, mülksüzleştirme çeşitli biçimler alır. Ama, sermayeye dönüştürülen para-servetin, doğrudan üreticiyi mülksüzleştirilmesi, nitelik bakımından, daha önceki mülksüzleştirmelerden bütünü farklıdır. Burada, para-servetin sermaye haline dönüştürülmesi süreci, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırırken, üretim araçlarından yoksun hale gelen emekçi, özgür ücretli işçi haline; üretim araçları da sermaye haline gelir. Böylece, pazarda, farklı iki meta sahibi karşı karşıya gelir. Bir yanda emek-gücü sahibi özgür işçi, öte yanda para, üretim araçları ve yaşama araçlarına sahip sermaye sahibi. Burda emek-gücü de metadır, sermaye

ye de.. Biri, kendisi için gerekli yaşama araçlarını almak için emek-gücünü satacak; öteki, daha büyük bir değer elde edebilmek için emek-gücünü satın alacaktır. Daha önce, doğrudan üretici, kendi üretim araçlarıyla, kendisi için gereken kullanım-değerlerini üretir ve bunları doğrudan tüketirken, şimdi bu kullanım-değerlerini elde edebilmek için, sermaye sahibine daha büyük bir değer üretmek üzere meta olan emek-gücünü satmak zorundadır. Küçük zanaatçı için de, sonuç değişik değildir, kendisi için gerekli kullanım-değerlerini elde edebilmek için değişim-değerleri üretiyordu ve bunlar, değişime sunulmadan önce kendisinin, şimdi ise, kendisi için gerekli kullanım-değerlerini elde edebilmek için sermaye sahibine, önce emek-gücünü satmak ve daha büyük bir değişim-değeri üretmek zorundadır.

Doğrudan üreticinin üretim araçlarından ayrılması, bir yanda, özgür ücretli işçiler yığını, ve öte yanda bu üretim araçlarını sermayeye geçiren ve emek-gücünü satın alan sermayeye dönüştürülmüş bir para-serveti, tarihsel bakımdan hazır bulunduğu zaman, bu mülksüzleştirme, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur. Dolayısıyla, burada, küçük üretim biçimi parçalanır, ve dağınık ve parçalanmış üretim araçlarını, sermaye, yoğunlaştırır ve bütünleştirir, üretim araçları mülkiyeti üzerinde parçalanan emek-gücünü, biraraya toplar, bunu, emek-gücü yönünden birleştirir, yoğunlaştırır.

İmparatorlukta doğrudan üreticinin mülksüzleşmesiyle çeşitli dönemlerde karşılaşırız. Örneğin, nüfus artışı, reaya içersinde fazla nüfusun meydana gelmesine ve köylülerin mülksüzleşmesine neden olmuş, ama mülksüzleşen bu unsurlar, genel anlamda, özgür ücretli işçiler haline gelmemiştir. Çünkü onlar, emek-güçlerini satabilecek durumda olsalar bile, emek-güçlerini alacak sermaye ile karşı karşıya gelmemişler, ve kendileri gibi gerek nüfus artışından, gerek timarların sipahi-zadelere değil, devşirme kapıkullarına verilmesinden dolayı timardan yoksun kalan sipahilerin genel olarak başı çektiği celâli isyanlarının geniş kadrolarını oluşturmuşlardır. Üretici güçlerin engeli haline gelmiş bulunan feodal mülkiyet ve küçük üretim biçimi parçalanmadığı için, mülksüzleşen yığınlar, eski üretim biçimi temeli üzerinde, yeniden-üretimi zayıflatan

³¹² Bkz: *Kopital*, Birinci Cilt. s. 802-803.

bir etken haline gelmiştir.

Sanayi sermayesine bağlı ve onun doğurduğu, doğrudan üretici köylülerin zorla, topraklarının gaspedilerek mülksüzleştirildiği, bir başka deyişle "büyük insan yığınlarının yaşama araçlarından kopartılarak, özgür ve 'bağımsız' proleterler olarak emek pazarına fırlatılıp atıldığı"²¹³ tarihsel bakımdan önem taşıyan anları bir yana korsak, sermayenin, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırması sürecinin, tarım ile sanayiın birbirinden ayrılması sürecini tamamlamaya yönelik bir seyir izlediğini görürüz. Her ne kadar, feodal toplumda, kent ile kırsal farklılığı, bize, tarım ile sanayiın birbirinden belirli bir ölçüde ayrıldığını, genel işbölümünün uç verdiğini gösterirse de, köylü ailesi, tarım ile ev elzanaatlarını birleştirdiği, kendi kendisine yeterli bir ekonomik birim oluşturduğu sürece, bu ayrılma, ancak, doğal ekonominin temeli üzerinde, fazla ürünlerin metaya çevrilmesi ölçüsünde vardır. Oysa, sermaye, köylü ailesinin, tarım ile ev elzanaatlarının birliğine dayanan ekonomik birliğini parçalayarak, onu bir meta üreticisi durumuna getirir. Sermayenin ilk tarihsel biçimi olan manüfaktür ilkin tarımsal yan uğraşlar olan iplikçiliği ve dokumacılığı ele geçirerek, kırsal ev sanayiini tarımdan ayırır. Eskiden köylü ailesinin kendisinin ürettiği ve birçoğunu kendisinin tükettiği iplik, keten ya da pamuklu dokuma, kaba yünlü eşyalar, şimdi manüfaktür malına dönüşmüş ve onun karşısında meta halini almıştır. Köylü, bu manüfaktür mallarını elde edebilmek için artık bunun hammaddelerini veya diğer tarımsal ürünlerini satmak ve bu manüfaktür mallarını satın almak zorundadır. Ürettiği mallar daha büyük ölçüde metaya dönüşür ve tükettiği malların daha büyük bölümünü meta olarak elde eder. Köylü ailesi, büyük kısmını kendi kullanımı için ürettiği ev sanayi ürünlerini, bu kez meta olarak satın alması, bir yandan köylü ailelerinin kendi kendine yeter birliğini parçalarken, öte yandan sermaye için, köylü ailesini kapsayan *bir iç pazar yaratır*. Kırsal ev sanayilerinin yok edilmesi, sanayi ile tarımın birbirinden ayrılması sürecinin, Marx, kendi kendilerine yeterli köylülerin mülksüz-

²¹³ *Kapital*, Birinci Cilt, s. 754.

leştirilmesi ve üretim araçlarından ayrılması ile *birlikte* ele gittiğini belirtir.²¹⁴ Bunun, sermayenin, tarımsal yan uğraşları ele geçirmesinin, daha özel biçimlerle ilgili olduğu anlaşılır bir şeydir. Köylü ailesinin *yardımcı* bir çalışma olarak ev sanayiini sürdürdüğü, *esas olarak* kendi tüketimi için tarımın çalışma alanı olduğu durumlarda, sermayenin, köylü ailesinin yan uğraşları ele geçirerek, onu tamamen mülksüzleştirilmesi o denli güç görünüyor. Sınai faaliyeti *asıl iş edinen*, yardımcı bir çalışma olarak toprağı işleyenler bakımından durum daha değişiktir, ve bu ailelerin sermaye tarafından mülksüzleştirilmeleri daha olanaklı görünmektedir. Ne var ki, manüfaktür, zaten iç pazarın yaratılması sürecini tamamlayamamıştır. Çünkü, ev sanayilerini ele geçirerek, ev elzanaatlarını esas iş edinen noktaları mülksüzleştirirken, bu kez, *başka bölgelerde*, kendisi için gerekli olan hammadde ve yarı-hammaddeleri üretecek ve bunu doğrudan doğruya ya da tüccarlar aracılığıyla manüfaktürlere satacak olan yeni bir küçük köylüler sınıfı oluşturur.²¹⁵ Kapitalizmin, kırsal ev sanayiinin —iplikçilik ve dokumacılığın— köklerini kazıyarak, kırsal ev sanayiinin tarımdan ayrılması sürecini tamamlaması, sanayi sermayesinin *iç pazarın tamamını* ele geçirmesi, kapitalist tarımın devamlı temelinin atılması, tarımsal nüfusun *büyük çoğunluğunun* köklü bir şekilde mülksüzleştirilmesiyle mümkün hale gelir.²¹⁶

Sermaye, doğrudan üreticiyi üretim araçlarından ayırarak, onu kendisi için gerekli emek-gücü satıcısı haline getirir. Doğrudan üreticinin mülksüzleşmesi ile onun ücretli işçi haline gelişi, *aynı* sürecin iki yönünü oluşturur. Öte yandan, manüfaktür sermayesi —tarımın tüm kapitalistleşmesinden önce— köylü ailesini bir yerde mülksüzleştirirken, öte yanda kendisi için gerekli hammadde ve yarı-hammaddeleri üretecek şekilde bir değişikliğe uğratar. —Sermayenin, ücretli işçiler dışında köylülüğü sömürsününün teorik açıklamasını gelecek yazımıza bırakarak— burada, hammadde ve yarı-hammaddesi tarıma ve küçük köylü emeğine bağlı sı-

²¹⁴ Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt, s. 788.

²¹⁵ Bkz: *Kapital*, Birinci Cilt, s. 788.

²¹⁶ Bkz: aynı yapıt, s. 789.

naî üretimin, küçük köylülüğün bir kısmını, üretim biriminin bir parçası haline getirdiğini belirtelim.

Köylü ailesinin kendi kendine yeterli birliğinin parçalanması, iplikçiliğin ve dokumacılığın sermaye tarafından ele geçirilmesi ve iç pazar yaratılması, imparatorlukta, yabancı sanayi sermayesi tarafından gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Ve bu nedenle, köylü, ulusal sanayi sermayesine ve ulusal sanayi sermayesi köylüye değil, köylü doğrudan doğruya yabancı sanayi sermayesine bağlanmıştır.²¹⁷ Bu nokta, bizim açımızdan son derece önemlidir; çünkü, yabancı sermayenin yıktığı küçük işletmeler ve ele geçirdiği ev sanayileri sonucu mülksüzleşen kitleler, kendisini mülksüzleş-tiren sermayenin karşısına ücretli işçi olarak çıkamamakta, işsiz yığınlar arasına katılmaktadır. Oysa, ulusal çerçevesi içerisinde, sermayenin bir uçta mülksüzleştirdiği yığınlar, öbür uçta, gene sermayeye emek-güçlerini satma olanağını —sınırlı da olsa— bulurlar. Sermayenin ülkesi ile sermayenin üreticiyi mülksüzleştirdiği ülkenin ayrı ayrı ülkeler olması, üretim araçlarından ayırdığı üreticinin, ücretli işçi olarak yeniden-üretime girmesini önler, ve üretimi zayıflatır ve geriletir.

İmparatorlukta, sanayi sermayesine bağlı Batılı tüccarın, mamûl madde yerine hammadde satın alması ve yerine mamûl maddeler satması, bir iç pazar yaratılmasına olanak sağlayacak, ama bu iç pazar, köylüyü —tüccar aracılığı ile— yabancı sermaye ile karşı karşıya getiren bir pazar olacaktır. Dolayısıyla bu iç pazarla, içerde, yıkıma uğrayan feodal üretim biçiminin bağrında, serbest hale gelen üreticilerin, ücretli işçiler halinde üretime katılacağı, bir başka deyişle, üretici güçlerin gelişmesini sağlayan bir iç pazar olmayacak, üretici güçleri tahrip eden ve yıkan bir iç pazar olacaktır. Yerli kentsel zanaatları ve giderek bu zanaatlara bağlı yarıhammadde üretimine geniş ölçüde bağlı ev elzanaatlarını yıkacaktır. Eskiden ipekli dokuma alan tacir, daha sonra ipek ipliği alacak, ilkin ipekli dokuma sanayiini yıkacak, daha

²¹⁷ Bkz: İsmail Hüsrev, *Türkiye Köy İktisadiyatı*, s. 76, ve 114. İç pazar sorununu, Türkiye'de gördüğüm kadarıyla ilk kez ele almış olan İsmail Hüsrev'dir ve daha sonra da, sorun, sermayenin iç pazar yaratması açısından ele herhalde alınmamıştır.

sonra ipek ipliği yerine, yalnızca hamipek alarak, küçük üreticinin yan-uğraşı olan ipek-ipliği eğirciliğini yıkacak, ve daha sonra da hamipeği de kendisi üreterek bu uğraşı esas iş edinen küçük üreticileri de yıkacak, ama yıkıma uğrayan üreticiler, kendilerini yıkıma uğratan sermayeye ücretli işçi olarak emek-güçlerini satamayacaklardır. Sof için de durum aynıdır, başlangıçta sof alan tacir, daha sonra sof ipliği ve daha sonra da tiftik alacak ve tiftiği de kendisi üreterek, bu sanayi dalını yıkıma uğratacak, bu sanayi dalını besleyen ev yan uğraşlarını ele geçirecektir.

İmparatorlukta, iki önemli dokuma sanayiinin, sof ve ipeğin, bu anlamda bir iç pazar yaratması, köylü ailesini, yünü ve pamuklu iplik ve dokumadan ayırması olası görünmüyor. Çünkü bunlar, çağının lüks mallarıdır ve ancak üst-sınıfların tükettiği mallardır. Köylü kitlesini kapsayan bir iç pazar oluşturmaya elverişli mallar değildir. Sof ve ipek, lüks mallar olarak, üst sınıflar tarafından tüketilmiş ve dış pazarlarını yitirdiği, içerde de iktisadî çöküntülerin üst-sınıfları sarstığı ya da bu üst-sınıfların Batıdan gelen dokumaları tüketmeyi yeğlediği ölçüde, giderek zayıflayacak ve eski canlılığını yitirecektir.

Edirne, Selanik ve daha sonra İstanbul'da gelişmiş bulunan çuha sanayii ve batı illerimizde küçük üreticilerin asıl iş edindiği pamuklu dokuma da, gerçek bir iç pazar yaratma olanağı bulamadan, —nedenlerini hemen aşağıda açıklayacağımız gibi— makineli dokuma sanayii karşısında çökecek, ve köylü, yalnızca pamuk ve yün üreticisi ve satıcısı durumuna gelecektir. Bu ürünlerin alışverişine bağlı ticaret de, yabancı sermayeye bağlanacak ve onun ajanı tüccarların eline geçecek ve varolduğu sürece de, yabancı sanayi sermaye ile yerli üretici arasında bir halka oluşturacak, bir başka deyişle, yerli tüccar, yabancı sanayi sermayesinin bir uzantısı haline gelecektir.

1838 TİCARET ANLAŞMASININ SONUÇLARI

Doğaldır ki, sanayi sermayesinin, kentsel elzanaatlarını yıkması, ve bu elzanaatlarına bağlı ev elsanayilerini ele geçirmesi birdenbire meydana gelmedi. İlk kez, Barış, Dostluk

ve Ticaret Anlaşması ile (1536) Fransa'ya verilen ticarî ayrıcalıkların (kapitülasyonların), daha sonra genişleyerek imparatorluğun ticarî ve sınaî yaşamını olumsuz etkilediğini biliyoruz. Gene de kapitülasyonların olumsuz etkisinin sınırlı kaldığını, ama imparatorluğun, serbest ticaret ile himaye sistemi arasında karar verme yetkesini elinden almış olması bakımından ayrı bir önem taşıdığını belirtelim. Ticaret sermayesi bakımından asıl önemli olan ve buna bağlı olarak sınaî üretime öldürücü darbeyi indirecek olan, 1838 Ticaret Anlaşmasıdır. İngiltere ile 1838'de yapılan ticaret anlaşmasına göre, kapitülasyonlar kalmış ve yabancı tüccara, yeni ayrıcalıklar verilmiştir. "İlelebet mer'i ve muteber olmak" ve diğer Avrupa ülkelerine tanınmak üzere imzalanan ticaret anlaşması, esas olarak, İngiliz tüccarların ülke içersinde serbest ticaret yapma olanağını sağlıyor, İngilizler tarafından pazarlanacak olan mallar için yerel gümrükleri ve bazı maddelerin satışı için konmuş bulunan tekelleri kaldırıyor.²¹⁸

Böylece İngiliz tüccarı, 1838 anlaşmasına göre, ülke içersinde, her türlü ticaret serbestliğini kazanıyor, yerli tüccarın sahip olduğu bütün haklara sahip oluyor, yerel gümrükler ve vergilerden kurtuluyor ve bütün bunlara karşılık da, pek küçük bir vergi ödüyor. "İngiltere konsolosunun raporuna göre resim o kadar azmış ki, kaçakçılık olduğu işitilmezmiş."²¹⁹

1838 ticaret anlaşmasının hemen öngününde, İngiliz tüccarının ve bu arada bütün yabancı tüccarların şikâyetine konu olan noktaların başında ise, vergilerin yüksekliği geliyordu. Yapağıdan ve Bursa ipeğinden yüksek vergi ("ağır rüsumat") alınıyor, bu vergi %5-21 arasında değişiyordu; öteki mallardan %10-15 arasında vergi alınıyordu; hububat, zeytinyağı ve bakırın ihracı yasak olduğu için bunlardan alınan vergi daha yüksekti; zeytinyağından ancak %33

vergi alınarak ihracına izin verilmekteydi. 1838 anlaşması ile, yabancı tüccar, ister ülke içersinde, ister ülke dışında ticaretini sürdürsün, ülkede üretilen her türlü tarımsal ve sınaî ürünleri almak ve satmak hakkını elde ediyor, ve bunları eğer ihraç etmek isterse, yalnızca %3 gümrük ödemekle yükümlü tutuluyordu: "... memaliki mahrusanın her bir mahallinde gerek dahilen ticaret etmek murat eylesinler gerek haricen ticaret etmek arzusunda bulunsunlar memleketin hasılatı arziye ve sınaiesinden olan kâffeî emtaa ve eşyayı *bilâ istisna* mubayaa ve iştirâ edebileceklerdir."²²⁰ İhraç edilmek için bir iskeleye indirilen tarımsal ve sınaî ürünlerden yerel hiç bir vergi alınmayacak, bunların yerine değeri üzerinden yüzde-dokuz vergi alınacaktı ki, yerel vergiler, eskiden yüzde-onu buluyordu ve esasen bu vergileri, yabancılar değil, üreticiler vermekteydi. Ancak iskeleden ihraç edilecek emtia için, yabancı tüccar, %3 gümrük ödeyecektir. İhraç olunacak malların değerleri ise saptandığı tarihten sonra, 14 yıl için geçerli kalıyor, yani bu süre içersinde fiyatlar değişse bile, vergi oranı değişmiyordu. Böylece, yapağı ve ipek için %21'e kadar olan vergi, ve diğer eşyalar için %10-15 olan vergi, %3'e indiriliyor, ve devlet, ihracı yasak olunan hububat, zeytinyağı ve bakırın, ihracını, önleme olanağından kendini yoksun bırakıyor ve ihracı halinde ödenen %33 vergi de, %3'e indirilmiş bulunuyordu.

İngiliz ve diğer yabancı tüccarların, 1838'deki siyasetleri arasında, İstanbul ve Ankara'da bulunan "bazı imalâthaneleri ecnebi rekabete karşı himaye için *bazı yün kumaşların* himaye altına alınmış" olmasıydı.

Marx'ın bir yazısından öğrendiğimize göre, İngiltere'de, Hindistan, İran ve Çin'den gelen işlenmiş ipek ve basma ya da boyanmış pamukluların, giyilmesi yasaklanmış ve bunları bulunduran ya da satanların 200 sterlin tutarında bir cezaya çarptırılması kararlaştırılmıştı. "Ve dolayısıyla, 18. yüzyılın büyük bir kısmında, Hindistan mamulleri, İngiltere'ye, genel olarak, Kıtada [Kıta Avrupasında] satılmak, ve *İngiliz pazarının dışında tutulmak üzere** ithal edilmiştir."²²¹

²²⁰ Aynı yazı, s. 290.

²²¹ Karl Marx, "Doğu Hindistan Şirketi — Tarihi ve Sonuçları", *New-York Daily Tribune*, n° 3816, 11 Temmuz 1853, (Marx, Engels, *On Colonialism*, s. 51).

* İtalikler benim. —M.E.

²¹⁸ Prof. Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat*, s. 19 vd. (Yazıda sözü edilen ve imparatorluğun her yerinde uygulandığı söylenen "yed-i vâhit" (tekeli) usulünün, kahve gibi bazı mallar hariç, yalnızca Mısır'a ilişkin olduğunu sanıyorum. Bu usule göre, pamuk, tütün, afyon, hububat, şeker gibi önemli ürünleri, üretici dileğine değil, bunları satınalma hakkını elinde bulunduran tüccara satıyordu.)

²¹⁹ Tengirşenk, aynı yazı, s. 199.

Ve bu İngiliz tüccarı, Türkiye'nin esasen cılız olan bazı dokuma tezgâhları için koruyucu kararlar almış olmasından şikâyetçi olmaktaydı. 1838 ticaret anlaşmasıyla, bu koruyucu kararlar da kaldırılmış olacak ve yabancı ülkelerden gelmiş bulunan bütün emtia, değerleri üzerinden %3 bir gümrük ödeyerek ülkenin her yerinde serbestçe satılacaktır: "... diyarı ecnebiyeden memaliki mahsuraya celp olunmuş olan *bütün* ecnebi emtia ve eşyasını memaliki mahrusanın *her bir mahallinde* serbest mubayaa ve ticaret edebilirler."²²²

"İtelebet mer'i ve muteber olmak üzere" tasdik edilen anlaşma, öteki Avrupa devletleri için de esas alınacak, ve Fransa ile 1838'de, İspanya ile 1840'ta, Felemenk ile 1840'ta, Prusya (18 Alman devleti adına) ile 1840'ta vb. aynı anlaşma metni imza edilecektir.

İmparatorluğun dış gelir kaynaklarının, bu ticaret anlaşması ile kurutulmuş olması, devletin ödeme gücünü daha azaltarak, nakit sıkıntısını artıracak, ve ilki İngiltere'den olmak üzere 1854'te borç para alınmaya başlanacaktır.

GALATA TEFEÇİSİNDEN TEFEÇİ DEVLETLERE

İmparatorluğun merkezi devlet sistemi, özellikle toprakların önemli bir kısmının hâlâ devlet mülkiyeti niteliğini korumuş olması, üretim ilişkilerinin çözülüşüne de merkezi bir nitelik vermiştir. Köylülüğün tefeci sermaye karşısında genel yıkımı, (diğer tefeci sermayenin etkilerini saymazsak) köylülüğün doğrudan tefeciyle karşı karşıya gelmesi biçiminde değil, devletin tefeciyle karşı karşıya gelmesi sonucu olmuş, ve köylüler, gene devletin tefeciye ödeme-yi yüklediği faizi ödemek zorunda kaldığı için, yıkıma uğramış ve yer yer mülksüzleşmişlerdir.

Gülhane Hattına (1839) gelindiğinde, Tathısu Frenki, Yahudi, Rum ve Ermenilerden oluşan Galata sarrafları, politik yozlaşmayı son doruğuna çıkarmış bulunuyordu. Vergiler iltizama konulduğu zaman, Galata sarrafları, nüfuzlu mültezimlere avans veriyor, daha sonraları kendileri aslan payını alıyorlar; devletin sıkışık olduğu zamanlarda faizle ha-

zineye borç para veriyor ve vadesinde rüşvet yedirerek alacaklarını tahsil ediyorlar; devlet tarafından verilen senetleri pek düşük bir para ile alıyor ve gene vadelerinde rüşvet yedirerek, senetleri tahsil ediyorlardı. Gülhane Hattı ile, iltizam usulü kaldırılmak, vergilerin devlet memurları tarafından toplanmasını sağlamak ve bu arada "Galata sarraflarının işine de hayli ket vurulmak"²²³ istenmişti. Ama gerçekler, isteklerden daha inatçıdır. Bu istek gerçekleşmedi. Devlet, borçlarını ödeyebilmek ve büyüyen giderlerini karşılayabilmek için ise, geciken borçlarını ödeyemez hale geldiği Galata sarraflarının ve bankerlerinin sermayesiyle yetinebilecek durumda değildi. 1854'te, Kırım Savaşından az sonra, imparatorluk, ilk kez İngiltere'den borç para aldı. Borçlanılan miktar 3.300.000 Osmanlı altını idi, ve %6 faizliydi. %80 fiili ihracı olan bu borçlanma sayesinde, 2,5 milyon altın sağlanmış, karşılık olarak Mısır vergisi gösterilmiştir. İngiltere, 2,5 milyon altını, 3,3 milyon altın olarak almak üzere veriyor, ve buna Mısır vergisi karşılık gösteriliyor, bir başka anlamda Mısır vergisi ipotek ediliyordu. Bu borçlanmayı, hemen ertesi yıl yeni bir borçlanma izlemiş, ve 1854-1877 yılları arasında, 244.273.158 lira Osmanlı altını borçlanılmış, bu miktarın ancak 128.079.151 lirası, yani %52'si ele geçmiştir. Bir başka deyişle, 128.079.151 lira Osmanlı altını borç alınmış, buna karşılık 244.273.158 lira borçlanılmıştır; yani 128 milyon lira için 116 milyon lira (%48) faiz yükü altına girilmiştir.²²⁴

Bundan daha önemli olan husus ise, borçlara karşılık gösterilen gelirlerdir. 1855'te alınan borca, Mısır vergisi ile Suriye ve İzmir gümrükleri; 1858-59'da alınan borca İstanbul oktruvasıyla gümrükleri; 1862'de alınan borca, tütün, tuz, damga ve temettü resimleri; 1863'te alınan borca, gümrükler, ipek, zeytinyağı, tütün ve tuz aşarı; 1865'te alınan borca, Ergani madeni; 1869'da alınan borca, muhtelif vilayetler aşarı; 1872'de alınan borca, Selânik, Edirne, Tuna vilayetleri varidatı ile Anadolu ağnam (koyun) resmi vb., vb. karşılık gösterilmiştir.²²⁵

²²³ Dr. Refii-Sükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat*, s. 268.

²²⁴ Aynı yazı, s. 270, 271-275.

²²⁵ Aynı yazı, s. 272-275.

²²² Tengirşenk, aynı yazı, s. 291.

1863'te, 8,8 milyon lira borçlanarak alınan 6,25 milyon liranın tamamı Galata sarraflarına olan borçlara tahsis edilmiş, ve 1877'de Türk-Rus savaşı çıktığında, dış devletlerden hiç birinden borç para alamayınca, devletin haczedilmemiş önemli geliri "Rüsümü Sitte" adı altında Galata sarraflarıyla Osmanlı Bankasına terkedilerek, bunlardan 10 milyon lira borç alınmıştır. Bu gelir, tuz, tütün, ispiroto, pul, İstanbul ve Bursa ipek öşrü ve İstanbul ve çevresi balık resmini içermekteydi.²²⁶

İmparatorluğun 1874-75 yılı bütçesinde 25 milyon Osmanlı lirası gelir gösterilmişti; gerçekte, yıllık geliri 17 milyon liraydı. Oysa, devlet, yılda 13 milyon lira dış borçları için ödemek zorundaydı; geriye kalan dört milyon ile devletin tüm giderlerini karşılaması olanaksızdı. Bu nedenle de borçlarını ödeyemedi.²²⁷ Alacaklı devletlerin baskısı altında, 1881'de kabul edilen Muharrem Kararnamesine dayanılarak, (Galata sarrafları ve Osmanlı Bankasının borçlarına devredildiği gelirleri toplayacak olan "Rüsümü Sitte"yi de kapsamak üzere), haczedilmiş gelirleri toplayacak olan Düyunu Umumiye İdaresi kuruldu.²²⁸ Düyunu Umumiye İdaresi, karşılık gösterilen kaynakların gelirini toplayarak, hem dış ve hem de iç (Galata sarrafları ve Osmanlı Bankası) borçları tahsil edecekti.

Burada, okur, iki noktayı, Galata sarraflarının, yabancı devletlerin koruyuculuğu altında olduğunu, ve yabancı devletlerin, iltizam sistemini uygulaması sonucu, doğrudan üreticinin —devlet tarafından kendisine yüklenen— ağır faiz yükünü, kendi devletine değil, doğrudan yabancı alacaklıya ödemekle yükümlü hale geldiğini görmüştür sanırım. Galata sarraflarının elinde toplanan tefeci sermaye, sanayi sermayesine dönüşmemiş, ama sanayi sermayesine —yani tefeci özelliğine karşın, niteliği farklı— ikraz sermayesine bağlanmıştı.

1903'te imparatorluğu biraz hafifletecek yeni bir anlaşmaya varıldı. Düyunu Umumiye, tahsil ettiği gelirin tümü-

²²⁶ Aynı yazı, s. 271, 275.

²²⁷ İsmail Hüsrev, agk, s. 127.

²²⁸ Düyunu Umumiye, sırasıyla bir İngiliz ve bir Fransız başkanlık ediyordu; bir Alman bir Avusturyalı, bir İtalyan ve bir Osmanlı üye, ve bir de Osmanlı Bankası murahhası vardı. (İsmail Hüsrev, agk, s. 228.)

nü değil, gelirlerden, belirlenen bir miktarı alacak, fazla olan kısmın %75'ini devlete verecek, %25'ini gene borçları için alıkoyacaktı. Hüsrev, bu yöntemle Düyunu Umumiyenin ne ölçüde devlet gelirine elkoyduğuna bir örnek olarak, 1914-15 yılı bütçesinden, karşılaştırmalı bir tablo veriyor: Harbiye nezareti bütçesi, 6.000.000 altın lira (genel giderin %17,65'i); nafia nezareti, 557.320 lira (%1,62); dahiliye nezareti, 1.044.650 lira (%3,07); maarif nezareti, 554.590 lira (%1,61); Düyunu Umumiye, 11.657.280 lira (genel giderin %34,29'i).²²⁹

Görülüyor ki, tefeci sermaye, ve bu sermayenin daha sonra bağlanacağı yabancı sermaye, merkezî feodal devleti çökertip mahvetmiştir ve son darbeyi de, tefeci niteliğiyle karşısına çıkan yabancı sanayi sermayesinden yiyecektir.

NOKTA YERİNE

İmparatorlukta üretim genel olarak tarıma dayanmaktadır ve bunu, kent elzanaatları başta olmak üzere sınaî üretim izlemektedir. Tarımsal üründen alınan artı-ürün, tarımsal ve sınaî ürünlerin değişiminden alınan vergiler, yabancı devletlerden alınan borç ve faizlere karşılık, yabancı devletlere devredilmiş, dış ticaretten sağlanan gümrükler en alt düzeye indirilmiş ve sonunda bunları da, gene yabancı devletler, borçlarının faizine karşılık olarak kendileri almışlardır. Biriken para-serveti elinde tutan sarraflar, imparatorlukta, irksal, dinsel ve siyasal konumları sonucu, para-servetin sanayi sermayesine dönüşümünü engellemiş (para-serveti sanayi sermayesine dönüştürmemiş), bunun yanı sıra, biriken para-servet değerli maden değişimi sonucu yurt-dışına akmış, ve daha sonra da, para-servetin birikim kaynakları, yabancı sermaye tarafından *doğrudan* ele geçirilmiştir. Tarımsal üretim, tefeci sermaye ile ittifak halinde olan ve bu nedenle de tefeci sermayenin bir ögesi haline gelen mültezimlerin ağır sömürüsü altında, daha da güçsüzleşerek, yeniden-üretim daha düşük düzeyde devam ederken, kent elzanaatları ve tarımsal yan uğraşlar, yabancı sermaye tarafından yıkılmış, ve devlet, ülkenin çıkarları konusunda karar alma yetkisini

²²⁹ Hüsrev, agk, s. 131.

yabancı devletlere devretmiştir. Artık feodal devletin, yalnızca şeklen ayakta durduğunu anlamak için, gene yabancı sermayenin güdümünde gireceği bir savaşın ilk yıllarını beklemek gerekecektir. Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğduğu, imparatorluk, feodal üretim tarzına dayanan bir toplum olduğu halde, kapitalist toplumun ekonomik yapısını niçin doğurmadı? Bu yazımız, bu sorulara bazı yaklaşımlar sağlamıştır sanırım.

Kasım-Aralık 1977

AUGUSTE CORNU

**MARX, RICARDO'NUN DEĞER TEORİSİNİN
YADINMASI VE HEGEL'İN YAPITLARINDAKİ
EMEK KAVRAMININ ELEŞTİRİSİ**

ÇEVİREN

KENAN SOMER

RİCARDO'NUN değer teorisi ile Hegel'in yapıtlarındaki emek kavramının K. Marx tarafından yadsınmasının derin nedenlerini anlamak için, onun o sıralarda son derece föyerbahçı olduğu gerçeğinden yola çıkmak gerekir. Marx, gerçekten de, insanın hayvan gibi yalnızca doğal bir varlık değil, ama ve özellikle yüksek derecede toplumsal bir varlık da olduğu, bu niteliğin, kendini, onun, doğası gereği, insan türünün başlıca niteliklerini kendinde toplayan cinsil (*générique*) bir varlık olduğu gerçeği ile gösterdiği ve kendi gerçek doğasına, yani cinsil özüne uygun bir yaşam sürmeyi kendine erek olarak alması gerektiği yolundaki föyerbahçı anlayışı bütünüyle paylaşır.

İnsanın gerçek doğasını bozabilecek her şeye karşı, yani bu doğanın bütün yabancılaşmalarına karşı savaşımın, Feuerbach'ın yapıtlarında olduğu gibi, onun yapıtlarında da

kazandığı önemin nedeni budur.

Feuerbach'ın inanmış bir çömezi olmasına karşın, Marx gene de insanın kendi cinsil özünü doğa ve öbür insanlar ile ilişkileri içinde gerçekleştirmesini anlama biçiminde ondan adamakıllı ayrılıyordu.

FEUERBACH'IN GÖRÜŞÜ

İlerici burjuva düşünürü Feuerbach, idealist felsefenin ve özellikle hegelci felsefenin tersine, tinin tarihin belirleyici ögesi değil, ama insan ürünü olduğunu, ve doğa ve öteki insanlar ile ilişkileri içinde kavranmış bulunan somut insanın, her gerçek felsefenin ana ögesini oluşturduğunu düşünüyordu. Varlığı özne ve bilinci de öznitelik durumuna getirecek, varlık ile bilinç arasındaki idealist ilişkiyi böylece tersine çeviren Feuerbach, idealist bir dünya görüşünün karşısına materyalist bir görüş çıkarıyordu. Özel mülkiyet sistemi üzerine kurulu kapitalist rejime bağlı kaldığından, burjuva düşüncesinin sınırlarını ve çevresini aşmakta da yetersiz kalan Feuerbach, idealizm yerine proletaryanın devrimci eylem gerekliliklerine yanıt veren tutarlı bir materyalizmi geçirmekte başarı sağlayamazdı. Özsel olarak insanal ilişkileri, insanların kapitalist rejimde sınıf savaşımına yolaçan üretken etkinliği tarafından neden olunan toplumsal ilişkiler olarak değil, ama bireyin doğa ile ve toplumsal bakımdan ayrılaşmamış gibi görülen öteki insanlar ile dolaysız ilişkileri olarak tasarlamasına dayanan materyalizminin yanlışlık ve sınırlarının nedeni de işte budur. İnsanın, doğanın ve insanal ilişkilerin somut niteliğini iyi belirtir, ama insanal yaşamı, insan doğayı değiştirdikçe insanı da değiştiren üretken etkinlik bakımından kavramadığı için, doğada bir eylem nesnesi değil, ama bir seyredalma nesnesi, ve insanal ilişkilerde de üretim ilişkilerine değil, ama duygu, dostluk ve sevgiye dayalı ilişkiler görmeye varır. Bundan ötürü, insanın kendi nesnesi karşısındaki teorik konumunu, onun gerçek doğasına uyan tutum olarak görme eğilimi gösteren Feuerbach, insanın çıkar gözetmez bir tutum takınmasına izin vermeyen pratik konumu kınar. Böylece "praxis"i yadsıyan ve tarihin gelişmesindeki rolünün değerini bilmeyen

Feuerbach, toplumsal sorunları ideolojik bir plan üzerine koymaya ve onlara XVIII. yüzyılın ahlakçıl eğilimlerine benzer bir "insancılık" biçimi altında düşülcüsel (ütopyacı) bir çözüm sunmaya varır.

Üretken etkinliği ve bunun devrimci sonuçlarını düşüncesinin dışında bırakan Feuerbach, insanın kendi özünü gerçekleştirmesi gerektiği konutuna indirgenen, ne diyalektik ne de tarihsel bir nitelik taşıdığından, hiç bir gelişme ve ilerleme tohumu sunmayan bir dünya görüşüne ulaşır. İnsan, doğa ve toplum, onda gerçi ayrı ayrı ögeler oluştururlar, ama aralarında diyalektik ilişkiler olmadığından, ilişkileri gerçek bir ilerlemenin yolunu açmaz ve hegelci felsefe ve diyalektiğin verimli ögelerinin yapıtlarında yitip gittikleri görülür.

Feuerbach'ın toplumsal sorunlar üzerindeki düşülcüsel görüşü ve onlara getirdiği gene düşülcüsel çözüm, kendilerini özellikle gözünde en büyük önemi taşıyan din ve dinin yolaçtığı yabancılaşma sorununu kavrama biçiminde gösterirler. Dinin özünde olan gereksinme ve eksiklik arasındaki ilişkilerin çözümlenmesi ile, dinin ve yolaçtığı yabancılaşmanın nedenini olduğu kadar, kaldırılmasının zorunluluğunu da açıklar. Koşullar insanları kendi gerçek doğalarına uygun bir yaşam sürdürmekten önledikleri zaman, onlarda bu eksikliğe bir çare bulma gereksinmesi de kendini duyurur. Bu amaçla, kendi cinsil niteliklerini kendisine vererek [bu nitelikleri onda yabancılaştırarak] yarattıkları gücü her şeye yeten bir varlığın, Tanrının aracılığı ile, onlara, ama aldatıcı biçimde, kendi gerçek doğalarına uygun bir yaşam sürdürdükleri cennetin, tanrısal krallığın yolunu açan dine başvurmuşlardır. Dinin en önemli kusuru, diye düşünür Feuerbach, insanı Tanrıda yabancılaştırdığı kendi cinsil niteliklerinden yoksun bırakarak azaltması ve, bu yabancılaşma yüzünden, onu artık ortaklaşa bir yaşam yaşayabilecek güçte olmayan yalıtık ve bencil bir birey durumuna getirerek, küçültmesidir. İnsana kendi gerçek doğasını geri vermek için, insanın Tanrıda yabancılaşan nitelikleri yeni baştan kazanmasını ve gene cinsil bir varlık durumuna gelmesini sağlamak için, dini ortadan kaldırmak zorunludur, sonucunu çıkarır Feuerbach.

Devrimci proletaryanın özlemlerinin dilmaçı olarak, Marx için her şeyden önce önemli olan, insanal bilincin dönüşümü aracıyla dinsel yabancılaşmanın ortadan kaldırılmasından çok, insanların, özellikle işçilerin insanlıktan çıkmalarının nedeni olan kapitalist toplumun ortadan kaldırılması idi. Böylece devrimci eylemi birinci plana koyan Marx, toplumsal bakımdan ayrılaşmamış bir varlık olarak görülen föyerbahçı insan görüşünü yadsır ve insanda belli bir sınıfa ilişkin ve yaşamı kendi üretken etkinliği tarafından belirlenmiş toplumsal bir varlık görür. Böylece, insanın genel özünden çok, daha şimdiden üretim biçimi tarafından belirlendiğini gördüğü toplumsal gelişmeyi irdelemeye çalışır. Feuerbach'ın ahlakçı insanlığı yerine, bundan ötürü, onda, devinimi üretim biçiminin değişmesi tarafından belirlenen tarihin yeni bir görüşü geçer; üretim biçiminin değişmesi boyunca, insan bu üretim biçiminin yolaçtığı bütün yabancılaşmalara karşı savaşım vererek kendi varlığını gerçekleştirecektir. Bundan ötürü, yabancılaşma, ortadan kaldırılması toplumun derin bir dönüşümünü gerektiren, özünde toplumsal bir olay olarak görünür.

Feuerbach'ın yapıtlarındaki din eleştirisi gibi, 1844 *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları* da, bir yandan Marx'ın yapıtında kendi üretken etkinliği ile belirlenmiş ve kendini bu etkinlik ile gösteren insanın cinsil özü üzerinde, ve öte yandan, gerçek insan doğasının gerçekleşmesini engelleyen, Marx'ta toplumsal bir nitelik taşıyan yabancılaşma kavramı üzerinde olmak üzere, iki temel kavram eksenini üzerinde geliştirilir.

Elyazmaları'nın özünü, insanın üretken etkinliği ile, bu etkinliğin özel mülkiyet üzerine kurulu kapitalist rejimde yolaçtığı insan özünün yabancılaşması arasındaki ilişkilerin çözümlemesi oluşturur. Marx bu ilişkilerin çözümlemesini, Feuerbach'ın, gereksinmeler ile eksiklik arasında kurulan diyalektik ilişkilere dayanarak, dinin neden ve sonuçlarını çözümlediği biçimde yapar. Gerçekten de, tıpkı Feuerbach için dinsel yabancılaşmanın, dinin kaldırılması ile bu ek-

sikliği giderme gereksinmesini doğuran bir insanlık eksikliğine yolaçması gibi, Marx'ın yapıtında da, insanların, insanlıktan çıkmaları ile dile gelen, yabancılaşmış emek yüzünden katlandıkları kendi gerçek varlıklarına yabancılaşmaları, onlarda komünizmin kurulması ile kapitalist rejimi ortadan kaldırarak, kendi gerçek varlıklarını yeniden kazanma gereksinmesine yolaçar.

Marx, *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları'nın*da, işte üretken emek, [yani —ç.] "praxis" ve yabancılaşma biçimindeki bu iki temel kavram ile çalışır.

KAPİTALİZMİN BİR İLK ELEŞTİREL ÇÖZÜMLEMESİ

Kapital'de olacağı gibi, kapitalist ekonominin temel kategorilerine dayanarak bu ekonominin eleştirel bir çözümlemesini yapmak için elinde yeterince derinleştirilmiş iktisadal bilgiler bulunmadığından, Marx *Elyazmaları'nın*da kendi kapitalist sistem çözümlemesinde bu sistemin bir sonucundan, yani yabancılaşmış emeğin neden ve sonuçlarının irdelenmesi ile, üretken emeğin insan tarihinin belirleyici ögesi olduğunu göstererek, kapitalist sistemin bir ilk eleştirel çözümlemesini yapmasını ve tarihsel ve diyalektik materyalizmin bir ilk taslağını hazırlamasını sağlayan yabancılaşmış emekten yola çıkar. İncelemelerinde insanın kendi gerçek doğasına uygun bir yaşam sürmesini sağlayan üretim biçiminin hangisi olduğunu ve kendi gerçek varlığının gerçekleşmesini hangi üretim biçimi dönüşümlerinin engellediğini bilme sorunundan yola çıkan Marx, gerçek insan toplumu temel hizmeti görmüş bulunan doğal ekonomiye yanıt veren üretim biçiminde, insanların kendilerini kendi yapıtları ile olurladıklarını ve bu yapıtlar ile karşılıklı olarak zenginleştiklerini düşünür. Bu toplumda emek ve ürün, üreticinin kişiliğinin doğrulanması, gerçekleşmesidirler ve insanların kendi emek ürünleri aracıyla yaptıkları değişim de gerçek insan topluluğu içindeki toplumsal ilişkilerin temelidir. Doğal ekonomi üzerine kurulu bu toplumda, üretim kullanım değerleri, yani kişisel gereksinmelerin karşılanmasına yönelik nesnelere üretimi ile sınırlanır: "Bu (doğal ekonomi) durumu içinde insan, hemen gereksinme duyduğu

şeyden çoğunu üretmez... Üretimi gereksinmeleri ile sınırlıdır ve gerçek anlamda değişim yoktur.”¹

Marx bu üretim biçimindeki insan yaşamını şöyle betimler: “Gerçek insanlar olarak ürettiğimizi varsayalım, bizden herbiri kendi üretiminde hem kendi kişiliğini, hem de ötekinin kişiliğini olurlardı. 1) *Kendi* üretimimde ben *kendi* kişiliğimi somutlaştırdığımdan, kendi etkinliğimden kendi kişiliğimin dışavurumu olarak yararlanır ve, kendi emeğim tarafından yaratılmış nesneyi seyrederek, kişiliğimin onun tarafından somutlaştırıldığını, gerçekleştirildiğini görme zevkini tadardım... 2) Öte yandan, senin onu kullanarak, benim emek ürünümünden yararlanman sonucu, emeğim aracıyla insanal bir gereksinmeyi karşılamış olma, kendi varlığımın somutlaşması aracıyla, gereksinmesine karşılık veren bir nesne sağlayarak, bir başka insanın gereksinmesini karşılamış olma bilincine ererdim. 3) Ayrıca, bu nesne aracıyla, seninle insanal topluluk arasında aracı hizmeti görmüş, kendi öz varlığımı tamamlamış, genişletmiş olma, senin tamamlayıcı bir parçan olarak görülmüş bulunma ve böylece kendimi hem kendi düşüncemde ve hem de kendi eylemimde doğrulanmış olarak duyma zevkine de ererdim. 4) Ensonu seninki ile birlikte kendi kişiliğimi de somutlaştırarak, kendi etkinliğim aracıyla, kendi gerçek varlığımı, kendi cinsil varlığımı gerçekleştirmiş olma sevincini de duyardım. Üretimlerimizden herbiri, içinde varlıklarımızın yansydıkları bir ayna olur ve bu üretim sürecinde davranış karşılıklılığı bulunurdu.”²

KULLANIM DEĞERLERİ ÜRETİMİ YERİNE DEĞİŞİM DEĞERLERİ ÜRETİMİNİN GEÇMESİ

İnsanın gerçekten kendi kendisi olduğu bu yaşam biçimi, kullanım değerleri üretimi yerine değişim değerleri üretiminin geçmesi ile bozulmuştur. Üreticiler için başka üreticilerin ürünlerine başvurma zorunluluğu gitgide genelleştiği için, doğal ekonomi çerçevesinde değişim doğar, bu da kullanım değerleri üretiminin değişim değerleri üretimine dönüş-

mesi sonucunu verir. Değişim tarafından belirlenen üretimin ereği artık üreticinin gereksinmelerinin dolaysız karşılanması değil, ama aşırı üretim yoluyla, değişim parası işini görmeye yetenekli ürünlerin elde edilmesidir. Değişimde, her üretici, trampada olup bitenin tersine, başka kullanım değerlerine karşılık olarak kullanım değerleri değil, ama mülkiyet biçimi altında üretiminin bir bölümünü devreder, ve mülk sahipleri arasındaki toplumsal ilişkilerin temelini de mallarının işte bu karşılıklı değişimi oluşturur. “Değişim olur olmaz, aşırı üretim, yani gereksinmelerin dolaysız sınırları ötesindeki üretim başgösterir. Aşırı üretim kişisel gereksinmelerin bir aşılması anlamına değil, ama bir gereksinmeyi kendi öz üretimi yerine bir başkasının üretimi ile karşılamamanın bir yolu anlamına gelir. Üretim böylece bir elde etme aracı durumuna, ereği elde etme olan bir çalışma durumuna dönüşür. Doğal ekonomide dolaysız gereksinme üretime ölçü işini görürken, yeni iktisadal ve toplumsal ilişkilerde gereksinmelerin içinde karşılanabilecekleri ölçüyü üretim, ya da daha doğrusu ürünlerin elde edilmesi saptar.”³

Bu yeni üretim ve değişim biçimi artık gerçekten insanal değildir, çünkü o hem emeği, hem emek ürününü ve hem de değişimi insanlıktan uzaklaştırır. Emek, gerçekten de, artık insanın kendi varlığını onun aracıyla gerçekleştirdiği üretken etkinlik değildir; bir zenginlik kazanma aracı durumuna gelerek insanal niteliğini yitirir ve insanlıktan çıkmış insanın etkinliği durumuna, üreticiyi kendi emeğine bağlayan dolaysız ilişkinin içinde yokolduğu “yabancılaşmış” emek durumuna dönüşür.⁴ Ereği zenginlik kazanmak olan emek, gerçekten de emek ile üretilen nesneye artık organik olarak bağlı bulunmayan üretici arasındaki ayrılma sonucu ile karşı karşıya kalır.

Emeğin yabancılaşması, bu yeni üretim biçimi içinde her türlü insanal niteliği yitiren emek ürününün de yabancılaşmasına yolaçar. Emek ürünü, gerçekte, bireyin ve topluluğun cinsil özünün kendini içinde olurlayacağı bir yapıt olacak yerde, değişim değeri durumuna dönüşerek, artık yalnız eşdeğer bir nesne elde etme aracı olarak değer taşıyan bir

¹ Bkz: MEGA (Marx-Engels Gesamtausgabe I T 303. Stuart Mill üzerine notlar).

² Bkz: MEGA, *İbid.*, s. 546.

³ Bkz: MEGA, *İbid.* Bkz: Gene *İbid.*, s. 537-538.

⁴ Bkz: MEGA, *İbid.*, s. 539.

“yerine başkasını koyma” (ikame) ürünü durumuna gelir: “Değişim ile, emek, bir elde etme aracı durumuna gelmiştir. Bundan ötürü ereği ve doğası değişir. Emek ürünü, değişim değeri olarak, eşdeğer olarak, artık üretici ile kişisel ilişkileri nedeniyle yaratılmamıştır. Üretim ne denli çeşitlenirse, onunla birlikte gereksinmeler de o denli çeşitlenirler ve üretim ne denli uzmanlaşırsa, emek de, yalnızca bu niteliği kaldığı ve üretimin üreticinin kişisel bir gereksinmesini karşılayıp karşılamadığı ve onun gereksinmelerinin dolaysız karşılanmasıyla yarayıp yaramadığı, ve emekçinin etkinliğinin, üretkenliğinin ona kişiliğinin bilincini vermeye, doğal yeteneklerini ve entelektüel ereklerini gerçekleştirmeye yarayıp yaramadığı pek bir önem taşımadığı zamana değin, o denli bir elde etme aracı niteliği kazanır.”⁵

DEĞİŞİM İNSANAL NİTELİĞİNİ YİTİRİYOR

Bundan dolayı değişim insanal niteliğini de yitirir, çünkü konusu artık içlerinde onları üreten kişinin damgasının basıldığı kullanım değerleri değil, ama elde edene olduğu denli üreticiye de yabancı kalan ürünlerdir. Gerçi değişim gereksinmelerin karşılanmasına yarayan nesnelere aracılıyla yapılmaya devam eder, ama bu gereksinmeler artık gerçek insanal gereksinmeler değildirler, çünkü yalnızca yerine başkasını koyma ürünleri olarak, eşdeğerler olarak bir değer taşıyan nesnelere ilişkin gereksinmelerdirler: “Değişimlere girişen insanlar insan olarak davranmadıkları için, değişim nesnesi kişisel insanal mülkiyet niteliğini yitirir. Özel mülkiyeti özel mülkiyete bağlayan toplumsal ilişkiler, özel mülkiyetin yabancılaşmasını kendiliklerinden içerirler.”⁶

İnsanlar arasında kendi varlıklarının dışavurumu olmayan nesnelere aracılıyla tecimsel ilişkiler kurulması, insanlar ile emeklerinin ürünü arasındaki gerçek ilişkilerin ortadan kalkması ile birlikte, gerçek toplumsal ilişkilerin ortadan kalkmasına da yolaçar. Değişime ilişkin ürünler, üreticinin gereksinmelerini değil, ama insanal olarak ona yabancı bulunan insanların gereksinmelerini karşılamaya yönelik olduk-

⁵ *İbidem.*

⁶ Bkz: MEGA, *İbid.*, s. 539.

larına, ve öbür insanların değişime yönelik ürünleri de gene insanal olarak ona karşı ilgisiz bulduklarına göre, üreticiye karşı ilgisiz bir duruma geldikleri için, bunun sonucu insanlar kendi yapıtları aracılıyla kendi aralarında gerçek insanal ilişkilere sahip olmaktan çıkarlar: “Ben senin için değil kendim için üretirim, tıpkı senin, benim için değil kendin için üretmen gibi. Senin emeğinin ürünü benimle ne denli az ilişkili ise, benim emeğimin ürünü de seninle o denli az ilişkilidir. Bundan ötürü bizim üretimimiz insanın insan olarak gözönüne alınmış insan için üretimi değildir, yani toplumsal bir üretim değildir. Böylece bizden hiçbirinin, insan olarak, ötekinin ürünü ile dolaysız bir ilişkisi yoktur. İnsan olarak biz karşılıklı üretimimize oranla hiçbir rol oynamıyoruz. Ürünlerimizin değişimi, bundan ötürü, senin öz varlığının somutlaşması, senin gereksinmenin karşılanması olduğu için, benim ürünümün gerçekten sana yönelik olduğunu gösterecek aracı bir niteliğe sahip olamaz.”⁷

Toplumsal ilişkilerin, birbirlerine karşı ilgisiz duruma gelmiş bulunan üreticilerin olduğu kadar, değişim değerleri durumuna dönüşmüş bulunan emek ürünlerinin de kişisizleşmesi tarafından yolaçılmış bulunan bu şeyleşmesi, insanlar arasındaki ilişkileri, onlara yabancı nesnelere üzerine kurulu tecimsel ilişkiler durumuna getirerek, insanların genel bir yabancılaşmasına neden olur. “Üretimin nedeni, bundan dolayı, özel çıkar ve dolayısıyla, onu kendi emek ürününden yoksun bırakarak ve köleleştirerek, insanı bir başkasını sömürmeye özendirir kâr hırsıdır. Birbirlerinden vazgeçmemekle birlikte, mallarını her şeye başvurarak artırma istekleri yüzünden, aralarında sürekli bir çatışma durumunda bulunan insanlar arasındaki düşmanca ilişkilerin nedeni de budur.”⁸ Ensonu emek ürünlerinin değişim değerleri durumuna, emtia durumuna ve toplumsal ilişkilerin de insandan bağımsız ve ona yabancı nesnelere arasındaki ilişkiler durumuna dönüşmesi sonucu, insan, özel mülkiyet sisteminde, kendi öz emek ürünlerinin kendi üzerinde sahip oldukları gitgide büyüyen erklığe bağımlılaşır, öyle ki, yarattığı dünya üzerinde egemen olacak yerde, onun tarafından ege-

⁷ MEGA, *İbid.*, s. 544-545.

⁸ *İbidem.*

menlik altına alınmıştır: “İnsan yabancılaştır demek, yaşadığı toplumun onun cinsil varlığı ile bu varlığa uygun düşen yaşamın karikatürünü oluşturduğunu, kendi etkinliğinin onun için bir acı kaynağı olduğunu, bu etkinlik ürününün onun için bir yabancı erklik durumuna dönüştüğünü, zenginliğinin yoksulluk durumuna geldiğini, onu öteki insanlara bağlayan derin bağların çözüldüklerini, öbür insanların ayrılığının onun varoluşunu belirlediğini, yaşamının varoluşunun harcanmasından oluştuğunu, varlığının gerçekleşmesinin yaşamının yadsınması olduğunu, kendi üretiminin kendi yokolmasını oluşturduğunu, şeyler üzerinde göstermesi gereken erkliğin, şeylerin onun üzerindeki bir egemenliği durumuna dönüştüğünü ve dünyanın efendisi olacak yerde, onun kölesi durumuna düştüğünü söylemek demektir.”⁹

İLİŞKİLERİN ŞEYLEŞMESİ VE İŞÇİ SINIFI

Toplumsal ilişkilerin bu şeyleşmesi, yolaçtığı bütün sonuçlar ile birlikte, yabancılaştırılmış emek yüzünden yalnızca kapitalist toplumun her üyesi gibi her türlü özgür etkinlikten ve dolayısıyla insanlığından yoksun olmakla kalmayan, ama kendi başına hiç bir şey üretmediğinden, yaşamak için, sahip bulunduğu tek şeyi: emeğini satma zorunda kalan işçiyi, özellikle etkiler. İşçi, bu yüzden, meta durumuna düşmüş ve metalar ile aynı varoluş koşullarına bağlanmış bulunmaktadır. Gerçekten de, onlar gibi, arz ve talebe bağlıdır ve o olmadıkça işsizlik ve sefaletle yargılı bulunduğu bir çalıştırma talebi bulduğu için kendini mutlu sayması gerekir: “Sermaye işçi için varolmaktan çıkar çıkmaz, işçinin kendisi de varolmaktan çıkar, gerçekten de, işsiz ve dolayısıyla ücretsiz kalır ve, insan olarak değil, ama işçi olarak varolduğundan, ona aklıktan ölmekten ve kendini gömdürmekten başka yapacak bir şey kalmaz.”¹⁰

Meta durumuna dönüştükten sonra, işçi, makinelerin yetkinleşmesi ve işgününün uzatılması verimini artırdıkları ölçüde daha ucuz bir meta durumuna gelir, öyle ki ürettiği ölçüde kendi değerini yitirir: “İşçi ne denli çok zenginlik

⁹ MEGA, *İbid.*, s. 536.

¹⁰ Bkz: MEGA, *İbid.*, s. 97.

üretirse, o denli az tüketecek şeyi vardır, ne denli değer üretirse, o denli değerden düşer ve alçalır.”¹¹ Normal işçi ücreti oranının en az geçimi aşmamasını da bu açıklar.¹²

Marx, kapitalist iktisadı ve burjuva iktisatçıları, kapitalist rejim ile insanların ve özellikle işçilerin varoluş koşullarının, yabancılaştırılmış emek açısından yaptığı bu çözümlemesinden yola çıkarak eleştirir. Ekonomi politiğin sınıf niteliğini: “Ekonomi politik toplumun iktisadından başka bir şey değildir”¹³ diye belirten Marx, üretim çözümlemesinde, ekonomi politiği, doğrulamaya çalışmaksızın özel mülkiyet olgusundan yola çıkmakla eleştirir: “Özel mülkiyet, ekonomi politiğin doğrulamayı savsacağı, ama ona temel hizmeti gören bir olgudur. Özel mülkiyet olmaksızın zenginlik yoktur; ekonomi politik zenginleşme bilimi olduğundan, böylece özel mülkiyete, yani zorunluluğunu tanıtlamadığı bir olguya dayanır.”¹⁴ Ekonomi politik böylece kapitalist rejimdeki çalışma biçimini, yani yabancılaştırılmış emeği, zorunlu ve normal çalışma ve yeniden üretim biçimi olarak görmeye varır. Onu böyle düşünmeye götüren şey, emeği soyut olarak, kendiliğinde, onu gerçekleştiren emekçinin dışında ele almasıdır: “Ekonomi politik, emekçiyi üretime bağlayan dölaysız ilişkiyi gözönünde tutmayarak, emekte olan yabancılaştırılmayı gizler.”¹⁵ “Özel mülkiyetten sözedildiği zaman insandan bağımsız bir şeyden sözedilmiş, emekten sözedildiği zaman doğrudan doğruya insanın kendisinden sözedilmiş demektir.”¹⁶

Zenginlik üreticisi emeğin her şey, oysa emekçinin hiç bir şey olduğu özel mülkiyet sisteminin savunusu, ekonomi politiğin tüm iğrençliğini gösterir.¹⁷

Emeğin zenginlik yaratıcı tek öge olduğu kesinlemesinde, şeyler dünyasına karşı insanın bağımsızlığını savunma görünüşü altında, ekonomi politik, gerçekte insanın yadsınmasıdır ve kendi üretimini kendi varlığının gerçekleşmesi durumuna getiren insanın gerçek etkinlik yasalarını

¹¹ *İbid.*, s. 82.

¹² *İbid.*, s. 39, 43-44.

¹³ *İbid.*, s. 453.

¹⁴ MEGA, *İbid.*, s. 449.

¹⁵ *İbid.*, s. 84-85.

¹⁶ *İbid.*, s. 93.

¹⁷ *İbid.*, s. 538.

değil, ama onu insanlıktan uzaklaştıran bir sistemin yasalarını dile getirir.

Bütün burjuva iktisatçıları bu sistemin övgüsünü yapmışlardır: Ricardo, ölçüsü soyut emek olan kendi değer teorisini, işte bu sisteme özgü yabancılaştırmış emek biçimine dayandırır. Bundan dolayı, bu değer teorisinin ekonomi politik irdelemesine yaptıracağı kesin ilerlemelere karşın, Marx'ın kendi kendisi ile çelişkiye düşmemek için bu teoriyi kabul edememiş olmasında anlaşılacak bir şey yok. Daha sonra yapacağı gibi, bu teoriyi geliştirecek yerde, Marx yalnızca Engels ile birlikte kapitalist sistemde değer rekabet ile belirlendiği ve pazar fiyatı ile dışavurulduğunu düşündüğü¹⁸ ve Ricardo fiyatın içine giren kâr ve rantı hesaba katmadığı için değil,¹⁹ ama özellikle Ricardo'yu, sistemi ve hele değer teorisi ile, kapitalist rejimi doğrulamakla eleştirdiği için, onu [Ricardo'nun değer teorisini —ç.] yadsır.²⁰

Bu rejimin eleştirisini, gereksinmeler ile eksiklik arasındaki ilişkilerden doğan Feuerbach diyalektiğini bu rejimin çözümlenmesine uygulayarak sonuçlandırıyor Marx. Gerçekten de, tıpkı Feuerbach için insanlığın insanlıktan uzaklaşmasının, dinin ortadan kaldırılması ile insanların yeniden insanlaşması gereksinmesine yolaçması gibi, insanlığın özel mülkiyet rejiminin gelişmesinden doğan insanlıktan uzaklaşmasının da, bu rejimin ortadan kaldırılması ve yerine komünist bir rejimin geçirilmesi ile, onun yeniden insanlaşması gereksinmesini doğurduğunu gösteriyordu. Komünizme, burjuvaziyi pekiştirirken, onun karşıtını, proletaryayı da doğuran ve geliştiren kapitalist rejimin diyalektik gelişmesi ile yolaçılmıştır; burjuvazi ile proletarya arasındaki sınıflar savaşımının zorunlu yoğunlaşması, özel mülkiyet rejimini komünist bir rejim ile, yeni bir üretim örgütlenmesi aracıyla bütün yabancılaştırmaları ortadan kaldıracak ve insanın evrensel doğasının gelişmesini sağlayacak bir ortak-

¹⁸ *İbid.*, s. 493, 530-531, 536-537.

¹⁹ *İbid.*, s. 494.

²⁰ *İbid.*, s. 502. Bkz: 1844 *Elyazmaları*, Sol Yayınları, Ankara 1976, s. 128. Ricardo'ya göre: "Uluslar, üretim atelyelerinden başka bir şey değildirler. İnsan bir üretim ve tüketim makinesidir; insan yaşamı bir sermayedir, iktisat yasaları dünyayı körü-körüne yönetirler. Ricardo için insanlar hiç bir şey, üretim her şeydir."

laşa mülkiyet sistemi ile değiştirecek toplumsal bir devrime yolaçacaktır: "Özel mülkiyetin olumlu kaldırılması, *insanal* yaşamın temellükü anlamına, demek ki her türlü yabancılaştırmanın *olumlu* kaldırılması, öyleyse din, aile, devlet, vb. dışı insanın, kendi *insanal*, yani *toplumsal* varoluşuna dönmesi anlamına gelir."²¹

"Zengin insan ile zengin *insanal* gereksinmenin, ekonomi politiğin *zenginlik* ve *yoksulluğunun* yerini nasıl aldıkları görülüyor. Zengin insan, aynı zamanda bir *insanal* dirimsel belirti bütünselliği *gereksinmesi* bulunan insandır da. Kendi öz gerçekleşmesi, kendinde içsel zorunluluk olarak, *gereksinme* olarak varolan insan. İnsanın yalnızca *zenginliği* değil, ama yoksulluğu da —sosyalizmde— aynı derecede *insanal* ve bunun sonucu toplumsal bir anlam kazanır. Yoksulluk insanlara en büyük zenginliği, *öteki* insanı, bir gereksinme olarak duyuran edilgin bağdır. Nesnel özün bendeki adı, benim özsel etkinliğimin duyulur patlaması, böylece benim varlığımın *etkinliği* durumuna gelen *tutkudur*."²²

HEGEL'İN EMEK KAVRAMININ ELEŞTİREL ONARIMI

Marx, *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'nda, Hegel'deki, onun temel yapıtı *Tinin Görüngübilimi*'ni esinleyen emek kavramını, burjuva iktisatçılarındakinden başka biçimde tasarlanmış da olsa, soyut emeğe bağlı olduğu için eleştirir. Marx, ilkin Hegel'in, *Tinin Görüngübilimi*'nde, insanın kendi emeği ile kendi kendini yaratımını göstermiş olma büyük değerini kabul ediyordu: "Hegel'in *Görüngübilimi*'i ile onun sonal sonucunun —devrimci ve yaratıcı ilke olarak olumsuzluk diyalektiği— büyüklüğü, demek ki bir yandan Hegel'in, insanın kendisi tarafından üretimini bir süreç olarak, nesnelleştirmeyi nesnelsizleştirme olarak, yabancılaştırma ve bu yabancılaştırmanın ortadan kaldırılması olarak kavramasına; demek ki emeğin özünü kavramasına ve gerçek olduğu için nesnel, hakiki insanı da, kendi öz emeğinin sonucu olarak tasarlamasına dayanır. İnsanın cinsil var-

²¹ Bkz: 1844 *Elyazmaları*, agy., s. 191.

²² Bkz: 1844 *Elyazmaları*, agy., s. 202.

lık olarak kendi kendisi ile etkin *gerçek* ilişkisi ya da gerçek cinsil varlık olarak, yani insanal varlık olarak kendini göstermesi, ancak insan kendi tüm *cinsil* güçlerini yaratma ile gerçekten dışlaştırdığı —bu da ancak tarihin sonucu olarak, insanların toplu etkinliği ile olabilir— bu güçler karşısında nesnelere karşıdaymış gibi davrandığı için olanaklıdır, ki bu da ilkin ancak yabancılaşma biçimi altında olanaklıdır... *Görüngübilim* gizli, henüz kendi başına karanlık ve yalanlaştırmacı eleştiridir; ama insanın *yabancılaşmasını* unutmadığı ölçüde, —insan bu yapıtta ancak tin biçimi altında görünse de—, onda eleştirinin tüm öğelerinin gizli olarak varoldukları görülür, ve bunlar çoğu kez hegelci görüş açısını çok aşan bir biçimde *hazırlanmış ve geliştirilmiş* bulunurlar.²³

Emeği insanın özü olarak düşünerek, Hegel modern iktisatçılar planında yer alır, ama modern iktisatçılar gibi, o da emeğin yalnızca olumlu yönünü dikkate almak, ve yabancılaşmış emeğin, özne içinde kendi nesnesi ile karıştığından, insanın yabancılaşmadığı insanal etkinliğin tinselleşmesi aracıyla ortadan kaldırdığı olumsuz yönünü savsama yanlısını işler: “Hegel, modern ekonomi politiğin bakış açısında yer alır. *Emeği öz* olarak, insanın doğruluğu gösterilmiş özü olarak kavrar; emeğin yalnızca olumlu yönünü görür ve olumsuz yönünü görmez.”²⁴

İnsanın, doğanın ve insanal etkinliğin tinselleşmesi sonucu, insanal yaşam tinin bir gelişmesi ve tarih de kavramların bir gelişmesi durumuna dönüşür. Tarihin bu düşüncenin gelişmesine indirgenmesi, bir mantık oluşturan hegelci felsefenin özelliğini belirtir. Kurgusal tinin oluşmasını gösterdikten sonra, Hegel bu tinin doğada ve insanal tarihte dışlaşarak, nasıl gerçekleştiğini sergiler. Mantık, tinin içinde kendinin tam bilincine vardığı için, kendi özüne uygun bir varoluş sürdürdüğü saltık bilgiye varır.²⁵ Somut dünya bir düşünce dünyası durumuna dönüşmüş bulunduğundan, insanal özün dışlaşması, varlığının kendi pratik etkinliği ile somutlaşması, düşünce biçimi altında ve düşün-

ce çerçevesinde olur, bunun sonucu olarak da dünyanın tarihi, tinin tarihine indirgenir: “Tüm yabancılaşma tarihi ve bu yabancılaşmanın tüm *omarımı*, soyut, yani saltık düşüncenin, kurgusal mantıksal düşüncenin *üretim tarihinden* başka bir şey değildirler.”²⁶

İnsanın ve dünyanın tine bu indirgenmesinden, Hegel’de, insanın kendi kendini yaratmasının kaynağının, kendi varlığının emek tarafından edimsel somutlaştırılmasında değil, ama kendinin bilincinin, duyulur gerçeklik biçimini, ama yalnızca görünüşte alarak, kendi soyut varlığının tersine gerçekleşmesi olgusunda bulunduğu sonucu çıkar. Bu da, insanal varlığın edimsel gerçekleşmesinin bilincin bir dışlaşmasına dönüşmesi, insanal varlığın yabancılaşmalarının bilincin yabancılaşmalarından başka bir şey olmamaları, ve doğanın insan tarafından temellükünün, doğanın tin tarafından kavramsal bir biçim altındaki bir temellükü durumuna dönüşmesi sonucunu verir.²⁷

Hegel’deki nesnel, duyulur gerçekliğin niteliğini de bu açıklar. İnsan, kendinin bilinci durumuna: varlığının dışlaşması, kendinin bilincinin dışlaşması durumuna dönüştüğü ve insanal etkinliğin ürünleri de kavramlar biçimini aldığı için, duyulur gerçeklik tinsel gerçeklik durumuna dönüşür ve insanın nesnel gerçeklik ile kendisi aracıyla ilişki kurduğu duyulur bilinç de, soyut duyulur bilinç biçimini alır.²⁸ Bundan dolayı, dünyanın tarihi tinin tarihine indirgenir, ve bu da, Hegel’in, *Tinin Görüngübilim*’inde gerçek insanın kendi somut üretken etkinliği ile kendi kendini yaratmasını değil, ama, sonucu, özne-nesne olarak, dünyanın yaratıcısı durumuna gelen saltık Düşün olan Tinin kendi kendini yaratmasını betimlediğini açıklar.

Bu idealist felsefeye karşı, Marx bu felsefenin insanı, doğayı ve insan-doğa ilişkilerini, bilince, bilinç nesnesine ve bilinç ile nesnesi arasında kurulan ilişkilere indirgediğini, bu biçimde tinselleştirilen insanal etkinliği yalanlaştırdığını, bunun da, Hegel’in, tarihi tinin gelişmesine indirgemesini sağladığını, böylece idealist bir diyalektik durumuna, kav-

²³ Bkz: 1844 *Elyazmaları*, agy., s. 245-246, 245.

²⁴ *idem*, s. 246.

²⁵ *idem*, s. 242-243.

²⁶ *idem*, s. 244.

²⁷ *idem*, s. 244-248.

²⁸ *idem*, s. 244.

ramların diyalektik bir zincirlenmesi durumuna dönüştürülmüş bulunan diyalektiği de yalanlaştırdığını ileri sürer.

Marx, Hegel'in idealist dünya görüşünün karşısına, proletaryanın, dünyanın ideolojik bir plandaki bir dönüşümünü değil, ama varolan iktisadal ve toplumsal ilişkilerde köktenci bir değişiklik isteyen sınıf çıkarlarından esinlenerek hazırladığı tarihsel ve diyalektik bir materyalist görüşü, işte hegelci felsefe ve diyalektiğin bu eleştiri temeli üzerinde çıkarır. O bu görüşü "praxis" kavramına, o sırada ana düşünce olarak her ne kadar kapitalist rejimin insanlık dışı niteliğini belirtmesini ve bu rejimin çelişkilerini çözümlemesini sağlasa da, devrimci proletaryanın ideolojisi olarak yeni bir materyalist dünya görüşüne temel hizmeti görmeye "praxis" fikrinden çok daha az elverişli olduğu ortaya çıkan yabancılaşma kavramının yerine geçen üretken etkinlik kavramına dayandırır.

Hegel gibi, o da, insanın doğa ile ilişkileri içinde düşünülen gelişmesini tarihsel ve diyalektik nitelikte bir kendi kendini yaratma süreci olarak tasarlar, ama, Hegel'in tersine, o bu gelişmede pratik etkinlik tarafından, insanın üretken emeği tarafından yolaçılmış somut, maddesel bir süreç görür. Eğer, der, insan ve doğa somut gerçeklikleri içinde düşünülür ve insanal etkinliğin öznesi olarak o insan soyutlaması olan kendinin bilinci değil, ama gerçek, somut, maddesel güçlerle donatılmış insan ve, etkinliğinin nesnesi olarak da duyulur doğa konursa, artık karşımızda ürünü zorunlu olarak soyutlamalar tarafından oluşturulmuş soyut bir özne değil, ama ürünü yaşamının özsel öğeleri olan, ona dışsal somut nesnelere tarafından oluşturulmuş gerçek bir özne, insanın somut güçlerinin nesnelliği kalır: "Kendinin bilincinin yabancılaşması şeyliği koyar. Özne olan ... gerçek insan değil ..., ama yalnızca insan soyutlaması, kendinin bilinci olduğuna göre, şeylik, yabancılaşmış kendinin bilincinden başka bir şey olamaz... Canlı, doğal, nesnel yani maddesel özsel güçlerle donanmış bir varlığın, varlığının gerçek ve doğal nesnelere sahip bulunması, ve kendinin yabancılaşmasının da, gerçek, ama kendini dışsallık biçimi altında sunan... nesnel bir dünya koyması çok doğaldır."²⁹

İnsan somut biçimde davranır, çünkü doğası gereği somut bir varlıktır ve etkinliğinin somut niteliği doğasını doğrulamaktan başka bir şey yapmaz: "Gerçek, etten kemikten, sağlam ve kararlı toprak üstünde yaşayan insan, doğanın tüm güçlerini soluyan *insan*, kendi gerçek nesnel özsel güçlerini yabancılaşması ile yabancı nesnelere olarak koyduğu zaman, özne olan *koyma olgusu* değildir; eyleminin de *nesnel* olması gereken *nesnel* özsel güçlerin özneliğidir. Nesnel varlık nesnel bir biçimde davranır, ve eğer özünün belirlenmesinde nesnellik olmasaydı, nesnel olarak davranamazdı. O, sadece nesnelere yaratır, nesnelere koyar, *çünkü* kendisi nesnelere tarafından konulmuştur, çünkü başlangıçta o, *Doğadır*. Öyleyse, *koyma* eyleminde, o kendi "arı etkinlik"-inden bir nesne *evrenine* düşmez, ama *nesnel* ürünü kendi nesnel etkinliğini, kendi doğal nesnel varlık etkinliğini doğrulamaktan başka bir şey yapmaz."³⁰

ÜRETKEN ETKİNLİĞİN BÜYÜK ÖNEMİ

İnsan, kendini insan olarak, etkinliğinin somut niteliği aracılığıyla olurlar. Gerçekten de o ancak somut, duyulur bir varlık olduğu, ve kendi dışında hem etkinliğini ve hem de bu etkinliğinin ürünlerini belirleyen somut nesnelere sahip bulunduğu ve öteki insanlar için duyulur bir nesne olduğu ölçüde gerçek bir varlıktır. Somut bir özne olmak, kendi dışında nesnelere sahip bulunmak ve aynı zamanda öteki için bir nesne olmak, insanın kendi varlığının nesnelleşmesi aracılığıyla gerçekleşmesinin koşulları işte bunlardır: "Doğa, yani kendisi insan bedeni olmayan doğa, insanın *örgensel-olmayan bednidir*. İnsan, doğa aracılığıyla *yaşar*, şu anlama gelir: doğa, insanın, ölmek için kendisi ile sürekli bir süreç sürdürmesi gereken *bednidir*. İnsanın fizik ve entelektüel yaşamının doğaya sıkı sıkıya bağlı olduğunu söylemek, doğanın kendi kendine sıkı sıkıya bağlı olduğunu söylemekten başka hiç bir anlama gelmez, çünkü insan doğanın bir parçasıdır."³¹

²⁹ *İdem*, s. 249-250.

³⁰ *İdem*, s. 250.

³¹ *İdem*, s. 159-140.

Marx'ta, onun "praxis" adı altında belirttiği üretken etkinliğin, hem Hegel'de tinselleşmiş insan ile tinselleşmiş doğa arasındaki bağ rolünü tin oynarken, somut gerçeklikleri içinde düşünülen insan ile doğa arasındaki bu rolü praxis'in oynaması, ve hem de böylece insanların yaşamında ve insanal tarihin gelişmesinde belirtici rolü praxis'in oynaması olgusu ile kendini gösteren büyük önemi kavramanın, insanın gerçek davranışının çözümlenmesinden nasıl çıktığı görülüyor.

Marx, "praxis" in rolünü, insanın yaşam biçimi ile hayvanın yaşam biçimi arasındaki ayırmadan yola çıkarak aydınlatır. Kendi varoluş biçimine önceden uyarlanmış bulunan içgüdüsel etkinliği aracıyla, derinden derine değiştirmekte yeteneksiz olduğu doğa ile doğrudan doğruya karışıp bütünleşen hayvanın tersine, insan, us ve teknik sayesinde, onu kendi gereksinmelerinin karşılanmasına uyarlamak ve böylece "insanlaştırmak" üzere, doğayı gitgide daha derin bir biçimde dönüştürebilir. Doğa hayvan için dış ve yabancı bir şey olarak kalır ve ilkel niteliği ile ilkel biçimini korurken, insan için bu niteliği ve bu biçimi yavaş yavaş yitirir ve onun için gitgide ancak onun emeği tarafından dönüştürüldüğü, insanlaştırıldığı ölçüde varolur: "Hayvan kendi dirimsel etkinliği ile doğrudan doğruya özdeşleşir. Kendini ondan ayırmaz. O, *bu etkinliktir*. İnsan kendi dirimsel etkinliğinin kendisini, kendi istenç ve bilincinin nesnesi durumuna getirir. Onun bilinçli bir dirimsel etkinliği vardır. Kendisi ile doğrudan doğruya kaynaştığı bir belirlenim değildir bu. Bilinçli dirimsel etkinlik, insanı, hayvanın dirimsel etkinliğinden doğrudan doğruya ayırır. İşte o tastamam bundan, ve yalnızca bundan ötürü cinsil bir varlıktır. Ya da o yalnızca bilinçli bir varlıktır, başka bir deyişle, yalnızca cinsil bir varlık olduğu için kendi öz yaşamı onun için bir nesnedir. Etkinliği yalnızca bundan ötürü özgür bir etkinliktir. Yabancılaşmış emek, insanın, bilinçli bir varlık olması sonucu, kendi dirimsel etkinliğini, kendi *özünü*, ancak *varoluşunun* bir aracı durumuna getirmesi biçiminde, ilişkiyi tersine çevirir.

İnsan, bilinçli cinsil varlık olarak, yani cins karşısında kendi has özü karşısındaymış, ya da kendisi karşısında cin-

sil varlık karşısındaymış gibi davranan varlık olarak, değerini, *nesnel bir dünyanın* pratik üretimi, örgensel-olmayan doğanın özümlemlerine sokulması ile ortaya koyar. ... İnsan *cinsil varlık* olduğunun kanıtlarını, demek ki tam da nesnel dünyayı özümlemlerine sokma olgusunda gerçekten vermeye başlar. Bu üretim onun etkin cinsil yaşamıdır. Bu üretim sayesinde, doğa onun yapıtı ve gerçekliği olarak görünür. Öyleyse emeğin amacı *insanın cinsil yaşamının nesnelleşmesidir*: çünkü insan, bilinçte olduğu gibi, kendini yalnızca entelektüel bir biçimde değil, ama etkin bir biçimde, gerçek bir biçimde ikiler, ve böylece yaratmış bulunduğu bir dünyada kendi kendini seyrederek.³²

İnsanal etkinliğin bilinçli ve evrensel niteliği, insanın cinsil niteliğine, hayvandan evrensel özü ile ayrılan insanal tür niteliğine yanıt verir.³³

İNSANAL TÜR, EMEK, DOĞA

İnsanın evrensel niteliğine, etkinlik alanının evrensel niteliği karşılık düşer. Gerçekten de, insanın etkinlik alanı, yalnızca hayvan gibi fizik geçimi için zorunlu olan şeylere değil, ama ona çalışma nesne ve aleti hizmetini gören şeyleri, pratik ve teorik etkinliğinin öğelerini de çekip aldığı doğanın tümüne yayılır. "İnsanın evrenselliği, pratikte, ilkin doğanın dolaysız bir geçim aracı olması ölçüsünde olduğu kadar, [ikinci olarak] insanın dirimsel etkinliğinin madde-si, nesnesi ve aleti olması ölçüsünde de, tüm doğayı kendi *örgensel-olmayan* bedeni durumuna getiren evrenselliğin ta kendisinde görünür".³⁴ Doğa, yani insanal beden olmayan doğa, insanın örgensel-olmayan bedenidir. İnsan doğa aracıyla yaşar demek, doğanın, ölmek için insanın kendisi ile sıkı ilişkiler sürdürmesi gereken kendi örgensel-olmayan bedeni olduğundan başka bir anlama gelmez. İnsanın fizik ve entelektüel yaşamı doğaya çözümlenmez bir biçimde bağlıdır demek, doğanın kendi kendine çözümlenmez bir biçimde bağlı olmasından başka bir anlama gelmez, çünkü insan, do-

³² *İdem*, s. 161-162.

³³ *İdem*, s. 158-253.

³⁴ *İdem*, s. 159.

ğanın bir parçasıdır. İnsanın tam gelişmesi, böylece onun doğaya olduğu kadar sıkı bir biçimde bağlı bulunduğu toplum çerçevesindeki üretken etkinliği ile olur. Bu onun, “doğalaşması”, yani varlığının kendi yapıtları içinde somutlaşması ile birlikte, doğanın “insanlaşması”nı da gerçekleştirmesini sağlar. Salt biyolojik yaşamının, onu hayvandan gitgide daha çok ayıran toplumsal bir yaşam durumuna dönüşmesi, kendini işte bu yoldan gösterir. “Etkinlik ve yararlanma, köken türleri bakımından olduğu kadar, içerikleri bakımından da toplumsaldırlar; toplumsal etkinlik ve toplumsal yararlanmadırlar. Doğanın insanal özü, ancak toplumsal insan için sözkonusudur; çünkü doğa ancak toplumda onun için insan ile bağ olarak, öteki için onun ve onun için ötekinin varoluşu olarak, ve insanal gerçekliğin dirimsel ögesi olarak vardır; doğa, onun için ancak toplumda kendi öz insanal varoluşunun temelidir. Onun doğal varoluşu ancak toplumda onun için kendi insanal varoluşudur ve doğa ancak toplumda onun için insan durumuna gelmiştir. Öyleyse, toplum, insanın doğa ile özsel birliğinin tamamlanmasıdır... toplumun kendisi insanı insan olarak ürettiği gibi, o da insan tarafından üretilmiştir... “Toplum”u birey karşısında bir soyutlama olarak yeniden saptamaktan özellikle kaçınmak gerek. Birey, toplumsal varlıktır. Yaşamının belirtisi... demek ki, toplumsal yaşamın bir belirti ve bir olurlanmasıdır. İnsanın bireysel yaşamı ile cinsil yaşamı birbirinden ayrı şeyler değildir.”³⁵

Marx’ın özel mülkiyet rejimi üzerine kurulu kapitalist ekonominin eleştirel çözümlemesini, föyerbahçı cinsil varlık olarak insan ve bu cinsil varlığın yıkıcı ögesi olarak yabancılaşma anlayışına nasıl dayandırdığı böylece görülüyor. Feuerbach’ın tersine, Marx bu cinsil varlığın kendini doğa ve öteki insanlar ile ilişkileri içinde göstermesini, seyredici ve duygusal bir biçim altında değil, ama üretken etkinlik, insanın kendi varlığını kendi emek üretiminde tamamen dışlaştırması ve onda kendini gerçekleştirmesini sağlayan “praxis” biçimi altında tasarlar. Bundan, Feuerbach’ın tersine, yabancılaşmanın kendini özsel olarak din alanında değil,

ama kapitalist rejimde yabancılaşmış emek durumuna gelen emek biçimi altında, üretken etkinlik alanında gösterdiğini düşündüğü sonucu çıkar. Bu da onun, o sıralarda yalnızca temel bilgilerini kavradığı ekonomi politikteki bilgilerinin henüz büyük yetersizliği dolayısıyla, yabancılaşmış emek temeli üzerinde, yabancılaşmış emeğin bütün sonuçlarının çözümlenmesi amacıyla, özel mülkiyet rejimi ve kapitalist sistemin köktenci ve daha şimdiden çok derin bir eleştirisini yapmasını sağlar. Bu durum onu, burjuva iktisatçı olarak, emeği kendi başına, onu gerçekleştiren işçiden ayrı olarak düşünen, ve bu da kapitalist rejimi bir nesnel ilişkiler bütünü olarak, işçinin varoluş koşullarını hesaba katmadan tasarlamasını, böylece kapitalist sistemin kusurlarını susarak geçiştirmesini ve onu doğrulamasını sağlayan Ricardo’nun değer teorisini yadsımaya götürür: tersine, yabancılaşmış emeği, düşüncesinin merkezine koyduğundan, yabancılaşmış emeğin başlıca sonucunun işçiyi kendi emek ürününün bir parçasından yoksun bırakmak olduğunu göstermeye yönelen Marx tarafından Ricardo’nun değer teorisini yadsımalarının derin nedeni de işte budur, ve sözü geçen yöneliş, ona, artı-değer teorisine doğru yolu açıyordu.

Hegel eleştirisi, Ricardo’dakinden başka bir biçimde de olsa, gene soyut bir nitelik taşıyan hegelci emek kavramına dayanıyordu. Özsel olarak *Tinin Görüngübilimi*’ne yönelen Hegel eleştirisinde, Marx ilkin Hegel’in, insanın kendi emeğiyle kendi kendisini yarattığını göstermiş olma yolundaki çok büyük değişimini kabul eder.

Emeği, insanın kendi varlığını gerçekleştirdiği araç olarak tasarlayan Hegel, modern iktisatçıların görüş açısında yer alır, ama, başka bir yoldan da olsa, onlar gibi, emeği yalnızca soyut bir biçim altında düşünür, ve bu da, burjuva iktisatçıları gibi, emeğin olumsuz yönünü yabancılaşmış emek biçimi altında savsayarak, onun salt olumlu yönünü düşünmesine izin verir.³⁶ Bu onun için ancak, insanın, doğanın ve insanal etkinliğin, idealist filozof olarak gerçekleştirdiği tinselleşmesi ile olanaklı olur, bunun sonucu da, insanın kendinin bilincine, doğanın kendinin bilincinin nesnesine, ve bun-

³⁵ *idem.*, s. 192-194.

³⁶ *idem.*, s. 246.

lar arasında kurulan ilişkilerin bilinç ile nesnesi arasındaki ilişkilere indirgenmesidir. Bu durum onda böylece tinselleşmiş insanın, bilinç nesnesinden başka bir şey olmamaya indirgenmiş doğanın, özsel olarak tinin etkinliğine indirgenmiş insanal etkinliğin yalanlaşmasına, ve böylece de, Tinin bir gelişmesi ve idealist bir diyalektiğe dönüştürülmüş bulunan tarihin ve diyalektiğin yalanlaşmasına yolaçar. Marx, bu eleştiri üzerinde, tarihsel ve diyalektik nitelikte bir dünya görüşü hazırlamaya başlamak için, bütün bu yalanlaşmaların, özellikle de insan ile doğa arasındaki ilişkiler biçiminin eleştirisine dayanır.³⁷ Eğer, diye düşünür Marx, insan ve doğa tinselleştirilecek yerde, somut gerçeklikleri içinde düşünülürse, o zaman insan tinsel bir öze, kendinin bilincine indirgenmez, ama kendi üretken etkinliği ile dışlaştırdığı somut güçlerle donanıp bezenmiş bir varlık olarak görünür, doğa ise, kendi köşesinde, bir temel kavramlar (nitelik, nicelik) diyalektiği bütününe indirgenmez, ama insanın üretken etkinliğine nesne hizmeti gören maddesel bir alan olarak görünür, bundan dolayı, insan ile doğa arasında bağ hizmeti gören şey tinsel etkinlik değil, işte bu üretken etkinliktir. İnsanın üretken etkinliğinin, “praxis”in nesnesi, özsel olarak doğanın dönüştürülmesidir. Doğayı değiştiremeden onun ürünleri aracıyla yaşayan hayvanın tersine, insan, tekniklerden ve bilimlerden yararlanarak, onu gereksinmelerinin karşılanmasına uyarlamak için, doğayı gitgide daha derin bir biçimde dönüştürebilir, “insanlaştırabilir”, ve doğayı dönüştürdüğü ölçüde de kendisini dönüştürür. Tarihin özünü ve Marx’ın o sıralarda *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*’nda taslağını yaptığı tarihsel ve diyalektik materyalizm anlayışının temelini, bu oluşturur.

Kapitalist rejimin föyerbahçı yabancılaşma kavramına dayanan eleştirisi ve tarihsel ve diyalektik materyalizmin hazırlanması, modern düşüncenin büyük destanlarından birini oluşturan bu yapıtın aynı zamanda hem büyüklük ve derinliğini, ve hem de sınırlarını ve kusurlarını gösterirler.

³⁷ Bu eleştirinin ayrıntıları için, bkz: 1844 *Elyazmaları*, agy., s. 236-267; ayrıca bkz: A. Cornu, *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*, aynı yapıt içinde, s. 330-350.

Bir yandan, gerçekten de, Marx kapitalist iktisat çözümlemesinde, sonradan *Kapital*’de yapacağı gibi bu iktisadın temel kategorilerinden değil, ama bu iktisadın ikincil bir sonucundan, onda kapitalist rejimin başlıca ayırddedici durumuna gelen yabancılaşmış emekten yola çıkar, bu da bu sistem üzerindeki eleştirel çözümlemesine yarı-ahlaksal bir nitelik verir.

FÖYERBAHÇILIĞIN VE RİCARDO’NUN DEĞER TEORİSİNİN YADSINMASI

Yeni iktisadal görüşlerinin olduğu kadar materyalist tarih görüşünün de gelişmesi, bu gelişmeyi engelleyen Feuerbach öğretisinin yadsınmasını zorunlu kılıyordu. *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*’nın sonunda ana düşünce olarak yabancılaşma kavramı yerine “praxis” kavramını geçirerek daha o zamandan tepeden tırnağa eleştirdiği föyerbahçılığın bu yadsınmasını, Feuerbach öğretisinin güçsüzlük ve kusurlarının, bu öğretinin incelemelerinde “praxis” kavramını hesaba katmamasından geldiklerini gösterdiği “Feuerbach üzerine Tezler”de gerçekleştirir.

Marx’ın föyerbahçılıktan, Engels’in kurtuluşu ile aynı döneme raslayan bu kurtuluşu, ortaklaşa yazdıkları *Alman İdeolojisi*’nde, tarihsel ve diyalektik materyalizmin genel ilkelerini, artık bunun genel çizgileri ile yetinerek değil, ama büyük tarihsel dönemlerin: İlkçağ, Ortaçağ ve Yeni zamanların ayrıntılı bir çözümlemesi ile, hazırlamalarına izin veriyordu. Onlar bu çözümlemede, Marx’ın temel düşüncesinden, yani üretken etkinlik tarafından insanın ve doğanın birlikte olan dönüşümünün insanal tarihin özünü oluşturduğu düşüncesinden yola çıkar ve, Engels’in *İngiltere’de İşçi Sınıfının Durumu* kitabındaki gibi, bu dönemlerden her birinde, üretim biçiminin o dönemin iktisadal, toplumsal, siyasal ve ideolojik ilişkilerini belirlemiş bulunduğunu belirterek, üç büyük tarihsel dönemin bir çözümlemesi ile, insanal tarihin gelişmesinin nasıl olduğunu gösterirler.

Föyerbahçılıktan kurtuluş, öte yandan, Marx’ın, *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*’ndakinden bambaşka bir bakış açısından, kapitalist ekonominin, bu ekonominin anlaşılması için Ricardo’nun değer teorisinin çok büyük öne-

mini hesaba katan bir çözümlemesine girişmesini de sağlıyordu; Marx bundan böyle kapitalist ekonominin çözümlenmesinde bu değer teorisinden yararlanır, ama kapitalist rejimde emek ücretinin işçinin sömürüsü anlamına geldiğini düşünmeye devam etmekle de, Ricardo'dan gene tepeden tırnağa ayrılır, bu da şimdi Marx'a, artık yabancılaşmış emek dolaylı yolundan değil, ama rikardocu değer öğretisi temeli üzerinde, artı-değer teorisine giriş yolunu açar.

Kısacası, Marx'ın *Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*'nda, burjuva iktisatçılarının anladıkları ve Hegel'in de anladığı biçimdeki soyut emeğin eleştirisi ile, kapitalist ekonomi ile aynı zamanda hegeli idealizmi de yadsımakta nasıl başarı sağladığı görülüyor. Tarihsel ve diyalektik nitelikteki yeni bir materyalist dünya görüşüne temel hizmeti gören "praxis" kavramına, Marx, insanın, doğanın ve insanal etkinliğin Hegel tarafından gerçekleştirilmiş bulunan tinselleştirilmesinin yadsınması ile erişir. Öte yandan, emeğin ve insanların, özellikle işçilerin yaşam koşullarının "insanlaşması" ile birlikte, toplumsal ilişkilerin insanlaşmasını da sağlayacak yeni bir komünizm anlayışına da, kapitalist sistemin belirgin niteliği olan ve karşısına "gerçek" emeği, yani insanın gerçek doğasına uygun düşen emeği koyduğu "yabancılaşmış" emeğin eleştirisi ile ulaşır.

Geriye Marx'ın sonradan bu komünizm anlayışını hangi ölçüde koruduğunu ya da değiştirdiğini, ve bu anlayışın hangi ölçüde gerçekleşebildiğini araştırmaktan başka bir şey kalmıyor.

La Pensée, n° 194,
Ağustos 1977 s. 3-18.

ERİC VERNEY

LENİN GİZLİLİKTE*

ÇEVİREN

A. ALTINDAL

Rusya'ya Dönüş

Stockholm'de İsveçli İşçiler Lenin'i ve Rusya'ya dönmekte olan bolşevikleri coşkun bir gösteriyle karşıladılar. Burada sadece bir gün kalacak olmalarına rağmen Lenin, bu bir güne bir çok faaliyeti sığdırmayı başardı. Bunlara, Vorovsky, Ganetsky ve Radek'in atandıkları Bolşevik Partisi Dış Bürosunun kurulması da dahildir.

İsveç-Rus sınırını ve Finlandiya'yı geçen ekiptekiler, Petrograd'a vardıkları zaman Geçici Hükümet tarafından tutuklanacaklarından oldukça emindiler. Nedir ki, Petrograd halının yarısının kendilerini karşılamaya gelmiş olduğunu görünce çok şaşırıldılar. Finlandiya istasyonunun önündeki alanı elleri bayraklı işçi yığınları ve devrimci askerler tıklım tıklım doldurmuştu. Lenin'in dönmekte olduğunun haberi

* Ekim Devriminin 10. yıldönümü dolayısıyla yayınlanmıştır. —ç.

yayılır yayılmaz kendiliklerinden biraraya gelerek yüce önderlerine bir karşılama töreni düzenlemişlerdi. Karşılama ya katılanların birçoğu için, bu ana kadar sadece efsanevi bir şahsiyetti Lenin. Bu büyük gösteri, Lenin'in bir Alman ajanı olduğu şeklinde haberler yayan basının yalanlarına indirilen sert bir şamardı.

Tren istasyona girerken, Kronstadt'lı bahriyelilerden kurulu bir şeref kıtası da perondaki yerini almıştı. Biraz da vatan-millet edebiyatı yaparak söylev veren genç bir subay, Geçici Hükümet adına Lenin'i selamladı. Lenin, genç subayın söylevine üç kelimelik kısa bir konuşmayla karşılık verdi: "*Yaşasın Sosyalist Devrim!*" O sıralarda menşeviklerin çoğunlukta olduğu Petrograd Sovyeti İşçileri ve Askerlerinin temsilcileri dahi, Lenin'i karşılamak için, kendileri adına vekâleten Çheydze'yi göndermişlerdi.

Lenin, istasyonun önündeki meydana çıkınca, coşkun bir alkışla selamlandı. Hemen hemen tüm Bolşevik Partisi orada kendisini karşılamaya gelmişti. Derhal zırhlı bir aracın üstüne çıkartılan Lenin, buradan yaptığı kısa ve coşturucu bir konuşmayla işçilere, ekmek, toprak ve barışı güvence altına alabilmenin tek yolunun iktidarı kendi ellerine geçirmeleri olduğunu söyledi. Gökyüzü, Peter ve Paul Kalesinin¹ geceyi tarayan ışıldaklarından yayılan huzmelerle alev almış gibi parıldıyordu. Işıl ışıl parıldayan bu Nisan göğünün altında ve Petrogradlıların coşkulu alkışları eşliğinde Lenin, zırhlı aracın üstünde hemen her köşede durup, işçileri mücadeleye çağıran ateşli konuşmalar yaparak kenti baştanbaşa katetti. İşte bu unutulmaz 16 Nisan 1917 gecesinde ki Lenin, ilk kez "*Tüm İktidar Sovyetlere*" sloganını attı.

1917 yılının Temmuzundan Ekimine kadar geçen dönem sırasında Lenin, menşeviklerin ve sosyalist-devrimcilerin uzlaşmacı siyasetlerini yeren, İşçi Devrimini öngören ve sovyette çoğunluğun kazanılması zeminini hazırlayan makaleler, bildiriler ve bildirgeler yayınladı peşpeşe. Mayıs ve Ha-

¹ Peter ve Paul Kalesi, çarın siyasal muhalflerinin tutuklu olarak buldukları hapisanedir. Son derece mahfuz bir bina olan bu hapisane Lenin'e göre, ayaklanma başlar başlamaz derhal işgal edilmesi gereken stratejik mevkiilerden biriydi. —ç.

ziran ayları boyunca tek gün dahi dinlenemedi. Temmuz geldiğinde artık öylesine yorgun düşmüştü ki, Bontch-Bruévitch ısrarla kendisinin Finlandiya'daki evinde mutlaka birkaç gün geçirmesini istedi.

Lenin'in iyi bir dağcı, kayakçı, balık avcısı ve yürüyüşçü olduğu kadar iyi de bir yüzücü olduğu pek bilinmez. Finlandiya'da dinlenirken sık sık göllerde yüzer, soğuk su akıntularına dikkat etmesi gerektiği yönünde yapılan uyarılara ise gülüp geçirdi. Çalılıkların dibine serili bir havluya uzanıp okumayı ve güneşlenmeyi seviyordu. Her zaman olduğu gibi gene çevresindeki her şeyle ilgilenmişti. Bontch-Bruévitch'in evinin bitişiğindeki sebze bahçesinin ne kadar zamanda hazırlandığı, ne kadar ürün verdiği konularında durmaksızın sorular sormuştu.

Temmuz ayaklanmasıyla birlikte, hareketi gereken seyrine yöneltebilmek için derhal kente döndü. Bu sıralarda Lenin'in "*aranmakta*" olduğu haberi de yaygınlaşmıştı. Lenin ve yanındakiler tren beklerken dikkati çekmemek için büfeye gidip kahve içtiler. Kompartmanda Lenin'i meraklı gözlerden gizleyebilmek için gazetelerini alabildiğince yaygın açarak okudular. Bu arada polis Bontch-Bruévitch'in, Maksim Gorki'nin ve Demian Biedny'nin sayfiyedeki evlerini basmış ve Lenin'i aramıştı.

Ayaklanmanın bastırılmasından sonra, gericilik yenilenmiş bir hevesle dikelmeye başladı. Kornilov'un² desteğini sağlayan karşı-devrimciler artık daha iyimserdiler ve anti-bolşevik kampanya doruk noktasına ulaşmıştı. Lenin'e karşı tam bir kumpas düzenlenmişti. Basında, Lenin'in bir "*Alman ajanı*" olduğunun kanıtları diye gösterilen düzmece belgeler yayınlanmaktaydı. Bu suçlamayı menşevikler dahi yalanlamak zorunda kaldılarsa da, Geçici Hükümet, Lenin aleyhindeki kampanyaya gözyumuyordu. Bolşevikleri ezebilmek için "*Temmuz Günleri*"ni ayaklanmayı bahane eden Kerenski, en nihayet bir mazeret bulmuş, ve böylelikle de Kara Yüzler basınının isteklerine teslim olmuştu. Trotski, Kollontay

² Lavr Georgievich Kornilov (1870-1918). Çar taraftarı, monarşist general. 1917 Temmuz-Ağustosunda Genel Kurmay Başkanı. Ağustostaki karşı-devrimci hareketin kumandanı. Daha sonra tutuklanan Kornilov, kısa bir süre sonra kaçtı ve Don bölgesine geçerek burada karşı-devrimci Beyaz Ordunun örgütleyicilerinden biri oldu.

ve diğerleri tutuklanmışlar ve Lenin ile Zinovyev'in tutuklanmaları için de müzakereler çıkartılmıştı.

12 Temmuzda Merkez Komite, Lenin ve Zinovyev'in gizliliğe geçmelerine karar verdi. İlk varoşlardaki bir işçi evinin çatısında gizlendiler. Burada Lenin, gözlüklü ihtiyar bir adam kıyafetine bürünmüştü. Nerede olduklarını sadece birkaç yoldaş biliyordu. Gene de tehlikeden uzak değillerdi. Evinde kaldıkları işçinin birçok çocuğu vardı ve polis muhbirleri her yeri gözaltına almışlardı. Bu çatı katında kaldıkları sırada Lenin'in yakındığı tek şey, düzenli olarak gazeteleri alamamak olmuştü. Sonunda kendisinin daha güvenilir bir yere nakledilmesine karar verildi. Bu, Finlandiya Körfezindeki lagunlara³ yakın bir ormanın yamacındaki bir yeri.

Burada, kendisinden Lenin'i gizlemesi istenmiş olan işçi Emeliyanov, saman ambarının bitişiğine bir barınak kurmuştu. Üzeri samanla, çevresi dal ve çalı-çirpiyla örülmüş bir tür kızılderili çadırı gibi bir şeydi bu. Lenin ve Zinovyev bu barınakta yaklaşık olarak bir ay kadar yaşadılar. Başlıca gıdaları ekmek, tuz ve arasıra da kızarmış patatesti. İşçi Emeliyanov, tahta, tel ve uzun saplı bir tencereden bir "*mut-fak*" çatmıştı; böylelikle kamp ateşi yakabildikleri gecelerde çay içebilmeleri de mümkün oluyordu. Yiyecek, giyecek, bildiri ve benzerlerinin nakliyesini düzenleyen bu işçiydi. Gölere ve Finlandiya Körfezine çok yakın olan bu yer son derece rutubetliydi. Temmuz ayında olmalarına rağmen geceleri oldukça soğuk yapıyordu. Sivrisinekler de cabasıydı. Bir keresinde sağanak yağmur altında kalan bu küçük barınak, yerle bir olmaktan zor kurtuldu. Lenin, bir balta bulup hemen ormana dal kesmeye koştu. Diğer yoldaşlar da kuru saman topladılar ve "*kulübe*" de tamir edilmiş oldu. Daha önceki yorucu dönemi takiben bir de bir ay süreyle böylesine zorlu koşullar altında yaşamak, kuşkusuz Lenin'in sağlığının bozulmasında rol oynayan başka bir etken olmuştur.

Bu gizlilik günlerinde Lenin, tükenmez bir enerjiyle çalışmalarını sürdürdü. Her gün bir kadın yoldaş Petrograd'dan bir yığın gazete getirmekteydi. Haber iletmeye ya da bil-

gi almaya gelen yoldaşlar da oluyordu. Lenin, tüm zamanını tartışmak, plan yapmak, örgüt-düzenlemek ya da yazmakla dolduruyordu. "*Bolşevikler İktidarı Tutabilecekler mi?*" işte ilk kez bu tınazdan gün ışığına çıkmıştır. Bu broşür son derece dikkate değer öngörüler içerdiğini tanıtlamıştır. Lenin, *Devlet ve Devrim*'i yazmaya da burada gizlenirken başlamıştır. Yazı yazmak için en sevdiği yer, nehir kenarındaki bir söğüt ağacının dibiydi. Bu hareketli günlerde Lenin, idmanlarına da zaman ayırmamazlık etmemiştir. Ya lagunda yüzer, ya harmancılara yardım eder, ya da ormanda ava çıkardı.

Bir gün Zinovyev, yakalanmaktan kıl payı kurtuldu. Bitişikteki korulukta "*gizlice avlanırken*" kuru bekçisi tarafından görülmüş ve silahı da elinden alınmıştı. Bekçi Zinovyev'e adını ve oturduğu-yeri sormuş, ama hiç bir karşılık alamamıştı. Tam o sırada işçi Emeliyanov çıkagelmiş ve Zinovyev'in Finli bir tırpancı (harmancı) olduğunu ve Rusça bilmediğini söyleyerek durumu kurtarmıştı. Bu son derece şanslı atlatılmış bir vartaydı, çünkü Lenin ve Zinovyev'in tutuklanmaları için 200.000 rublelik bir ödül konmuştu.

Lenin, bir aydan fazla bir zamandan beri gizlilikte olduğu halde, burjuva basını iftira ve tahrik kampanyasını sürdürmekten geri durmamıştı. Her ne pahasına olursa olsun, Lenin'in mutlaka tutuklanması isteniyordu. Lenin'in izini sürenler sadece Kerenski'nin hafiyeleri değildi, gazetelerde yer alan bir duyuruya göre "*Şok Taburu*"ndan 50 subay da Lenin'i "*bulacaklarına ya da öleceklerine*" yemin etmişlerdi. Ünlü polis-köpeği Tref de iz sürmesi için işe koşulmuştu. Bu nedenledir ki, Lenin'in, daha uzakta, daha emin olan ve uzun süre kalabileceği bir yere nakledilmesine karar verildi. Kararlaştırılan yer Finlandiya'ydı ve Lenin burada Finli yoldaşların yardımıyla, hem daha huzurlu, hem de daha uygun koşullar altında yaşayabilirdi.

"Lokomotifle" Finlandiya'ya

Lenin ve kendisine Finlandiya'ya kadar katılacak olan yoldaşları, Emeliyanov'un saman barınağından ayrıldıktan sonra tren istasyonuna varabilmek için 10 verstlik⁴ bir yol

³ Lagun: Düşük kum banketleriyle denizden kopmuş, tuzlu su birikintileri. Daha çok Kuzey ülkelerinde rastlanır. —ç.

katetmek zorundaydılar. Yolda bir ara yönlerini kaybettiler ve kendilerini bir bataklıkta buldular. Bataklıktan kurtulduktan sonra bu kez de turba⁵ mıntikasına düştüler. Bir ara da elbiselerini çıkartıp, büyük bir zorlukla bir nehirden geçmek zorunda kalmışlardı. Lenin, yolculuğu dikkatsizce düzenledikleri için kılavuzlarına sertçe çıkıştı. Yola çıkmadan önce bir harita edinip, nerelerden geçileceğinin incelenebileceğini söyledi.

Udelnaya İstasyonunda Lenin'in, Finlandiya'ya giden bir trenin lokomotifine bindirilmesi kararlaştırılmıştı. Makinist daha önceden durumdan haberdar edilmişti. Yüklendiği tehlikenin önemi kendisine hatırlatıldığında, makinist, Finlilere özgü itidalle: "Her şey yolunda gider." demişti. Tren istasyona girer girmez Lenin lokomotifine atladı ve hemen kolları sıvayıp fırına odun sürmeye koyuldu. Sınır istasyonunda çok sıkı bir kimlik muayenesi yapılıyordu. İşi sağlama bağlamak için, makinist, sınıra yaklaşırken treni yavaşlattı ve su almak bahanesiyle istasyonun biraz gerisinde durdurdu. Tren tam hareket etmek üzereyken geri döndüler. Finlandiya sınırını geçtikten sonra Lenin, kendisini kalacağı yere götürecek olan yoldaşlarıyla buluşacağı küçük bir istasyonda trenden indi. At sırtında uzun bir yolculuk yaptıktan sonra Helsingfors civarındaki küçük bir kasabada konakladılar. Geceyi burada geçiren Lenin, sonunda kalacağı yere sağ salim ulaştı. Bu, kendisi de bir sosyal-demokrat sempatizan olan Helsingfors Polis Müdürünün odasından başka bir yer değildi.

The Communist, v. 1, n° 2,
Mart 1927, s. 91-94.

⁴ Verst: Eski bir Rus ölçüsü. 10 verst yaklaşık olarak 10.500 metrelik bir mesafedir. —ç.

⁵ Turba: için için yanan bataklık kömürü. —ç.

EKİM DEVRİMİNİN SOSYALİST NİTELİĞİ VE DEMOKRATİK DEVRİMİ TAMAMLAMASI, BAĞIMLI ÜLKELEERDE DEVRİMİN FARKLILIĞI

Bu, bir inceleme ya da bir yorum yazısı değil, dört kitabın belirli bir açıdan tanıtılması. Dört kitap şunlar: Lenin, *Demokratik Devrimde Sosyal-Demokrasinin İki Taktiği* (Ankara 1977), Lenin, *Nisan Tezleri ve Ekim Devrimi* (Ankara 1975), Stalin, *Leninizmin Sorunları* (Ankara 1977), Stalin, *Trotskizm mi, Leninizm mi?* (Ankara 1976). Yazının konusu: burjuva demokratik devrim ile sosyalist devrim arasındaki fark, ve sosyalist devrimin, demokratik devrimin tamamlanmamış görevlerini tamamlamasının teorik açıklaması; ezen ve ezilen ülkelerde devri-

min farklılığı, ve bağımlı ülkelerde devrimin üç evresi. Yazımızın, sözkonusu kitapların, sözkonusu açıdan bir tanıtma denemesi ile sınırlı olduğunu, güncel sorunlara yönelik bir yoruma —pek gerekli görmedikçe— geçmediğimizi ayrıca belirtelim.

I

Lenin, daha 1905'te, ünlü yapıtı *İki Taktik*'te, burjuva demokratik devrimin, "ne kadar tam, kararlı ve tutarlı olursa, proletaryanın sosyalizm uğruna burjuvaziye karşı başarısı[nın] o ölçüde güvence altına alınmış olacağı[nı]" vurguluyordu. (De-

mokratik Devrimde Sosyal-Demokrasinin İki Taktiği, s. 51.) Burjuvazi, çıkarı gereği, burjuva demokratik devrimde, tutarlı ve kararlı değildir, geçmişin kalıntılarını tam olarak süpürüp atmaz, devrimi tamamlamaz. "Sınıf olarak burjuvazinin kapitalist toplumda tuttuğu yer, onu demokratik devrimde kaçınılmaz olarak tutarsızlığa götürmektedir." (Aynı yapıt, s. 53.) "Sınıf olarak proletaryanın tuttuğu yer [ise], onu tutarlı bir demokrat olmaya zorlar. Burjuvazi, proletaryayı güçlendirme tehlikesi yaratan demokratik ilerlemeden korktuğu için geriye dönmüştür. Proletaryanın zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi yoktur, ama *demokrasinin yardımıyla kazanacağı* tüm bir dünya vardır." (s. 53.) Lenin, bu nedenle, demokratik devrimi, tutarlılığı, kararlılığı ve tam olması açısından kalın bir çizgiyle ikiye ayırmıştır. Demokratik devrimin bu nicel farklılığını, bu devrimin önder sınıfı belirleyecektir. Ya burjuvazinin önderliğinde eksik, kararsız, duraksamalı bir devrim; ya da proletaryanın önderliğinde tam, kararlı ve tutarlı bir devrim.

Lenin, burjuva demokratik devrimin, öncü sınıf (ve onun müttefiki) açısından geliştirdiği tezlerle uygun düşen, yeni programını (Rus Sosyal-Demokrat İşçi Partisinin yeni asgarî programını) belirtir. "Yeni bir sloganımız var: proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü." (s. 63.)

Öncü sınıfının burjuvazi ya da proletarya olmasına göre, devrimin, burjuva demokratik

niteliği değişmemektedir. Ne var ki, demokratik devrim ancak proletaryanın öncülüğünde ve tüm köylülükle birlikte, kararlı ve tutarlı bir biçimde güvence altına alınabilir ve tamamlanabilir. "Ancak köylü yığınlarının, proletaryanın devrimci savaşımına katılmasıyla ki, proletarya, demokrasinin başarılı bir savaşçısı olabilir". (s. 64.)

Proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü, burjuvazinin öncülüğünde gerçekleştirilecek demokratik devrimden nicelik yönünden farklı olduğu gibi, proletarya diktatörlüğünden de farklıdır. Proletarya ve köylülüğün iktidarı, demokratik bir diktatörlük; proletaryanın iktidarı, sosyalist bir diktatörlük olarak birbirinden ayrılır. Proletarya ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü, kuşkusuz, "sosyalist bir diktatörlük değil, demokratik bir diktatörlük olacaktır". (s. 59.) "Bugünkü devrimin kesin zaferi, demokratik devrimin sona erdiği ve sosyalist devrimin kararlı savaşımının başladığı noktada olacaktır. ... devrimin kesin zaferi kesin bir olgu haline geldiğinde (...) demokratik diktatörlük sloganını, proletaryanın sosyalist diktatörlüğü, yani eksiksiz bir sosyalist devrim sloganı ile 'değiştireceğiz'." (s. 155, 156.)

Görülüyor ki, burjuva demokratik devrim demek, burjuvazinin önderliğinde bir devrim demek değil, burjuva demokratik devrimin gerçekleştirilmesi demektir, ve Lenin, 1905'te, yeni bir slogan ile, burjuva demokratik devrimin, kararlı ve tutar-

lı bir biçimde, proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü altında tamamlanabileceğini vurguluyor ve bunu, proletarya diktatörlüğünden ayırıyordu.

II

Kuşku yok ki, köylü sorunu, proleter devrimin temel sorunu, hareket noktası değildir. Proletaryanın iktidar için savaşımında köylü sorunu, proletaryanın müttefiki sorunu olarak ortaya çıkar. Böyle olmakla birlikte, köylü sorunu, proletaryanın devrimci savaşımı açısından hayati bir önem taşır, bu nedenle, devrimin en önemli sorunlarından biri olmuş ve demokratik devrim döneminde, proletarya, köylülüğün *tümüyle* birlikte yürümüştür. 1918'de, *Proletarya Devrimi ve Dönek Kautsky'de* Lenin, yineliyordu: "Evet, köylülüğün *tümüyle* yürüdüğümüz sürece bizim devrimimiz burjuva bir devrimdir." (*Leninizmin Sorunları*, s. 205.)

"Proletaryanın ve köylülüğün devrimci demokratik diktatörlüğü, kuşkusuz, sadece kalımlı olmayan, geçici bir sosyalist amaçtır, ama bu amacı, demokratik devrim dönemi içersinde ihmal etmek düpedüz gericiliktir." (s. 100) diyen Lenin, demokratik devrim dönemi geride kaldığı zaman proletarya ve köylülüğün, demokratik diktatörlük vb. konusunda "irade birliği"nin de geride kalacağını, ve ancak o zaman proletaryanın sosyalist diktatörlüğü sorununa gelineceği söyleyecektir (s. 100-101). Açıktır ki, tüm köylülüğün amacı olarak demokratik dev-

rim, proletarya açısından, sosyalist amacın, *geçici* bir aşamasıdır; bu aşama geride bırakıldığı zaman, tüm köylülük ile proletarya arasında irade birliği ortadan kalkacak, ve proletarya ve köylülüğün diktatörlüğünün yerini, proletaryanın sosyalist diktatörlüğü alacaktır.

Şubat-Mart 1917 devrimiyle, iktidar, başında çarın bulunduğu feodal toprak soylularının elinden farklı bir sınıfın, yeni bir sınıfın, proletaryanın bilinç ve örgütlenme düzeyinin yetersizliğinden dolayı, *burjuvazinin* eline geçmiştir.

Lenin, bu dönemin, Rusya'da son derece özgün, yeni ve görülmemiş, farklı bir biçimde geliştiğini belirtir: Rusya'da içiçe geçmiş ikili iktidar vardır. Burjuvazi iktidardadır, ve bunun yanı sıra, Petrograd'da, iktidar fiilen işçi ve askerlerin (sovyetlerin) elindedir. Bu anlamda, proletaryanın ve köylülüğün iktidarı (sovyetler) ile burjuvazinin iktidarı, yanyana, birarada, eşzamanda mevcuttur.

Köylülüğün, burjuvaziden ayrılması, burjuvaziye karşı toprağı ve iktidarı ele geçirerek burjuva demokratik devrimde yeni bir aşama meydana getirmesi kuşku yok ki, teorik olarak, olanaksız değildir. Ama, teoriye karşılık, olgular, somut olaylar, başka bir yol izlemektedir. Küçük-burjuva sosyalizminin (menşeviklerin, sosyalist-devrimcilerin vb.) ağır bastığı sovyetlerde, serbestçe seçilmiş köylü ve asker vekilleri, aynı serbestlikle, iktidarı burjuvaziye teslim etmekte, bu iki iktidardan biri, proletaryanın ve köylülüğün devrim-

ci demokratik diktatörlüğü, kendi isteğiyle, iktidarı burjuvaziye bırakmakta, isteyerek burjuvazinin kuyruğuna takılmaktadır. Somut olgular köylülüğün burjuvaziye doğru kaymakta olduğunu göstermektedir.

Köylülüğün burjuvaziyle anlaştığı, burjuvazi ile köylülük arasında bir sınıf işbirliği *olgusu karşısında*, bir teorik olasılık olarak, köylülüğün burjuvaziden ayrılıp iktidarı ele geçirebileceği ve demokratik devrimi tamamlayacağı görüşüne bağlanan bir marksistin, bir küçük-burjuva durumuna düşeceğini vurgulayan Lenin, "Nisan Tezleri"nde, yeni bir hedef koyar: sovyetlerin, yani proletaryanın ve köylülüğün demokratik diktatörlüğünün bağrında, proleter unsurlar ile küçük-burjuva (küçük mülk sahibi) unsurlar arasında bir *ayrılma*, bir *bölünme*.

Eski slogan, proletaryanın ve köylülüğün diktatörlüğü sloganı yerine, yeni bir slogan, proletaryanın ve *yoksul köylülüğün* diktatörlüğü sloganı, bu temel üzerinde doğacaktır. Köylülüğün küçük-burjuva (küçük mülk sahibi) unsurları ile yoksul (yarı-proleter) unsurlarını birbirinden *ayırma*, devrimin birinci aşamasından (burjuva demokratik devrimden), devrimin ikinci aşamasına (sosyalist devrim) geçişi simgeler. Proletarya, devrimin birinci aşamasında, burjuva demokratik devrim için *bütün köylülük*le birlikte yürümüş, devrimin ikinci aşamasında, sermayenin iktidarına karşı, proletarya devrimi için (*bütün köylülük*le değil) *yoksul köylülük*le birlikte yürümüştür. (*Leninizmin So-*

runları, s. 203.) Orta köylünün tarafsızlaştırılması, devrimin ikinci aşamasıyla birlikte gelişir. Burjuvaziye karşı, orta köylüyü ve küçük-burjuvaziye tarafsızlaştırarak, yoksul köylülükle, yarı-proleterlerle ittifak kurarak, proletarya, sosyalist devrimi, proletaryanın diktatörlüğünü gerçekleştirecektir. (Orta köylülükle, 1918'den sonra, yani burjuvazi etkisiz hale getirildikten sonra, sağlam bir ittifak kurulması, Ekimden önce, orta köylülüğün tarafsızlaştırılmasıyla karıştırılmamalıdır.)

Proletaryanın, devrimin ikinci aşamasında, orta köylülüğün tarafsızlaştırılması ve yoksul köylülükle ittifakı sorununa değinen Stalin şöyle devam ediyor: "Bu sözlerden, bizim *bugünkü* iktidarımızın, proletaryanın ve yoksul köylülüğün iktidarı olduğu sonucu çıkarılmamalıdır. Bu, besbelli ki yanlıştır. Ekime doğru proletaryanın ve yoksul köylülüğün diktatörlüğü sloganı altında yürüdük ve bunu, ... biçimsel olarak, Ekimde gerçekleştirdik. Bununla birlikte, ... iktidarın *tamamı kayıtsız şartsız tek bir* partinin, devletin yönetimini başka bir partiyle paylaşmayan ve paylaşamayan bizim partimizin eline geçtikten sonra, proletaryanın ve yoksul köylülüğün diktatörlüğü *resmen* sona erdi. Bu, bizde, proletarya diktatörlüğü denen şeydir." (*Leninizmin Sorunları*, s. 205.)

Ekime doğru, köylülük, stratejik slogan açısından, üç sınıfa bölünmüş görünüyor: zengin köylüler ile kulaklar, orta köylülük ve yoksul köylülük (tarım proleterlerini, proletarya içinde

ele alıyoruz). Bir başka anlatımla, köy burjuvazisi, köy küçük-burjuvazisi ve köy yarı-proleterleri. Proletarya, burjuvaziye (ve köy burjuvazisini oluşturan zengin köylüler ile kulaklara) karşı, küçük-burjuvaziye (ve köy küçük-burjuvazisini oluşturan orta köylüyü) tarafsızlaştırarak, yarı-proleterlerle (ve eşas olarak küçük köylülüğü de içeren yoksul köylülükle) ittifak kurarak, Ekime doğru yürümüş, Ekimde yoksul köylülükle birlikte burjuvazinin iktidarını devirmiş ve proletarya diktatörlüğünü kurmuştur: "...proletarya diktatörlüğü için, burjuvaziye karşı, proletaryayla yoksul köylülüğün ittifakı". (*Leninizmin Sorunları*, s. 203.) İktidarın, burjuvaziden proletaryaya geçişi ve proletarya diktatörlüğü, devrimin niteliğini belirleyen ilk, başta gelen, esas unsurdur.

Lenin, *İki Taktik*'te, "marksist açıdan devrim" diyordu, "yeni üretim ilişkilerine uygun düşmeyen ... eskimiş siyasal üstyapının, belli bir anda, zor yoluyla yıkılmasıdır" (s. 153); "her devrimin en temel sorunlarından biri, devlet iktidarı sorunudur". Stalin devam eder: "İktidarı elinde tutan hangi sınıftır ya da hangi sınıflardır; devrilmesi gereken hangi sınıftır ya da hangi sınıflardır; iktidarı alması gereken hangi sınıftır ya da hangi sınıflardır, işte her devrimin en temel sorunu budur." (*Leninizmin Sorunları*, s. 198.) Lenin, "Taktik Üzerine Mektuplar"da da, "devrimin bir sınıftan ötekine geçişi, —diyordu—, ... devrimin birinci (ilk), başlıca ve esas belirtisidir". (*Nisan Tezleri ve*

Ekim Devrimi, s. 18.) Demokratik devrimi niteleyen, iktidarın, proletarya ve köylülüğün eline geçmesi; sosyalist devrimi niteleyen, iktidarın, proletaryanın eline geçmesidir.

Ekim devriminin, "sosyalist" niteliği, devlet iktidarının, proletaryanın eline geçmiş olmasıdır.

III

Rusya'da, bu dönemde, önemli iç ve dış koşullar, proletaryanın iktidara gelmesini, ertelenemez, geciktirilemez acil bir görev haline getirdiği zaman, burjuva demokratik devrimin, iktidar sorunu anlamında tamamlanmış olması, demokratik devrimin, özellikle tarıma ilişkin sorunlarının sosyalist devrime bırakılmış olduğu anlaşılır bir şeydir. Bu nedenle, Rusya'da, proletarya diktatörlüğünün hedeflerinden biri, burjuva devrimi tamamlamak olmuş ve 1918-1920 yılları arasında, bu devrimi adım adım gerçekleştirmiştir. (*Leninizmin Sorunları*, s. 206 ve 202.)

Lenin, bu soruna, daha *İki Taktik*'te açıklık getiriyor ve diyordu ki: "Hepimiz burjuva devrim ile sosyalist devrimi karşı karşıya koruz; hepimiz ikisi arasında kesenkes bir ayırımın mutlak zorunluluğu konusunda direniriz; ama tarihin akışı içersinde, bu iki devrimin tek tek özgün unsurlarının içiçe geçmiş oldukları yadsınabilir mi? Avrupa'da demokratik devrimler dönemi birtakım sosyalist hareketler ve sosyalizmi kurma yolundaki girişimlerle karşılaşmadı mı? Ve Avrupa'daki geleceğin sosyalist devrimi, demokrasi alanında geride bırakılmış olan bir

sürü tamamlanmamış şeyi tamamlamak zorunda kalmayacak mıdır?" (s. 99.) Açıktır ki, geçmişin unsurları ile geleceğin unsurlarının içiçe geçmiş olmasının doğal sonucu olarak, kimi durumlarda, demokratik devrim, sosyalist devrimin bazı görevlerini üstlendiği gibi, sosyalist devrim de, demokratik devrimin tamamlanmamış görevlerini tamamlamak zorunda kalacaktır. Sosyalist devrim olan Ekim devriminin, kendisine miras kalmış bulunan demokratik görevleri tamamlamasının teorik anlamı budur.

Stalin, burjuva devrimin tamamlanmasının, Ekim devriminin *başlıca (essentiel)* yönü değil, yalnızca bir *yan (accessoire)* ürünü olduğunu; Ekim sosyalist devriminin, burjuva devrimi geçerken tamamladığını belirtiyor. "... canlı gerçeğin temsil ettiği süreçlerin çapraşıklığı ve çeşitliliğini, doğrudan doğruya sosyalist nitelik taşıyan görevler ile burjuva devrimi tamamlama niteliğindeki görevler arasında "kaprıslı" kucaklaşmayı, daima gözönünde bulundurmak gerekir. ... burjuva devrimini tamamlamak için, ilkönce, Ekimde iktidarı burjuvaziden almak ve proletaryanın iktidarını kurmak gerekti, çünkü, ancak bu iktidar, burjuva devrimini tamamlayabilirdi." (*Leninizmin Sorunları*, s. 202-203.)

Ekim devriminin *başlıca* yönünü, iktidarın, burjuvaziden proletaryanın eline geçmesi, yani sınıfsal değişikliğin niteliği, belirlemektedir. Ekim devriminin "sosyalist" niteliğini belirleyen, kuşku yok ki, iktidarın, bur-

juvaziden, tek başına proletaryanın eline geçmesi, proletarya diktatörlüğü olduğu açıktır. Şubat-Mart 1917'de, Rusya'da proletarya ve köylülüğün diktatörlüğünü simgeleyen işçi ve köylü sovyetlerinden, iktidar, yalnızca proletaryanın eline geçmiş olsaydı, bu devrim, gene sosyalist devrim olacaktı. (Bu geçişin koşullarının farklı olması, ve bu ikinci tip iktidarın, sosyalist devrime aktaracağı demokratik görevleri önemli ölçüde azaltması, devrimin niteliğini değiştirmeyecekti.) Proletaryanın tek başına iktidarı, proletarya diktatörlüğü, proletaryanın sosyalist diktatörlüğü — Ekim devriminin başlıca yönünü belirlemiş, ve bu devrime, sosyalist niteliğini vermiştir. Demokratik devrimin tamamlamadığı görevleri, sosyalist devrimin tamamlamış olması da — bunlar ne denli önemli olursa olsun —, devrimin sosyalist niteliğini değiştirmemektedir.

IV

Bağımlı ve yarı-bağımlı ülkelerde, devrimin aşamalarının, ve bu aşamalarda sınıflar ittifakı sorununun değişikliğe uğrayacağı doğaldır. Çünkü, *ezilen* ülkelerdeki devrim ile *ezen* ülkelerdeki devrim arasındaki ayırım (fark), proletaryanın, devrim stratejisinin farklılığını oluşturur.

Rusya'da burjuvazi ile anlaşmaya karşı yıldırımını indiren Lenin, III. Enternasyonalin, sömürgelerin ve gerikalmış ülkelerin burjuva demokratlarıyla, *geçici bir ittifak* kurmasını önerecektir. "III. Enternasyonal, sömürgelerin ve gerikalmış ül-

kelerin burjuva demokratlarıyla geçici bir ittifak kurmalıdır, ama onlarla kaynaşmamalı, ve en ilkel biçimde olsa da proleter hareketin bağımsızlığını bağınazlıkla korumalıdır." (Lenin, "Ulusal Sorun ve Sömürgeler Sorunu Üzerinde Tezlerin İlk Tasarısı", *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı*, s. 220-221.)

Trotski ve muhalefet grubunun, "emperyalist bir ülke olan Rusya'daki 1905 devrimi ile, ezilen, yarı-sömürge, emperyalist boyunduruğu ile savaşım zorunda bir ülke olan Çin'deki devrimi bir tutması" (*Trotskizm mi, Leninizm mi?*, 320), 1927'lerde, devrimin, yeni boyutlarının tartışılmasına yolaçıyor.

Lenin'in, Komünist Enternasyonalin II. Kongresine sunduğu rapora göndermede bulunan Stalin, bu rapordan, şu satırları alıyor: "Birincisi, bizim tezlerimizin temel, esas fikri nedir? *Ezilen* halklarla *ezen* halklar arasında ayırımın yapılması. Biz, II. Enternasyonalin ve burjuva demokrasinin tersine, bu ayırımı özellikle belirtiyoruz." Altını çizerek aktaran Stalin, şöyle devam ediyor: "Muhalefetin temel yanlışlığı, bir tür devrim ile bir başka tür devrim arasındaki bu ayırımı anlamaması ve kabul etmemesidir." (*Trotskizm mi, Leninizm mi?*, s. 319-320.)

"Bizde, Rusya'da —diyor Stalin—, 1905 yılında, devrim, burjuva demokratik bir nitelik taşımasına karşın, burjuvaziye karşı, liberal burjuvaziye karşı yürüyordu. Neden? Çünkü *emperyalist* bir ülkenin liberal burjuvazisi, karşı-devrimci olmaktan geri kalmaz. İşte tam bu

nedenen ötürüdür ki, o zaman bolşevikler için liberal burjuvazi ile geçici bloklar ve anlaşmalar sözkonusu değildi ve olamazdı." (*Trotskizm mi, Leninizm mi?* s. 320.) Buna karşılık, Lenin, sömürgelerde, ve gerikalmış ülkelerde, proletaryanın, bu ülkelerin burjuva demokratlarıyla geçici bir ittifak kurması, sömürge ülkelerin burjuva kurtuluş hareketlerini, bu hareketler gerçekten devrimci oldukları takdirde, desteklemesi gerektiğini söyleyecektir.

Stalin, Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi VI. Genel Toplantısı Kararından, Çin'de, "emperyalist kamptaki iç çelişkilerden yararlanarak, ve onlara karşı, devrimci demokratik örgütlerin yönetimi altında, *nüfusun en geniş katmanlarının* (işçilerin, köylülerin, *burjuvazinin*) *ulusal devrimci tek cephesini* çıkartarak, en geniş siyasal çalışmayı göstermelidir" pasajını aktararak, şöyle devam ediyor: "Demek ki, sömürge ülkelerde, sömürge devrimin belli bir evresinde, *burjuvazi* ile geçici blok ve anlaşmalar, sadece kabul edilebilir şeyler değil, ama kesenkes zorunlu şeylerdir de." (s. 330.)

(Bizim, *burada*, bugün, ne ulusal burjuvazinin devrimci olanaklarının ne ölçüde azaldığını ya da tükendiğini, ne de sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde, bu farklı türdeki devrimin adını koymaya hakkımız olmadığını belirtelim. Çünkü bu, bir tanıtma yazısının dışına çıkmak olacak.) Yalnız şunu belirtelim ki, emperyalist bir ülkede, devrimin iki evresine karşılık, sömürge ve yarı-sömürge bir ülkede, Stalin,

devrimin üç evresi olabileceğini söyler.

Birinci evre: devrimin dar-belerini, esas olarak, yabancı emperyalizme (yabancı kapitalizme) karşı yönelttiği, ve ulusal burjuvazinin devrimci hareketi desteklediği genel birleşik ulusal cephe devrimi.

İkinci evre: ulusal burjuvazinin devrimden çekildiği, ve tarımsal hareketin, on milyonlarca köylünün güçlü bir devrimci biçimde geliştiği burjuva demokratik devrim.

Üçüncü evre: sovyetik devrim. (*Trotskizm mi, Leninizm mi?*, s. 322.)

Öyle anlaşılıyor ki, bağımlı ve yarı-bağımlı ülkelerde ortaya çıkan birinci evre, devrimin evrelerine ekleniyor, ve dolayısıyla devrimin birinci evresi (burjuva demokratik devrim) ikinci evreyi, ikinci evresi (sosyalist devrim) üçüncü evreyi oluşturuyor. Komünist Enternasyonalin II. Kongresinin (Çin ve Hindistan'ı konu alan) "Ek Tezler"inde 'yabancı egemenliğin toplumsal yaşamın gelişmesini durmadan engellediği, ve bu nedenle, sömürgelerdeki devrimin ilk adımının yabancı kapitalizmin yıkılması olması gerektiği' görüşü yer ahyordu. Stalin, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerdeki devrimin birinci evresinin, "ilk adımın", genel birleşik ulusal cephe devrimi döneminin Çin'de aşılmış olduğunu, devrimin ikinci evresine, tarımsal devrim dönemine girmiş bulunduğunu (1927), buna karşılık, Türk devriminin (kemalist devrimin) ilk adımda, birinci evresinde çakılıp kaldığını belirtir: "Örneğin Türk dev-

riminin (kemalist devrim) ayırdedici özelliği, tersine, 'ilk adım'da, gelişmesinin birinci evresinde, gelişmesinin ikinci evresine, tarımsal devrim evresine geçmeye bile kalkışmaksızın, çakılıp kalmasıdır." (*Trotskizm mi, Leninizm mi?*, s. 313.)

Çin'de devrimin bu üç evresinin, birbirlerinin tamamlanmamış, ya da yarım kalmış görevlerini yerine getirmek zorunda olduğunu belirten Stalin'den şu parçaları aktaralım: "Birinci evre, yabancı emperyalizmi devirmek olan görevini yerine getirdi mi? Hayır, getirmedi. Bu görevin gerçekleştirilmesini, miras olarak Çin devriminin ikinci evresine bıraktı. ... Devrimin ikinci evresinin de, emperyalistleri dışarı atmak olan görevini tamamen yerine getirmeyi başaramayacağına inanmak gerek. Emperyalizme karşı büyük Çin işçi ve köylü yığınlarına yeni bir atılım verecek, ama bu işi, daha sonra, bu işin tamamlanmasını Çin devriminin bir sonraki evresine, sovyetik evreye aktarmak üzere yapacaktır. ... Eğer Çin devriminin ikinci evresinde, tarımsal devrimin sonuna kadar tamamlanması başarılabilir ve eğer devrimin ikinci evresi, sayısız köylülük yığınlarına ilk adımı attırdıktan ve onları feodal kalıntılar karşısına diktikten sonra, bu işin tamamlanmasını devrimin bir sonraki evresine, sovyetik evreye aktarırsa, bunda şaşılacak hiç bir şey olmayacaktır." (s. 332-333.)

Burada, bizi, tarihsel olguların, teorik olasılıkların hangisiyle, ne ölçüde uyduğu değil, üç evrenin, başlıca yönleriyle birbirlerinden ayrılması, ve birbirleri-

nin görevlerini, "yan" görevler olarak (önemi bakımından değil, niteliği bakımından "yan" görevler olarak) tamamlaması ilgilendirmektedir. Bizce, burada, teorik olasılık bakımından eksik kalan iki yön şudur: *Birincisi*, Lenin'den daha yukarda aktardığımız gibi, yalnız bir sonraki evrenin, bir önceki evrenin tamamlanmadan bıraktığı görevleri tamamlaması sözkonusu değildir; bir önceki evrenin, bir sonraki evrenin bazı görevlerini de tamamlayabileceğidir. *İkincisi*, devrimin evrelerinin, karşı-devrimin başarılarıyla, yeniden yer değiştirmesi, bağımsızlığına kavuşmuş ve dolayısıyla devrimin

birinci evresinden, ikinci evresine geçmiş bir ülkenin, yeniden bağımlı bir ülke durumuna geçerek, devrimin birinci evresinin —bu kez, daha değişik koşullarda— yeniden gündeme girmesidir. Şu da var ki, soruna Türkiye devrimi açısından eğilmek için, bütün bunlar, ancak yararlanılabilecek kaynaklardır. Değişen iç ve dış koşulları, sınıfsal yapıdaki değişimleri ve sınıfların değişen niceliklerini gözönünde tutarak, soruna, marksist bir açıdan yaklaşmak, yeni bir senteze varmak, Türkiye devrimcisinin görevidir, ve bu kaynaklar, böyle bir irdelemenin teorik malzemeleri olmak gerekir.

M. E.

"EN BÜYÜK TEHLİKE" ÜZERİNE AÇIKLAMA, MEKTUP VE NOTLAR

ÜLKE'nin birinci sayısında yayınladığımız "En Büyük Tehlike" ile ilgili olarak, *Bağımsız Türkiye*, sözkonusu yazının yazıldığı koşullara ve özel amacına ilişkin bir açıklama yaptı. *Abdürrahim Uluğ*'in dergiye gönderdiği bir mektupta ise, "En Büyük Tehlike"nin *Reşat Fuat Baraner* tarafından değil, *Faris Erkman* tarafından yazıldığı öne sürülmekteydi. Bu konuyla ilgili yazışma ve açıklamaları aşağıda sunuyoruz.

BAĞIMSIZ TÜRKİYE'NİN AÇIKLAMASI:

"EN BÜYÜK TEHLİKE"

Bir araştırma dergisi olarak yayın hayatına başlayan ÜLKE Reşat Fuat Baraner arkadaşın 1943 yılında yazmış olduğu "En Büyük Tehlike" adlı broşürü tam metin yayınladı...

Bir yanlış anlamaya meydan vermemek için Reşat Fuat'ın "En

Büyük Tehlike"yi hangi koşullarda ve ne maksatla yazdığına açıklık getirmek isteriz.

1943 yılı Alman sürülerinin Stalingrad'a kadar ilerleyebildiği ve Türkiye'nin egemen çevrelerinin Alman zaferini bir olup bitti saymaya başladıkları,

bu yolda hazırlıklara giriştikleri yıldır. Türkiye'yi tek parti yönetiyordu: CHP. Onun başında Cumhurbaşkanı, "Millî Şef" İsmet İnönü vardı. Nazi Almanya'nın askerî zaferlerine paralel olarak CHP kapıları faşist, ırkçı, turancı takımına açılmıştı. Yeraltında eylemde bulunan sol, ağır baskı altındaydı. Basında fiilen sansür vardı. Ünlü aktör Şarlo'nun "Diktatör" filminde Hitler giysileriyle çekilmiş resmini sanat sayfasında yayımlayan bir burjuva gazetesi uzun süre kapatılabiliyordu.

Egemen çevrelerin iddiası şuydu: Tüm Türk ulusu bir bütün oluşturuyordu ve bütün Türkler bütün siyasal konularda aynı görüştedirler. Bu görüşü de ülkeyi yönetmekte olan CHP temsil ediyordu. Ülkede ne komünist ne de faşist olamazdı. Tüm Türkiye halkı "Millî Şef"

ABDÜRRAHİM ULUĞER'İN MEKTUBU:

"EN BÜYÜK TEHLİKE" BROŞÜRÜ İLE İLGİLİ ZORUNLU BİR AÇIKLAMA

Sayın Vahap Erdoğan, Yayınlandığı zaman basında ve parlamentoda geniş yankılar yapmış olan "En Büyük Tehlike" adlı broşür, 34 yıl sonra derginizin ilk sayısında yeniden yayınlanırken, tanıtma yazısında yaptığınız iki yanlışlığa dikkat çekmek istiyorum.

Reşat Fuat Baraner'in bu broşürü 1943 yılında F. Erkman adı ile yayınladığını yazıyorsunuz. Genç kuşaklar ve yazıyı sonra okuyacaklar bu tanıtma yazısından, F. Erkman adının

İnönü'nün çevresinde bir bütün oluşturuyordu. Bu idi iddiaları.

Bu koşullarda legal basında herhangi bir yazı ancak CHP içindeki faşizm ile özdeşleşmemiş unsurları kollayan, yani CHP'ye karşı olumlu tutum içinde olmakla birlikte bu partinin faşist tehlike konusunda aymazlığını eleştiren bir yazı olabilirdi. Reşat Fuat böyle ılımlı demokrat bir kimlikle "En Büyük Tehlike"yi kaleme aldı. Ve ılımlı diline karşın o günün koşullarında Türkiye'de palazlanan faşizme en ağır darbeyi indirdi. Elbette ki yazar, daha demokratik koşullarda böyle bir broşürü kaleme alsaydı, bilimsel sosyalizmi benimsemiş bir proleter devrimcisi olarak ortaya çıkar ve terminolojisi de, ifadesi de ona göre olurdu. Broşürü okurken bu gerçek gözönünde tutulmalıdır.

*Bağımsız Türkiye, n° 34,
24 Ekim 1977*

usulen konulmuş takma bir ad olduğu kanısına varacaklardır. Birinci yanlış buradadır. F. Erkman takma bir ad değildir, yaşamış bir kimsenin adıdır. Aziz Nesin'in *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez* adlı yapıtında¹, o usta kalemi ile portresini çizdiği Faris işte bu F. Erkman'dır. Darüşşafaka ve Hukuk çıkışlı, Avukat, Ressam, veremden tek ciğeri alınmış, şiddetli ülser, M. E. Bakanlığı kabartma haritalarını boyayarak hayatını kazanan bir emekçi, 1943 yılında "En Büyük

Tehlike" broşürünü yayınlamış, Bu tarihte 28-30 yaş arasında olmalı) 1945 yılında İstanbul Belediye Reisi'liğine adaylığını koymuş ve "Programım"² adlı bir broşürle seçimlere katılmış, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisinin Fatih İlçe Başkanlığı'nı yapmış³, 1946 yılında tutuklanmış ve işkence görmüş, 5 yıl hapis yatmış⁴, 1952 yılında da kanamadan Haseki Hastahanesinde ölmüş yiğit ve namuslu bir devrimcidir Faris Erkman.⁵ Birinci yanlış böylece düzeltirim.

Bu broşürü ilk kez yayınlayarak "unutulmaktan"? kurtarma şerefine EMEKÇİ dergisine ait olduğunu yazıyorsunuz. Bu övgünüze katılmak mümkün değildir. Emekçi dergisi, broşürü "unutulmaktan"? kurtarmış olabilir ama Faris'i unutulmağa bırakarak... Övgü değil yergi gerekir.

Broşürü Reşat Fuat Baraner adı ile yayınlanan kimsenin, o dönemlerin sosyalist hareketlerini, F. Erkman'ın devrimci kişiliğini ve bu broşürü yazacak güçte olduğunu bilmemesi düşünülemez. Böyle bir şey olanaksızdır. O halde bu broşürü, 34 yıl sonra yeniden yayınlarken, broşürün başına Reşat Fuat Baraner adını oturtmak ve sosyalist hareketten soyutlamak büyük bir yanlışlıktır.⁶ Bu, hem Reşat Fu-

at'ı küçültmektedir, hem de Faris Erkman'ı. Buna ise hiç kimsenin hakkı yoktur. Geçmiş dönem sosyalist hareketine emeği geçmiş devrimcilerin anısına, burjuva bireyciliğinin üzerinde, saygılı olmak zorundayız. İkinci yanlışınızı da böylece düzeltirim.

O dönemlerin ünlü işkencecisi olan I. şube polis şefi Parmaksız Hamdi'ye bir işkence sonu Faris şöyle der: "Hamdi Bey, Hamdi Bey., bana yaptıklarınızı ben unutsam bile kemiklerim sizden hesap soracaktır. Vazife böyle yapılmaz, bize burada yaptıklarınıza vazife denilmez". Aziz Nesin bunu şöyle değerlendirdir: "Faris'i bilmiyorsunuz ki, o altın yürekli ince çocuğun bu çıkışının ne demek olduğunu gereğince anlayabilesiniz". Bilmem anlatabildim mi? saygılarımla.

ABDÜRRAHİM ULUĞER

¹ Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez*, c. I, s. 344-347.

² Faris Erkman, *Programım*, Millî Kütüphane, 1945, n° 1195; Faris Erkman, *En Büyük Tehlike*, Millî Kütüphane, 1943, n° 1035.

³ Fethi Tevetoğlu, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler*, s. 571.

⁴ Aziz Nesin, a.e., s. 347; Fethi Tevetoğlu, a.e., s. 653; Aclan Sayılğan, *Solun 94 Yılı*, s. 315.

⁵ 1952 yılı sol dergilerinin birinde, Faris Erkman'ın bir resmi basılmış, yaptıkları ile ilgili övücü bir yazı yayınlanmıştır.

⁶ Aclan Sayılğan, a.e., s. 243.

ÜLKE'NİN NOTU

Ülke dergisi sahibi Vahap Erdoğan, "En Büyük Tehlike" adlı yazının fotokopisini, bir yıl kadar önce Rasih Nuri İleri'den almış ve uzun zamandan beri çıkarmayı tasarladığı üç aylık teo-

rik bir dergide, belge olarak yayınlamak üzere muhafaza etmiştir. Hem gerici küçük-burjuva ideolojisinin köklerinin faşizme sıkı sıkıya bağlı olduğunu açıklayan bir belge olması, hem dev-

rimci hareketimizin geçmişinde, faşizme karşı uyanıklığın belirgin bir örneğini içermesi nedeniyle, güncel ve tarihsel değerini gözönünde tutarak, "En Büyük Tehlike" adlı yazıyı, *Ülke*'nin ilk sayısında yayınlamayı kararlaştırmış ve bunu derginin ilk ilânı ile okura açıklamıştır. Ancak, açıklamadan sonra, "En Büyük Tehlike"nin, *Emekçi*'de, daha önce yayımlandığını öğrenmiş yazının *Ülke*'de yayınlanacağı ilân edilmiş olduğu için de bir kez daha yayınlamakta sakınca görmemiştir. Esasen, "En Büyük Tehlike"nin, Reşat Fuat Baraner tarafından yazıldığı, sekiz yıl önce, *Aydınlık Sosyalist Dergi*'nin 10. sayısında Rasih Nuri İleri'nin "Reşat Fuat Baraner" adlı yazısında açıklanmış (Ağustos 1969,

MİHRİ BELLİ'NİN AÇIKLAMASI

"1943 yılındaydı. Reşat Fuat, Kadıköy'de, Mühürdar semtinde bir evde gizli kalıyordu. Broşürün malzemelerini ben toplayıp Reşat Fuat'a verdim. "En Büyük Tehlike"yi, Reşat, burada yazdı. Yazdıktan sonra, redaksiyonunu bir-iki arkadaşla birlikte yaptık. Bunu, Hulusi Dosdoğru da bilir. O sıralarda böyle bir broşürün takma bir adla yayınlanması olanaksızdı. Birinin sahip çıkması gerekirdi. Faris, bu zor işi yüklendi. Basımına, Faris, kendi broşürü olarak götürdü ve yayımlattı. Broşür bomba etkisi yaptı, Mecliste tartışıldı; o zaman faşizmi böyle açıkça eleştirmek olanağı yoktu. Broşür yayımlandıktan sonra, Faris defalarca Birinci Şubede, gerek polis tarafından, gerek sıkıyönetim

s. 297.), ama o zaman bunu tekzip eden herhangi bir açıklama da yapılmamıştır.

Ülke, "En Büyük Tehlike" adlı broşürü, devrimci hareketin geçmişteki bir ürünü olarak yayınlamayı amaçlamış, herhangi bir devrimcinin kişiliğini zedelemek, çabalarına gölge düşürmek amacını kesenkes gütmemiştir, ve böyle bir amaç güdülmesini de ilkeleriyle bağdaştırmak olası değildir. Bunun yanısıra, *Ülke*, broşürün kimin tarafından yazıldığına doğru olarak bilmesinde de yarar görür.

Broşürün hazırlanması sırasında, olayla yakın ilgisi olması dolayısıyla, Mihri Belli'nin, *Ülke*'nin sorusuna verdiği yanıtı, konuya aydınlık getireceği inancıyla aşağıda sunuyoruz.

savcıları tarafından sorguya çekildi. Yazarın adını vermesi için sıkıştırıldı. Faris, ısrarla bunu kendisinin yazdığını, bir başkasının bulunmadığını söyledi ve direndi. Faris, bu broşüre imzasını atmakla, ikincil bir adam durumuna düşmemiştir; savaş yıllarında faşizme karşı mücadelede hareketimize önemli katkıları olmuş biridir. Bu, ayrıca, Faris, yazı yazamaz anlamına gelmez, o da yazabilir. Faris Erkman, iyi bir ressam, iyi bir aydındı, örgütlü ve disiplinli bir arkadaşımızdı. Ama bu broşür, bireysel bir davranışın ürünü değildir, Faris'in de, böyle bireysel bir davranışta bulunması söz konusu değildir. Kolektif bir çalışmanın ürünüdür, ama broşürü yazan Reşat Fuat'tır."

Karl Marx

KAPİTAL

BİRİNCİ CİLT

İKİNCİ BASKISI ÇIKIYOR

İKİNCİ CİLT

60 lira

ÜÇÜNCÜ CİLT

ÇIKIYOR

yeni

ÜLKE

1

İÇİNDEKİLER

ÇIKARKEN
ÜLKE

FAŞİZM ÜZERİNE BİR DENEME
MUZAFFER ERDOST

DEMOKRATİK GÜÇBİRLİĞİ VE 5 HAZİRAN SEÇİMLERİ
VAHAP ERDOĞDU

KÖYLÜLÜĞÜN FARKLILAŞMASI ÜZERİNE
İCEN BÖRTÜCENE

EN BÜYÜK TEHLİKE!
MİLLİ TÜRK DAVASINA AYKIRI BİR CEREYANIN İÇYÜZÜ..
REŞAT FUAT BARANER

TÜRKİYE VE BOĞAZLAR SORUNU
A. F. MİLLER

AÇIKLAMALAR DEĞİNMELEK YANITLAR
NÜFUS SORUNU VE MALTHUS
M. E.

yeni

ÜLKE

ÜÇ AYLIK SİYASAL DERGİ

Sahibi: *Vahap Erdoğan*; Yazışleri Müdürü: *Ali İhsan Torun*; Yönetim Yeri: Bağlar Caddesi, Seyran Sokak 13/a, Ankara; Yıllık Abone: 150 TL. (Yurtdışı aboneler, ayrıca 100 TL. posta gideri eklemelidir); Basıldığı Yer: *İlk yaz Basımevi*, Ankara; Yazışma ve Havale Adresi: ÜLKE, P.K. 512, Kızılay-Ankara.

TÜSTAV